

ЗМІСТ:

МИХ. КОЦЮБИНСЬКИЙ: Fata morgana (з сільських настроїв). Частина друга, (кінець буде)	417
П. КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ: Спогади семинариста (докінченне буде)	445
М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ: Поезії ...	456
ОЛЕНА ПЧІЛКА: Марко Кропивницький, яко артист і автор	457
П. СМУТОК: За водою, оповідання (кінець)	468
МИХ. ЛОЗИНСЬКИЙ: Литовське національне відродження (далі буде)	488
М. ПАШУЛЯ: Поезії	503
М. ЗАЛІЗНЯК: Українська популярна література в 1909 р.: Видання галицькі	504
П. ТЕНЯНКО: Поезії	517
Ю. КМІТ: Новини-західньо-європейський літератур	518
Р. КІПЛІНГ: З індійських оповідань, переклала Н. Романович: Повінь	522
Заздрість оранг-утана	529
Всі ми троє — одно	534
Суд Дунгари	541
ВАС. КРИЧЕВСЬКИЙ: Перший конкурс на пам'ятник Шевченка	548
С. ЛЯГЕРЛЕФ: Ельзаліль (Скарб пана Арне) (докінченне буде)	550
П. СМУТОК: З російсько-українського життя	573
ЕВ. ЛЕВИЦЬКИЙ: З заграничі	583
Бібліографія	594
Книжки надіслані до редакції ..	604
Зміст I. тому ЛНВістника	
Оголошення.	
Зміст 7-ої кн. ЛНВістника.	

1910.

РІЧНИК XIII.

ТОМ L.

КНИЖКА VI.

ЗА ЧЕРВЕНЬ.

ЛІТЕРАТУРНО- НАУКОВИЙ ВІСТНИК

ЛЬВІВ - КИЇВ

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT

URBANA-CHAMPAIGN

З друкарні Науковий Дом ід Шевченка

Digitized by

Google

Жертвуйте на пам'ятник Шевченка у Києві!

Жертви слати на книжечку
Красового Союзу Кредитового у Львові, ч. 5555.

КНИГАРНЯ Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові, Ринок ч. 10,

має на складі всі українські видання, висилає всякі книжки,
на всяких мовах, скоро і точно.

НОВІСТІ!

ІВАН ФРАНКО.

НАРИС УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ до р. 1890

стор. 444, з портретом автора.

Накладом Українсько-Руської Видавничої Спілки.

На складі в книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, Ринок ч. 10.

Ціна 3 К 60 с., в оправі 4 кор.

Популярна ілюстрована бібліотека „ЛАН“,

кожда книжка 70 сот.

Доси вийшли такі книжки: Ю. Сірий: Житє рослин. М. Шаповал: Про ліс. Ю. Будни: Дикі люди. М. Грушевський: Про батька козацького Богдана Хмельницького. Немо та Патраш, опов. для дітей в перекл. Ю. Сірого. Р. Віллінґ: Казки. Ю. Сірий: Крим. Головний склад в книгарні Наук. Товариства ім. Шевченка у Львові.

Проф. Мих. Грушевський:

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧИНИ

частина перша — до р. 1625

(VII том Історії України-Руси, що становить зовсім окрему цілість).

Зміст: Східно-полуднева Україна в XV—XVI вв. Початки козачини. Зріст і організація козачини в передостанніх десятиліттях XVI в. Перші козацькі війни. Східна Україна і козачина на порозі XVII в. Соціальне значіння козацтва. Політичні обставини перших десятиліть XVII в. і їх вплив на зріст і розвій козачини. Козачина в службі національних українських змагань. Київський освітний рух і відновлення православної єрархії. Від Хотина до Курукова.

В Книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, ціна 8 кор.

Тамже можна мати нові **оправи** для Історії України-Руси проф. Грушевського: в **елегантнім півшкірку** (Halbfanz), з **оригінальними витисками** — гербами, орнаментами і написями, компонованими з українських рукописей XVII в. по **рисунок арт. Ф. Красицького**; ціна 12 К. за оправний том. Тамже:

Мих. Грушевський: Про старі часи на Україні популярна історія до наших часів, з ілюстраціями, ц. — К 60 с.
— Очеркь історіи українскаго народа, 2 вид., ц. 5 " 60 "
— З біжучої хвилі, статі на теми дня, ц. 1 " 20 "
— Про українську мову і українську справу, ц. — " 30 "
— Освобожденіє Росси и украинскій вопросъ, ц. 2 " 80 "
— Украинство въ Россіи, его запросы и нужды, ц. " 70 "
— Украинскій вопросъ, ц. — " 32 "
— Про батька козацького Богдана Хмельницького (популярна книжка з малюнками), й інші видання, ц. — " 70 "

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ.

Fata morgana.

(з сільських настроїв).

ЧАСТИНА ДРУГА.

Сніги впали великі і Андрій радо прокидає од порога до воріт стежку. Воно усе ж робота, тай не мусить чоловік вічно стирчати в хаті, де світить порожнім оком голод та нужда товчить ся по вохких кутках. Бо то, пане добродзею, приходять останні часи: і рад би щось заробити, та нема де. Не знаєш, як перебути зиму. Маланка чорна, зсохлась уся на шабатурку, тільки оком пече та колить, та бухика по хаті аж шибки деренчать. Весільну памятку маєш, Маласю. А як же... Як брав панич Льольо, той, з сусідньої економії, в нашого дідича дочку, стара наче здуріла: чим стріну, як будуть од вінця їхать — ячмінним хлібом? Вона в них служила, на її очах і панич виріс... Бігала по селу, змокла, на качан змерзла, поки не випрохала десь паляниці. Либонь в ковалихи. Правда, дав панич Льольо два злоти, та один бабі Марьянній оддала, бо як схопила колька, то мало душа не втікла з тіла. А тепер маєш — бухикай, серце... панську ласку викидай з грудей...

Андрій розігнув спину і застромив лопату. Він загрів ся, димив парою, неначе комин, вуси і брови стали в нього молодші.

Село було засипане снігом до половини. Низенькі хати осіли під синьою банею неба, немов баби в намітках на коліна стали у церкві; за коливоротом по полі око м'якко бігло снігами аж до крайнеба і не мало на чому спинитись.

Андрій взявсь за лопату і знов зловив загублену думку. Бо він собі так покладає: як піде чоловікови з якого дня, то так воно вже і йдеть ся... Стара каже, що знала, а він не сподівав ся навіть. Де-де? Щоб син хазяйський та взяв убогу? Щоб Прокіп засватав Гафійку? Ну, щож, таки було. Різдво із хати, а старости в хату, та нічого з того не вийшло. Затялась дівка і а ні руш. Йому нічого, а Маланці горе велике. Не спала, а снилось за хазяйським сином бачити дочку, поле орати, в городі садити... Ха-ха! оближи губки, Маласю... Дівка не хоче. Гляди, чи не Марко в голові в неї... Може вже й кісточки його згнили, може помер десь в тюрмі... Була дівка як огірочок, а стала немов черниця. Схудла, мовчить і до батька жаль має. А він чим винен? Хі-

ЛНВістник 1910 кя. VI.

27

ба він завдав Гуцу в тюрму? Бо що, пане добродзею, бунтар, то таки правда, знали, що з ним зробити...

Хе, от вже й втомив ся. Геть чисто захляв за зиму, захарчував ся. Ще літом нічого : бурячок там, цибулька, рибки наловиш.

Ну, Прокіп немав чого ждати. Іншу засватав. А як-же... Маланка аж плакала з злос...

— Га! Фабрикант! Бач, як стараєть ся, щоб жінка ніжок не замочила, болячка б... Здоров!

— Ху!... Бодай вас, Хомо, як налякали... Дай, Боже... Я, знаєте, тепер такий полохливий, що й тіни своєї бою ся.

— Хіба в тебе душа? От заячий дух...

Хома видимо глузує. В зморщках старого безвусого виду глибоко залягла злість.

Андрій звик вже до того. Він знає, що відколи пан прогнав Гудзя, злидні ще гірше його обсіли, а проте каже :

— Добре вам, Хомо, що ви самі, а у мене три пельки в хаті.

— Ха—ха... Мені? А добре, бодай йому так легко здихати, як мені жити... Став пиво, скажу новину.

— Де—де! Я вже забув, яке воно на смак... Про фабрику? Ет, багато вже говорили...

— Не віриш? Панич Льольо ставить гуральню.

— Та ну?

— Не ну, а справді. З старої сахарні зроблять гуральню, ще й дім для себе збудує Льольо, щоб він тобі луснув на радість.

— Та що ви кажете? Звідки?

— Не вірять, чортове зілля... Кидай лопату, ходім.

— Куди?

-- Не питай, а ходім.

Андрій крутив лопату в руках і неймовірно дивив ся на Гудзя. Врешті встромив лопату в сніг і опинивсь за ворітьми.

— На що лопату покинув, ще хтось потягне, ти! почув він голос Маланчин, але навіть не озирнув ся.

Брів у снігу, поспішав за Хомою. Хома ставив ноги рішучо, злісно, як говорив, а сніг роскидав, наче коняка. Андрій голосно сашав, його очи бігли кудись наперед, на зустріч мурованим стінам, що, здавалось, уже тремтіли від живого робочого руху, уже бухали з коминів димом.

„На сей раз Хома не дурить“, калатало серце в Андрія.

Ішли безлюдним селом, засипаним снігом, мов глухим лісом, який швидче хотілось минути, щоб побачить простори.

Колиж нарешті на горбку перед ними зачорніли руїни сахарні, Андрій виразно на мить побачив дими, почув знайомий гомін.

Правда, дими враз щезли, за те біля сахарні роїлась купа людей і чорніли підводи.

— Куди біжиш? Постигнеш...

Андрій одмахнув ся рукою. Ет, що там тепер Хома... Він бачив уже валку саней з колодами, брусами, повні лубки червоної цегли, немов миски ягід, волохатих коний, закутаних у власну пару, зігнуті спини, підняті пуги... Ньо... Вьйо! Соб-соб!..

На подвірі стояв прикащик і серед криків та зойку приймав матеріал.

Андрій бігав од саней до саней, обмацував дерево, стукав по цеглі, заглядав кожному в очи, немов питав ся, чи правда? Перед прикащиком зняв шапку і довго мовчки стояв.

Підійшов до Хоми і осміхнув ся.

— Буде?

— А буде...

— Гуральня?

— Таже казав.

Споловілі, зеленкуваті очи Андрія блищали як лід, що тане на сонці. Вони пестили чорні, задимлені стіни сахарні, круглі, жовті колоди на білім снігу, сміялись до стосів цегли, до прикащикової бороди, сивої од морозу. Тепер, пане добродзею, вже пустять пару... Не буде чоловік з голоду гинуть, а як же..—прийде термін — бери готові гроші. Так, так, Маласю, от тобі й „фабрикант“...

— Що, Хомо, буде? А бач, а бач...

Але на Андрія шипіли з Хоминих очей зелені гадючки.

— Чого радієш? Гадаєш, вони горілку гнать будуть? Кров з тебе гнатимуть, а не горілку. Хліба схотів? А горба не заробиш? Гляди! Кому черево наросте аж вище носа, а тобі жили тягтима, пропади воно прахом...

— Чекайте, Хомо...

— ...бодай би взялось вогнем та розвіялось попільом разом з людською кривдою...

— Чекайте ж бо, Хомо...

— Чого чекати? Він дума — гуральня. Домовину тобі готують, чотире дошки та яму. Тай вже.

— А, які ж бо ви, Хомо...

Але Гудзя годі було спинити. Він гнав, наче з горба.

— От взяв би — р-раз, р-раз, розвалив би к бісовій мамі, зрівняв би з землею, щоб і память пропала на віки вішні...

Хома махав руками і тупав ногою. Кожна зморщка на безву-

сому виді скакала у нього і видко було, як під старою свиткою корчилось тіло, наче пружина.

Андрій з ляком дивився на Гудзя. Він навіть язика забув у роті.

Що се з Хомою? І що він каже? Треба ж із чогось жити... Хіба краще отим, що крутять ся на латочці поля і не зберуть, буває, навіть насіння? Або тому, що закопає силу у панські лани, а прийде слабість, каліцтво чи старість, то здохне, як пес під плотом? І що бо він каже, Господи Боже...

Але Хома помалу одходив. Злість і прокльони розсипались раптом в хриплий, застужений сміх.

— Ха-ха! Ну, ставиш пиво? Твій могорич. Гайда до Менделя.

Андрій посміхнувся винувато. Чому б не поставить? Ой, як би охоче він сам напився на radoщах пива, та...

— Вірите, Хомо...

— Ну, ну... не маєш? Чорт із тобою... теж „фабрикант“. Я йду...

Андрій дивився у спину Хомі, але перше, ніж зникла похила фігура, затихло шипінне зелених гадючок, погасли пекучі слова і одно тільки звеніло в Андрієвих грудях — гуральня!

Він хотів ще раз почути те слово. Стояв перед прикащиком і мняв шапку в руках.

— Гуральня буде?

— Гуральня.

От. Тепер вже напевно. Він почув гордість, самоповагу, наче не панич Льольо, а сам він оживить мертві стіни сахарні, пустить в рух колеса, паси, машини і людську силу.

Село, хлібороби, земля...

Яке все бідне, злиденне...

Кроти! Залізли на зиму у білі нори, а прийде весна, почнуть мучити землю, різати груди. Дай, земле, покорму! А земля стогне, пісна, безсила, подерта на латочки. І замість покорму дає свою кров. Не хліб, а кукіль родить, будяки, хопту. Годуйся!..

А тим часом голодний зростає, множить ся, корчить ся, як гадюка, порубана на шматочки.

Намножилось вас. Хоч би милосердний Господь порідив вас війною, або мором яким. Може б легше було на світі...

Ну, а йому що? Він не має землі. Гуральня дасть йому хліб... Хома каже дурниці.

І ти, Маласю, дурно сміялась. Казав Андрій Волик — буде гуральня — і буде...

Гафійка увійшла в хату і притулила до печі замерзлі руки.

— Забула, що піч холодна, винувато посміхнулась вона.

Маланка обернула до неї червоні очі.

— З ким розмовляла у снігах?

— Прокіп приходив.

Прокіп! З того часу, як він оженив ся, Маланка не могла чути його наймення.

— Чого йому треба?

— До мене приходив.

— До тебе? Чого?

— Книжки приносив.

— Нехай носить жінці своїй, а не тобі...

Їй хотілось вразить поглядом дочку, але не вдалось. Набігла сльоза, загризла, довелось кулаками закрити очі.

Тепер Маланчині очі вже самі плачуть. За осінь та зиму стільки вилляли сліз, що уже звикли. Бо настав холод, слота та негода не тільки в природі, а й в серці. Облетіли надії, розметались безслідно і там тепер голо, як в лісі. Сніги тепер в серці і вовки виють. Господь не схотів показати свою правду; як була панська земля, так і лишилась панська. Дурно Маланка збирала насіння, дурно плекала надії. Вузлики з зерном так довго висіли під образами в хаті, аж намулили очі. Нарешті зняла та винесла в хижу. Годі себе дурити. „На що знімаєш? Настане весна— лани засієш“. Се Андрій так впік у живе.

Сухі губи в Маланки стиснулись од болю на саму згадку.

Їх троє — а всім судилась однакова доля. Холод, і голод, і безнадія. Днями сіділи в нетопленій хаті і не варили страви. Світили ненависним оком, кусались кривавим словом. Як звірі. Щоб не замерзнуть, Андрій нишком по ночах рубав по шляху верби, або розбірав стріху в сусідніх порожніх будинках. Як би не совість — крав би. Потому залізла колька у груди, вчепив ся кашель. Печінки вивертало, по ночах ніхто спати не міг. Навкруги порожно, сумно, Гафійка ходить, немов черниця. Мовчить, нічого не каже. Хіба Маланка і так не знає?

— Бач, книжки носить... Як би пішла за нього, читали б разом.

— Облиште, мамо.

— На кого чекаєш? На Гущу? Бачиш, біда. Батько не багато заробить, я немічна, зчорніла од праці — та що із того? А Прокіп...

Ах, як се нудно, як нудно все одно чути!..

— Ви не журіть ся, мамо. Я пійду в найми.

Маланка прикусила язика.

— До двору найму ся. Або до Підпари, він, кажуть, шукає дівки.

Очи в Маланки стали налякані, круглі. Щось промайнуло на мить перед ними, давне, на пів забуте.

Вона підняла руки, наче хотіла його одігнати.

— Мовчи вже краще.

-- Йй Богу...

Тоді Маланка раптом розмякла. Що там журитись, коли все йде на краще. От перебудуть зиму, весна не за горами. Андрій напевне наймаєть ся до пана, почнуть люди городи копати, пійдуть заробітки.

Голос Маланчин ставав теплішим, немов нагрівав ся од сонця, що тихо сідало перед самою хатою. Золотий обрій зробив з вікна віттар, комин червонів жаром, неначе в печі палало, мова стелилась лагідно, як останнє проміння і гасла поволі в вечерніх тінях. До Гафійки лиш часом долітали окремі слова. Той лагідний тон будив у неї згадки, навівав думи.

„Коли б знала — куди, пішла б пішки до нього. Нехай би не думав, що одцуралась. Сказала б: я не забула, Марку, твоєї науки: ти кинув слово, а з нього вродилось десять... Тебе зачинили за ґрати, а твоє слово ходить по світу“...

...настануть жнива, будемо жати, заробимо хліба, а в осені...

„Хто любить вірно, той хтів би весь світ засіять милого словом... Знущають ся з тебе, а я хіба мало прийняла муки? Гляди, яка стала. Що дня тобою журю ся, що дня моя думка круг тебе веть ся“...

...посватає хтось... ще твоя доля за дверима у Бога...

„Чекаю на тебе і виглядаю. Як не з тобою, то ні за ким. Одна в мене потіха, що розмовляю з тобою, хоч ти й не чуєш“...

Вікно поволі гасло.

Земля повечеряла сонцем і облягалась на ніч. Блакитні тіни розкривали свою глибіню і приймали, як в м'яжке ложе, Гафійчині думи, сподівання Маланки...

Маланка не хотіла вірити. Ат, знов наплів Гудзь. Андрій аж мінив ся, так сердивсь. Він бачив на власні очи. Не сам Хома, прикащик казав. Вуси ще білішими стали на червонім виду і очи лізли на верх. Маланка низала плечима, але вдягла кожушанку і побігла до двору. Тепер се вже її справа. Панич Льольо мусить най-

няти Андрія — вона ж в них служила, вона робила на них. Маланка довго кашляла в кухні, поки нарешті вийшов панич. Ну, панич як панич, пожартував трохи з старої, але Андрія найняв. До прикащика в поміч.

Се була велика радість. Тепер вже що дня палав у печі веселий вогонь, смачно пахло борщем або галушками і коли Андрій смерком вертав ся до хати, свіжий од вітру, з духом морозу у всіх складках одежи, Маланка старалась догодити йому і повага хазяйки була у всіх її рухах.

По вечері Андрій присував ся до печі і виймав люльку. Червоний жар кліпав до нього синявим оком, моргав, стріляв зірками і загортав ся нарешті на піч в кожух сірого попелу. Гафійка греміла ложками, хлюпала літеплом, а Маланка, заклавши руки, побожно слухала оповідання про те, скільки привезено цегли, яке й чому забраковано дерево, що прикащик нічого не розуміє і коли б не Андрій, не було б діла.

З весною, коли розпсчались справжні роботи, розмови ставали більш ріжнobarвні і розростались. Андрій був як у гарячці. Йому здавалось, що все йде дуже помалу, що будіванню кінця не буде. Се була його гуральня, се він ставив її і навіть Маланка, заметившись його настроєм, часто бігла дивитись, як посувалась робота. Вона навіть забувала свої мрії про землю і жила з Андрієм одним життем.

Нарешті одного дня, так щось по зелених святках, високий комин гуральні дихнув клубами диму і з колишніх руїн сахарні розліг ся по над селом свисток.

Андрій зірвав ся з місця. Він нахилив ся вперед, витягнувши шию і ловив вухом той клик „машини“ довго, уважно, наче бояв ся пропустити з нього хоч одну мить.

Потому обернув ся до жінки, весь сяючий, з впрілим одразу чолом :

— Чуеш, Маланко?

Маланка чула.

— Се тобі не земля, що буцім мають ділити... Се тобі, пане добродзею, не жарт, а гуральня...

Маланка зітхнула. Вона тільки глянула на свої чорні та сухі руки, що просили инчої праці і почула, як її мрії впали глибоко, аж на дно серця.

Того ж таки вечора Андрій пішов на нічну зміну.

Хоч од мясниць, як оженив ся Прокіп, небагато часу минуло,

але Гафійці здавалось, що Прокіп виріс і навіть постарів. Він стояв перед нею і говорив, а вона оглядала його широкі плечі, спокійне лице, на якому несподівано якось виросла борода і осіла чоловіча повага. Їй здавалось, що його сірі, трохи холодні очі дивились не так на неї, а в середину, в себе, і через те слова були міцні та повні, наче добре зерно. Вона теж чула, що багаті сердиті на нього.

— Найбільше лютує на мене Підпара. В неділю кричав на сході: таких, як Кандзюба, в Сібір. Завів газети, книжки голоті читає, бунтує народ. Бомажки роскидає. А сам, як стріне, зараз питає: а що там чувати? Що про війну нового пишуть? Мати теж дорікають: світите світло, а воно дороге.

— Ну, а Марія?

Прокіп зирнув на неї допитливим оком. Гафійка стояла міцна, запалена сонцем, з тонким пушком на руках і ногах, мов золота бджілка. Спустила очі до долу і уважно ловила між два пальці ноги якесь стебло.

— Марія? Що ж, молодиця, як молодиця... Їй аби люде, аби послухать та свого докинуть. Не так склалось, як думав. Мені б товариша треба, та ти не схотіла.

Стебло не давалось, тікало з під пальців.

— Облиш, Прокопе, годі.

— Та я нічого. Не кличеш жалю, сам часом прийде до тебе. Все сподіваєш ся Гуці?

Гафійка підняла на Прокопа очі.

— Сеї ночі Марко мені снів ся.

— Ага! Я і забув. Дядько Панас стрів мене вранці: прийду до вас, каже, послухать, про що там мудрі радять...

— Снить ся мені, тільки я ніби скінчила розносити листочки і вже останній виймаю, щоб застромити Петрові в повітку — хтось мене ляп по рущі. Я так і захолола уся. Дивлю ся — Марко. Такий сердитий. „Я, каже, сижу за вас у тюрмі, а ти так слова мої сієш? Покажи руки“. А мені соромно — страх, що руки порожні, очей звести не смію, не смію показати йому руки. І хочеть ся похвалитись і не добуду голосу з грудей... Чуєш, Прокопе, коли нових даси? У мене більше нема.

— Нема і в мене. Піду на тижні в город, то принесу. А ти заходь.

Прокіп обіймав оком Гафійку. Туга, здорова, чиста — вона світилась на сонці, як добра рілля, як повний колос, а очі мала глибокі та темні, як колодязне дно.

Ті очи його чарували. Прокіп зітхнув.

Але — зітхай не зітхай — инакше не буде.

Він хтів принаймні словом полегчить свою душу, як хмара чує потребу вилить свою вагу, і говорив. Бо що свої болі — пусте. Світове горе велике. Він надивився на нього. І в дома і по світах. Скрізь бідні сподом, багаті зверху. Долиною сльози, верхами глум. У поросі люде, як той шпоринш придорожній, затолочені сильним, багатим. І нікому крикнуть: зведись, народе, простягни руку по свою правду. Як сам не возьмеш, ніхто не дасть. Не народився, видко, ще той, кого почують. Треба мати великий голос. А що можемо ми? І де наш голос? Тільки пошепки скажеш: вставай, Іване, обмий лице. Зведи ся, Петре, нас більше буде. Коли-б спромога хоч се зробити, кількох збудити, а ті вже инчих. Запеклась кривда у кожного в серці — торкнись до болячки — і запече.

Щось було тихе, покірне в тих жаргах, наче річка журливо звеніла по дрібних камінцях.

Ні, Марко не такий. Він як бурчак рвав би каміння, рив береги, з корінням вивертав би дерева. Його слухали-б всі.

Тепер для Маланки настали кращі часи. Андрій був при роботі і хоч не весь заробіток приносив до дому, а все-ж голодні вони не сиділи. З Андрієм вона рідко й стрічалась, бо він ходив лиш на нічну зміну, а у день спав, або блукав десь у двох з Хо-мою. Маланка з Гафійкою теж заробляли, і дні їм минали на чужій ниві. Проте Маланка не мала спокою. Чутки про землю ожили з весною, наче посходили з зіллям укупі і з ним розростались. Дарма, що разом з клунками насіння вона кинула в порох свої колишні надії; вони тепер знову прохались до її серця. Із уст в уста, од хати в хату, з села в село — котилась радість: будуть землю ділити. Хто сказав перший і хто останній — ніхто не питав. Чутки пливли як хмари, самі собою, носились в повітрі, мов пил з квіток в час красування ниви.

— Чули? будуть землю ділити.

— Обдарують людей. Минуть ся злидні.

— Земля вже наша. Скоро почнуть ділити.

— Навіть пани гомонять: оддаймо землю.

— Пани? Не вірте.

— А якже!

— Звісно, боять ся.

В Маланки очи блищали.

А тут — сама земля подає голос.

Співає Маланці колос, смієть ся лука раніми росами, звоном коси, кличуть городи синим сочистим листом, тучна земля диха на неї теплом, як колись мамині груди.

А на той голос подає голос Маланчине серце, обзивають ся руки, сухі і чорні, що силу віддали землі і в себе взяли від неї силу.

Часом, серед роботи, вона ставала і оглядала землю.

Котились низом ниви, стелились горбами, повні, свіжі, багаті, та все чужі. Скільки оком захопиш, кінця краю немає. А все чужі. І навіть не людські, а панські. На що йому? Куди все подіне?

Серце боліло дивитись, а вже поле потиху шептало і потішало:

„Не жури ся... поділять... поділять“...

Думи про землю будили Маланку по ночах.

Вона прокидалась, вся зрошена потом, тривожна. Їй раптом здавалось, що се неможливе. Не оддасть свого добра багач мужикови ніколи. У нього гроші, у нього сила, а що в мужика? Чотири кінці — руки та ноги. Нічого з того не вийде, все буде, як було; до віку буде убогий на чужім марнувать свою силу, до домовини не зазнає Маланка кращої долі, зносить Гафійка красу і літа по наймах, счорніє, зів'яне на чужій праці, як її мати. Тільки їй землі своєї буде, що лопатою згорнуть на груди.

Холодним потом обливалась Маланка, вся терпла і гострим оком вдивлялась у пільму, наче питала: як буде? Але ніч темна, сліпа і глуха: вона вміє тільки мовчати. Тим часом сподом, потай од холодної думки, ворушила ся тепла, маленька і добра. Вона щось шопотіла Маланці і вела за собою на поле.

Хвилює на сонці нива, та Божа постіль, льон процвітає синьо, сказав би небо задивилось в озерце, на сіножаті — віз. Гафійка годує дитину, а друге біля Маланки: „бабо“!.. І все те, родюча нива, віз, коні, кубло, — все те своє, рідне, з серцем зросло ся. „Що-ж се я вбралась сьогодні у сап'янці червоні, наче у свято... бач, процвітають на ниві, неначе мак“...

Вранці Маланка — кого стріла — питала:

— Не знати: будуть землю ділити?

Ковалиху — і ту зачепила:

— Чули, серце, скоро землю нам мають давати...

— А якже, Маласю, чула. А якже. Тільки в людей і розмови, одним тільки живуть, одним і дишуть. Мій ще з зими купив у пана одну десятину; завдаток дав, а далі не хоче платити. На

що, каже, маю викидати гроші, коли однаково земля буде моя. Нехай пропадає завдаток. А мені шкода й завдатку. Осе! Щоб за своє та ще й платити. І копійки не дам. Нападаюсь на свого, щоб одібрав, а він не хоче. Що з воза впало, те, каже, пропало. Будуть, будуть ділити. Вам більше прийдесть ся, бо ви безземельні. Коли-б тільки справедливо ділили, щоб люде не бились поміж собою...

— Ой, коли-б то дав милосердний.. Звісно, люде — Божі собаки, гризуть ся. Спасибі вам, серце, за добре слово. Хай вам Господь помагає, де тільки лицем обернетесь...

Маланчине серце топилось, як віск. Йї навіть чудно, що з Ковалихою вони часто у сварці.

Марія сплеснула в долоні.

— Глядїть, і дядько Панас прийшли послухать!

— Хіба не можна? Може тут що погане говорять?

Низька корячкувата постать спинилась на хатнім порозі, переставила довгий цїпок з корою у хату і, спершись на нього, щулила очи. Здавалось, вербовий пенъ витяг з землі своє коріння та причвалав між люде, цупкий, битий негодою, з духом землі, на якій ріс. Стара Кандзюбиха кликала брата:

— Заходь, заходь у хату.

Всі повернули до Панаса обличчя, а чужий раптом замовк поклав руки на стіл і заклїпав очима.

Панас все ще роздивляв ся по хаті.

— Щось у вас світло погано горить, не розберу я зразу...

Але він вже пізнав. Коло Гафійки сидів Олекса Безик, якого на селі звали Півтора Лиха. Він мав дітей як маку і а ні клаптика поля. В кутку підпирав стїни високий Семен Мажуга, з запалими грудьми та довгорукий, весь як складаний ніжик. Він тільки й жив з того, що на клишоногій кобилі возив Жидів на вокзал. Були тут Іван Короткий і Іван Редька, Олександр Дейнека та Сава Гурчин, всі безземельні, або такі, що їх земля не могла згодувати.

Тоді Панас переставив через поріг свої чоботища, в яких певно більше було онуччя, ніж ніг і примостив ся біля Марії.

— А хто ж той чорнявий, що за столом?

— Се чоловік з Ямищ,—пояснила Марія і обернула до чужого зацікавлений вид.

— Розкауйте далі, — попрохала вона.

Той перестав клїпати очима. І всі обернулись до нього.

— Ну, значить, зібрались ми зараз на зборню, староста з нами, так і так, пишеть приговор. Ми, ямищане, пристали на те, що ніхто з нас не буде робити в пана по давній ціні. Тепер піший робочий — рубель, а кінний — два. Робочий день має бути коротчий на четвертину...

— Ого!

— Цитьте! нехай говорить...

— Жати за шостий, а не десятий сніп, молотити за восьму, а не тринадцяту мірку...

Осе так добре! Голови по кутках закивали, а довгорукий Мажуга, на знак повної згоди, складав ся і розкладав ся, неначе ніжик.

— А як пан не пристане?

Стара Кандзюбиха пропхалась крізь натовп і обережно зменшила у лямпі світло.

Справді, що буде, як пан не пристане?

Чоловік з Ямищ помовчав хвилинку, глянув навколо і одрубав:

— А не пристане, то забастовка.

Марія сплеснула в долоні.

— Забас-тов-ка! Господи милосердний!

Панас Кандзюба хитнув ся вперед, немов верба од вітру.

— Забастовка? Як саме?

— А так. Пан кличе косити — добре, карбованця в день. Не хочеш, коси собі сам. Ніхто на роботу не вийде. Настали жнива — давай нашу ціну; незгода, назувай сам постолои тай гайда з серпом на поле.

— Ха-ха! От ловко!

Сміх розкотив ся по хаті, з кутка в куток. Цілі ряди коливались од нього. Сміх косив наче та клав людей в покоси. Пан в постолоах! Ха-ха!

Півтора Лиха впрів навіть од тої уяви: його лисина, зрошена потом, ловила й переливала блиск лямпи. Пан в постолоах!..

Чоловік з Ямищ все говорив.

Перед очима в Панаса невідступно стояла кумедна постать гладкого пана у постолоах, сама серед поля, невміла і безпорадна. І не легка веселість грала в Панасовім серці, а давня мужича зненависть, що нарешті знайшла своє слово:

Озуть пана у постолои!

У сьому слові була ціла картина, розкішний плян, справедливість людська й небесна.

Озуть пана у постолои!..

Але як се зробити?

Ба, як се зробити? Пан не дурний. Свої не схочуть, чужих покличе. Панське все зверху.

На саму думку, що чужі стали б на перешкодї, пішли б проти громади, засвітили ся очи.

Заговорили всі разом.

Мажуга підняв до гори руку, наче голоблю.

— Чужих не пускати! Розігнати! Кілками!

Го-го! такий не пустить.

Марія сплеснула в долонї.

— А вже ж. Як не послуха — бити.

Бо вже нікуди далї, все одно пропадати. — Хоч в яму, гірше не буде. — Народ зголоднів, а ніхто не подбає, їсти ніхто не дасть. — А не дасть. Як хочеш їсти — пий воду... — Зів пів біди, тай напий ся води... — Один роскошує, а другий... Старша біда, як роскіш. — Озуть пана у постолї...

Однак поволї уява Панасова вяла, наче хробак точив її. Деде? Хіба так легко змагатись з паном!

Пан не хотїв вже взувать постолї, не хтів сам жати. Він знов був сильний та хитрий ворог, з яким трудно було боротись, який все переможе. Краще далї од пана і од грїха. Хіба йому земський не вибив зуба?

Панаса ніхто не слухав.

Тодї він почав стукать цїпком.

Чого йому треба?

Нї, пана не налякаєш. Він має силу. Нажене тобі повне село і в кого з-заду було гладеньке, мережане зроблять. Тепер кричать, а тодї що? В гурті і беззубий собака лютує. Схотїв один з другим голїруч іжака вбити. Не вбеш, бо вколить.

Стара хазяйка знов прикрутила лямпу. Коли там що буде, а гас дорогий.

Іван Короткий хтів знати, чи всі підписались.

Чоловік з Ямищ за криком не міг нічого сказати.

— Цитьте, цитьте, нехай говорить...

Звісно, не всі. Багачі одрикли ся.

— Схотїли! Один біс, що пан, що багатий мужик.

Проте до них пристали села — Піски, Береза, Веселий-Бір...

О! чуєте? чуєте, скільки пристало... Тепер за нами черга.

Стіймо за них, вони за нас постоять.

Підписать! підписать!

В хатї ставало душно. Дим стлав ся по хатї, як низькі хмари, і синї хвилї, змішані з криком, тягло в одчинені вікна.

Хіба присилує хто робити в пана? Не хочеш, не йди. Нехай побачать, що не в багатстві сила, а в чорних руках. Треба усім пристати. Усім.

Панас Кандзюба йшов проти громади.

А він не згоден. Се буде бунт.

— Тю! який бунт?

— Такий, що бунт. За се не похвалять. Краще чекати прирізки.

— Чекай, діждеш ся.

— Скоро будуть землю ділити.

Марія сплеснула в долоні.

Хіба ж вона не казала!

На Панаса насіли. Хто буде ділити? Може пани?

Але Панас міцно стояв на свому. Твердий і сірий, як грудка землі, важкий в своїх чоботищах, він знав тільки одно:

— Будуть землю ділити.

Та добре, добре, а поки що...

— Се буде бунт.

Ще там загнати коні у спаш на панське, вивезти нишком деревину із ліса, закинути вершу у панський ставок — але бунтовать проти пана цілим селом, на се нема згоди. Буде з нього і одного зуба, що вибив земський.

— Ось бачиш... ось!

Роззявив рота і тикав пальцем, грубим і негнучким, як цурпалок з корою, у чорну дірку на блідих яслах.

— Бачите... ось!..

Так Панаса і облишили.

Грім все гуркоче і руда хмара лівим крилом обійма небо. Бульбашки скачуть од крапель скрізь по воді, а рівчаками пливуть потоки і підмивають сіно. Пропало сіно! Маланка закасалась та лізе в воду і тоді саме Гафійка говорить:

— Мамо, хтось стука в вікно.

Вікно? яке там вікно?

Справді щось стука.

Маланка влезла із лави, мацає стіни, а у вікно хтось гатить.

— Що там? Хто стука?

Маланка одчиняє вікно.

— Йдїть на гуральню. Нещастє. Андрій скалїчив руку.

— Нещастє... — повторяє за ним Маланка.

— Дуже скалїчив?

— Не знаю. Одні кажуть — відтяло руку, а другі — пальці.
— Боже мій, Боже...

Маланка товчить ся у п'їтьмі, як миша у пастці, а що хотїла зробити — не знає. Нарешті Гафїйка подає їй спїдницю.

От тобі й грїм!

Яке безконечно довге село. Там, на гуральнї, нещастє, Андрїй вмер може — он лежить довгий, і нерухомий, а тут ті хати, сонні і тихі, одну минеш, друга встає на дорозї, як безконечник. За тином тин, за ворїтьми ворота... Чутно, як худоба в оборах важко сопе та Гафїйка нерївно дихає поруч Маланки. А гуральня далеко.

Тїльки тепер помічає Малайка, що за нею поспїша хлопець з гуральнї.

— Ти бачив Андрїя?

Хтось чужий поспитав, а хлопець зараз говорить.

Нї, він не бачив, його послали. Оповїдає щось нудно і довго, але Маланка не слуха.

Ось вже дихнула нічна вохкїсть ставка і раптом, за поворотом, рядок осяяних вікон різнув їй серце. Гуральня бухає димом і вся тремтить, ясна, велика, жива серед мертвої ночі.

На подвїрі купка народу, а серед неї світло. Андрїй помер. Вона кричить і всіх роспихає.

— Мовчи там, бабо!..

Сердитий голос її спиняє, вона раптом змовкає і лиш покїрно, як битий песик, водить очима по людях.

Їй поясняють.

— Він, бачите, був в апаратнїй...

— Біля машини, значить...

— Біля машини, — каже Маланка.

— Держав маслянку, а шестерня раптом і того... і повернулась...

-- І повернулась, — повторяє Маланка.

— Він тоді правою лап, щоб схопити маслянку, а йому чотири пальці так і відтяло.

— При самїй долонї.

— Живий? — питає Маланка.

— Живий... там фершал.

Долї світить ся світло, а що там роблять, який Андрїй — Маланка не знає. Тїльки тепер почула, що стогне. Значить живий.

Врешті той самий сердитий голос гукає:

— Тут жінка? Ну, бабо, йди...

Робочі дають їй дорогу. Вона бачить щось біле, наче подушку і тільки зблизька помічає жовте, як віск обличчя, якесь зсохле, маленьке, чорне, скривлений рот.

— Андрійку, що ти зробив з собою?

Мовчить і стогне.

— Що з тобою, Андрію?

— Хіба я знаю?.. Калікою став... Збери мої пальці...

— Що ти кажеш, Андрійку?

— Збери мої пальці, закопай в землю... Я ними хліб заробляв... Ой... Боже мій, Боже...

Підійшли двоє робочих і забрали Андрія. Не дали Маланці поголосити.

В апаратній Маланка шукала Андрієвих пальців. Три жовтих, в олії, цурпалки валялись долі, біля машини, четвертого так і не знайшла. Вона загорнула знахідку в хустину і взяла з собою.

Вранці Андрія одвезли в лікарню, в город, а Маланку покликав сам панич Льольо. Він довго сердивсь, кричав на неї, як на Андрія, але, спасибі, дав п'ять рублів.

За три тижні Андрій повернув ся. Худий, жовтий, посивів, рука в черезплічнику.

— Болять в мене пальці, — жалів ся Маланці.

— Та де ті пальці?

— Як ворухну ними — а все кортить — так і болять. Ти їх поховала?

— А вже ж. На городі.

— Що ж будем робити? — журилась Маланка.

— Як що? Піду на гуральню, нехай поставлять на инчу роботу.

Але в конторі сказали, що калік не приймають. До панича Льольо і не пустили.

— Се добра справа, — кричав Андрій. Робив, пане добродзею, на сахарні дванадцять літ — не чужа ж вона була, а твого тестя — тепер у тебе руку при машині скалчив, а ти мене викидаєш, як щось непотрібне...

Тоді ходила Маланка. Просила, благала — не помогло ся. І так, кажуть, великі втрати: за лікарню платили, п'ять рублів дали, а скільки мороки...

— От і маєш, Андрійку, гуральню! шипіла Маланка, зганяючи злість.

— Мамо... що я вам скажу...

— А що там, Гафійко...

Гафійка нерішуче мовчала.

— Та кажи вже, кажи...

— Піду я в найми.

Маланка підняла руки. Вона знов за своє!

Всі її сердять, дратують, хоч забірай ся з світа.

— Ви не журіть ся, мамо. Так було б краще. Тато не зможуть вже заробляти — куди їм? А настане зима...

— Мовчи! Чого ти вчепилась душі моєї. Я вже й так стала неначе тїнь.

Гафійка замовкла. Їй було досадно. От — мати хлипа, а хто зна чого.

Довго Маланка сякала носа та утирала сльози.

Гафійка подумала в голос:

— Як раз Підпара шукає дівки.

Маланка уперто мовчала.

Так воно і роспливло ся, як завжди.

А Андрій лютував. Голос став в нього ще більше пискливий, жіночий. Коли він сердивсь, краска заливала йому лице, від чого вуси біліли, наче молодші.

— Багачі! фабриканти! зробили з мене каліку, а тоді і нагнали. Забрали силу, випили кров, тай став непотрібний.

Кожному стрічному Андрій тицяв скалічену руку.

— Ось подивіть ся, що з мене зробили. Дванадцять літ сотали жили, дванадцять літ пасли ся мною... То така має бути правда на світі? А, сто сот крот..

Андрій від Хоми перейняв лайку.

Він нахваляв ся.

— Се їм так не минеть ся, чужа кривда вилізе боком.

Нахвалки ті дійшли до пана і він перестав посилати Андрія на пошту. Тепер на пошту ходив вже инчий.

— Що ти зробиш йому, гладкому? думав Андрій. У кого сила, у того й правда. Ми як худоба в пана. Та де! Він худобу пожалує швидче, бо оддав гроші за неї. Правду казав той Гуща...

Гафійка позирнула на батька прихильним оком. Аж ось коли згадав про Гущу...

Про найми не було більше розмови, проте нишком всі знали, що доведеть ся Гафійці служити. Маланка була недужа, осунулась зразу і не що дня виходила з хати. Гафійка ходила на роботу сама. Давня біда знов повернулась. Гірко було Маланці.

От, зростила дитину, берегла, доглядала, рада була неба їй

прихилити та зорями вкрити, а тепер оддай між люде на поніві-
рня.

Вона знала, що значить служити. Се добре знали її спра-
цьовані руки, її душа заглушена в наймах, як бурянами квітка.

Одно тільки потішало Маланку: ось-ось невидко-будуть ді-
лити землю. Тоді Гафійка покине службу і знов поверне до дому.

А як пришло ся одводить до Підпари Гафійку, Маланка була
мов з хреста знята. Кланялась і прохала, щоб не робили кривди
дитині.

У Підпари Гафійку ждала цілоденна робота. Хазяйка була
слаба, немічна жінка, що все стогнала і ледве човгала по помості
шкарбунами на босу ногу. Уся хатня робота припала Гафійці, а
найбільше мороки завдавали їй свині. Кабани лежали по сажах, а
кнурці, льохи і поросята рили подвіря. Вранці, поки Гафійка го-
тувала їм їжу, все се вищало, кувикало, хрюкало і товкло мор-
дами в двері. А над головою докучливо стогнала хазяйка, рипів
її голос і човгали шкарбуни по помості. Гафійка рада була, що
попадала нарешті між свині. Свинячий гурт, уїдлиний і пажерли-
вий, зразу накидав ся на неї, рвав з рук, глушив її криком і мало
не валив з ніг. Вона не могла дати собі ради і тільки дивилась,
як свині перекидали пійло, місили ногами їжу та гидили. Сажові
наводились краще. Чисті, важкі, вони не хотіли турбовати свій
зад і ставали лиш на передні ноги. Їх треба було прохати їсти.
Вони не хотіли. Жмурили сонні маленькі очи, здіймали в гору
чисті кругленкі рийки і так ніжно стогнали: ох! о-ох!.. неначе
хазяйка. Гафійка чухала їм животи, такі рожеві, повні; тоді вони
одставляли ще задню ногу, а закуцьорблений хвостик, наче жи-
вий калачик, весь час тремтів... Ох!.. о-ох!..

Сюди любив заходити і сам Підпара. Коли висока постать
з'являлась у дверях, а на сажі падала тїнь, Гафійка здригалась.
Вона боялась Підпари. Він був не ласкавий, суворий; вічна тур-
бота ховалась у нього під волохаті брови, блищала сріблом в чор-
них волосях. Він штурхав ціпком кабанів, здіймав їх на ноги
і мацаз хребти. Не дивлячись на Гафійку, говорив до неї суворо:

— Гляди мені, дівко, щоб чисто ходила біля свиней... Божа
тварина любить, щоб дбали за неї.

Опріч Гафійки було ще два наймити. Підпара варив з челяді
воду. Йому все було мало роботи. Він сам робив за двох. Коли
наймити їли, голодні, багато, він бурчав жінці: „як їсть, то впріе,
а як робить, то змерзне... Стук-грюк, аби з рук...“ Коли ж страва
була недобра і наймит клав ложку, Підпара сердивсь: „злидні!
що воно їло у дома? Юшку з картоплі“.

Гафійці здавалось, що то він про неї говорить.

Особливо Підпара ненавидів бідних. Зсував густі брови і з призи́рством цідив крізь зуби: „голота! що воно має... Як би робив, ледащо, то мав би. А воно на чуже зазіхає“...

Хоч те було добре, що хазяїн рідко сидів у хаті. Він вічно був в полі, на сіножаті, в клуні, біля свиней. Скрізь од високої постати падала тїнь — і там, де вона впала, робота, здавалось, йшла швидче.

Часом, в неділю, Підпара здіймав з жердки жупан і надягав на себе широкий пояс.

По відході Підпари хазяйка мліла, наче вмірала.

— Пішов на сход... ох, ох... щось колить у грудях... Мого люде слухають дуже... що скаже, так вже і буде... Страх — поважають. Хотіли за старшину обрати, та мій не хоче. Щоб ще ростікло ся добро без хазяйського ока... Ох, моє лишенько... ох!..

Але щось воно було так, та не так.

Підпара повертав ся сердитий.

— Чорт його знає, що сталось з народом, жалів ся жінці. Перше, що скажеш, всяк тебе слуха, а тепер хоч мовчи... така роспуста. Вже мені ті верховоди... Голота! тьху!..

Під бровами у нього лягала тїнь.

Часом збірались гості. Холодком, в свято, приходив скоробогатько Максим, староста сільський, якого дражнили „вовчком“ і тесть Підпарин Гаврило. Вони сідали на дворі, на вільнім повітрі, а Гафійка виносила з хати сало та рибу. Хазяйка, хоч було тепло, напинала на плечі кожух і теж приставала до гурту.

Вони їли і міркували, де що вигідніше продати, хто скільки чого зібрав, хто кого й як піддурив. Рудий Максим мав звичку згортати з столу всі кришки у жменю та кидати в рот, а після сала облизував пальці. І не тому, що був голодний, а щоб не пропало. Він неспокійно кліпав очима, вічно сміяв ся і повертав на всі боки широкий вид з густим ластовинням. Він завжди на слизьке зводив спокійну розмову.

— От скоро почне голота землю ділити... Ха-ха... На що багатим стільки землі? Щоб значить, „усім по сім“... Ха-ха!.. Ти скільки маєш? Тридцять? От двадцять три і одріжуть. Ха-ха!..

Підпара не любив жартів. Але Максима не легко було спинити. Він вже моргав до Гаврила.

— А вам, куме, не гріх і більше оддати. На що вам, справді, ви вже старі, нехай голота у палки вбеть ся, покушає папки.

— А тож! Що громадї, те й бабі, посміхав ся криво Гаври-

ло. — Ще доведеть ся на старість за сніп заробляти.

— Ой-ой! Ще й як. Хіба забули вже жати?

Підпара сердивсь.

Чорта лисого візьмуть. Він і упруга не дасть. Що діди та батьки кровю здобули, те нерушимо. А що надбав, то його праця і всяким неробам зась.

— Поклав би на місці, як пса, нехай би зваживсь котрий, не побояв ся б гріха!

Підпариха загорталась в кожух і стогнала.

— Ти хоч би крашу рушницю купив... Ох, ох, Боже мій милий... Твоя негодяща, мотузком звязуєш...

— Буде й така... на що гроші втрачати...

„Ну, цей і клаптя не випустить з рук, поки живий“, хитала головою Гафійка.

По тих розмовах Підпара ставав ще похмурнішим.

Облягаючись на ніч, він поправляв на стінці рушницю і клав біля себе сокиру.

Гафійці робилось страшно.

Небо сіє дрібненький дощик на густе сито, а Мажуга накрит плечі мішком і ходить селом. Згинаєть ся і розгинаєть ся, як складаний ніжик.

— Чули, пан не хоче набавить ціну.

— Звідки ти знаєш?

— Тільки що Прокіп з людьми був в пана.

— Що ж пан?

— Як було досі, так, каже, буде й на далі. Дорожче не дасть.

— Так. Що ж нам тепер?

Мажуга підіймає руку, наче голоблю, стискає кулак і викидає з запалих грудей, наче з безодні:

— Бастувать будем.

— Не схочемо ми, наймуть Ямищан.

— Ямищане не пійдуть. Вони теж підняли ціну.

Олекса Безик виходить з свого подвіря, за ним по болоті скаче дїтвора, як циганчата.

Він на все згоден. Як забастовка, то забастовка. Гірше не буде.

Мажуга йде далі. Його постать у сітці дощу то стає довша, то знов коротша, наче риба в неводі беть ся.

Маланка сховала руки під хвартухом і злісно блиска очима.

— Так, людоньки, так. Лізьте в ярмо, жніть за тринадцятий сніп. Послужіть панови.

І затиснула сухі, зівялі губи.

— Не діжде. Хай сам собі жне.

— Коли ж стерня коле...

Олександр Дейнека погано лас. Важкі лайки гупають скрізь, як щіп на току.

Він мокне, а в хату не йде. В гурті йому легше.

— Затяв ся пан, держімось і ми.

— Проти громади нічого не зробить.

— Не присилує жати.

— А вже ж.

— Бастуймо і край, рішає Півтора Лиха.

А Мажуга вже на другім кутку підіймає людей.

— Чули?

— Та чули.

— Ну, що ж?

— Як люде.

— Бастують.

— Коли бастують, то й ми пристанем.

А панська нива дримає як море у сіро-зеленій мряці і снить ся їй серп.

Хома сидить на горбку, Андрій біля нього. Сонце пече. Котить ся марево по над селом та нивами і танцюють у ньому — ліворуч гуральня, праворуч — двір.

Голос в Андрія тонкий, плаксивий. Наче милостині просить з очей Хоми.

— Бачите, Хомо, що з мене зробили...

Але Хомині очи каламутні, як вода з милом. Вперлись кудись в простори і тільки зрідка, як на милянній банці, мигне в них зелено-червоний вогник.

— Куди я тепер? До чого, як нема рук?

— Х—ха!

— Їм такі непотрібні. Мають здорових.

Хома мовчить.

— Що ж мені — пропадати?

— А пропадеш.

— Де ж правда на світі?

— Мовчи, Андрію. Мовчи та гинь.

— Живий не хоче гинуть.

— Тепер він плаче, а перше радів: гуральня! Диво яке!..

Щоб тому очи грали та танцювали зуби, хто її ставив.

Андрій гасне відразу і вже більше до себе говорить:

— Зіли мене, пане добродзею... Взяли тай зіли...

— А ти думав — вони пожаліють? Гляди сюди!

Хома торкає Андрія в плече і повертає на ліво. — Бачиш отих, що там! — Потому повертає його на право—і тих, що там, багачів, дуків... Вони на людей капкани ставлять, як на вовка. Спіймався, — здеруть із тебе шкуру, оббілюють до чиста, а те, що їм непотрібне, викинуть в гній...

— Правду ви кажете, Хомо, ой правду...

— Ти собі думаєш — фабрику ставлять, фільварок будують. А вони пута кують на людей, ставлять сильце, щоб людську силу спіймати в нього, кров людську сточити, бодай вас сточило, як шашіль сволок...

Андрієви душно. Старі слова говорить Гудзь, а вони крають сьогодні, як нагострений ніж, наче більма з очей стинають. На хвилину очи пробили мури гуральні, стіни панського двору і дивлять ся в глиб, по новому.

— Запоганили землю, наче короста, чує Андрій. — Скільки їх — жмінка, а гляди, як насіли землі на груди, як простягають далеко руки. Здушили села своїми ланами, наче зашморгом шию, загнали в шпарку — бач, он лежать села, як купи гною на панському полі, а над ними димлять сахарні й гуральні та людську силу переганяють на гроші...

Андрієви дивно, що він вперше сьогодні побачив, які справді маленькі, загублені села. Наче хто рострусив по майдані трошки соломи з воза. І теж йому дивно, що панський пастух наче виріс одразу отут перед ним. Сидить попліч, наче дуб вріс у землю, а під ноги йому покірно котять жовті хвилі лани і навіть сонце в покорі стелеть ся долом.

Андрій забув жалітись. Він тільки дивить ся й слуха.

— Поглянь на мене, а я на тебе. Ти мені сивий волос покажеш, своє каліцтво, а я тобі що? Може душу свою, що закопав у гної, як глядів панську худобу! Я там все закопав, чим горіла душа, а ти один з другим дививсь та мовчав, бодай ви понімили на віки всі до гола, кроти сліпі...

Овва! А що зміг би Андрій? Чим винні люде?

Хома встромляє в Андрієві очи свої, каламутні. Гострий колючий сміх креше з них искри, а на споді сіро-жовтої гущі почина вже кипіти.

Андрій не може змигнути, йому моторошно.

Хома мовчить, та Андрій чує, що сміх клекоче в Хомі, як вода в казані.

Сміх вирвав ся врешті і прижмурилось сонце.

І раптом велике, гаряче обличчя присунулось близько, до самого вуха Андрія, війнуло жаром. Слова полетіли так швидко, що він їх ледве ловив.

— Не міг? Ні, брешеш, міг. Бачиш — лани... пшениця, як море... панське багатство... А ти узяв сірник — один з коробки сірник — і полетіли в небо дими, а на землі лишив ся сам попільець... Бачиш — будинки, палаци, повно худоби, добра... а ти прийшов маленький, сірий, як мишача тїнь — і за тобою тільки вугілля...

Хома говорить все швидче і швидче, рве слово, свистить і клекоче.

— Од пана до пана... з гуральні в сахарню... з кубла в кубло. Скрізь, де людська кривда гніздо собі звилла, аж поки не стане гола земля...

Андрієві очи лїзуть на лоба, а за плечима — мурахи.

— Чуєш? свистить Хома: тільки гола земля та сонце...

Хома божевільний. Що він говорить?

Андрієві треба щось одповісти, та язик полохливий мов заяць, тіка кудись в горло.

Повернув ся нарешті, але виходить зовсім не те, що треба.

— Бог з вами, Хомо. Хіба таке можна робити?

Хома дивить ся мовчки, потому цідить до нього з гори в долину, наче межі очи плює:

— Хам ти... Червак... Гний, пропадай, щоб і слід твій загинув, так наче ніколи тебе не було...

— Ов-ва! Які-ж бо ви, Хомо...

Але Хома не слуха. Встає високий, лютий і йде в пшеницю, як в воду, а Андрій прилип до землі, неначе торішній зогнилий листок.

Економ світить до пана чолом, а на бронзовім обличчі, де завжди блукало сонце, пан бачить якісь неспокій.

— А що там, Яне?

— Прошу пана сьогодні не можна почати жнива.

— А то чому? Хіба Ян не загадував вчора?

— Ціле село оббігав, прошу ласкавого пана, та ніхто на роботу не вийшов. Не хочуть жати по нашій ціні.

— Як то не хочуть?

Пан стрепенув ся. Забастовка? У нього?

Пан чує образу. Він знає, що по селах були забастовки, але

щоб в нього, коли він завжди був добрий для хлопа, не раз дарував спаш, а його жінка ніколи не одмовляла хорим в порошках хіни, олійку і арніковій примочці... Він ще раз хоче почути:

— Ян каже — не хочуть?

— Так, прошу пана.

Звичайна справа. Масти хлопа хоч медом, він вкусить, наче гадюка.

Пан зазирає в вікно. Сонце тільки що встало.

— Ну, добре. От-що... зараз мені на коня і духом до Ямищ. Нанять ямищан. Коли не схочуть, набав ціну.

— Слухаю пана.

-- Лайдаки!

Але не встигла ранішня тиша ковтнути ще тупіт кінських копит, як знадвору влітає в хату приглушений гомін і тільки високий жіночий голос ріже його, як полемін дим.

Що там?

Пан одчиняє вікно.

Вся челядь на дворі. Пастухи навіть. Наймички з кухні на бігу лопотять спідницями... Якись чужі люде.

— Що там за крик? Які там люде?

Пан загортає розхристані груди і хоче щось зрозуміти, але на нього не звертають уваги.

— Максиме! Ей, хто там? Максиме!

Максим врешті біжить, якийсь непевний, налякані очі, а за ним другі.

— Це, прошу пана, не наша вина... Житте миліще за службу... Скалічать, що тоді діти будуть робити...

— Що таке! Ну! Говори.

В відповідь челядь кричить гуртом.

— Як що? Забастовка. Не покинем роботи, побють... Чого тут, ходім... Гей, хлопці, гайда... Це, пане, не наша воля...

Кров заливає панові мозок.

— Куди ви! Сто-ять!..

Скрегнув розлючений голос, як залізо об камінь і раптом зірвав ся. Пан чує, що впав його голос, розбив ся і не сила підняти. Даремне. Челядь вже біля брами, збилась в воротах, як сіра отара, яку женуть вранці на пашу. З будинків вибігають дівчата і тільки мигтять червоним до сонця. Від обори, спізнившись, поспішає один серед пустки маленький гусій. Підняв руками поли, картуз насунув, батіг веть ся за ним по землі, наче гадючка і лишає за собою кривулькою слід.

— Куди ти? Гунцвот! тупа ногою пан. — Назад!..

Гусій тільки піддає ходу. Стоїть пан хвилину і дивить ся в пустку.

— Бестії! хлопи!..

Натягає спішно штани і вибіга на подвірря.

Пусто.

Йде вздовж будинків. Чудно. Не його двір. Наче чужий.

Заходить у чорну пекарню, пхає ногою двері й кричить:

— Марино!

Нікого.

— Олено!

Тихо.

В чорній пекарні, як в кузні. Закопчені стіни, долівка в ямах, а кислий дух поту й рощини, як кіт лїнивий на печі, міцно залїг в пекарні. Оберемок дров біля печі, росчато чистить кортоплю. І все покинуто жужмом.

Пан іде далі. По подвіррі ростеклись гуси; гусенята коливають з ноги на ногу, наче вітер муріжком гонить жовті пушинки. Не вигнав, значить, на пашу. Пан хита головою. Корови так і лишились в оборі. Двері в возовню стоять отвором і черна пустка вигляда звідти, як з беззубого рота. Бричка стоїть на дворі, а коло неї валяють ся шори. Ах ти скотина, бидло! Пан бере шори, щоб занести на місце, але зараз і кида. Невже нікого і біля коний?

— Мусію! гей!

Знов тихо.

— Мусію! Ти там?

Чудно падає голос в околишню пустку і без одповіди гине.

Пан згортає на череві руки і озирає подвірря...

Що ж се таке?

Снить ся, чи справді?

Ось тільки двір був як серце, що беть ся і розганяє по тілі кров, а тепер все завмерло, спинилось і кожні зачинені двері, кожна чорна діра отвору — наче загадка.

Пси побачили пана і вже скиглять йому під ноги, скачуть на груди.

Геть!

А, бестії, хлопи!

Вертає в дім. І там скрізь пустка. Жінка ще спить. Він проходить через порожні кімнати, зазирає в столову, шука покоївки — а ні душі. Злість його душить. Грима дверима, перекидає стільці і хоче так крикнуть, щоб по всїх хатах заскакала стаєнна лайка.

А, бестії, бидло !..

Де Ян ?

Стає і слуха.

Ян! Через те слово враз зашуміли круг його лани, захвилювалась стигла пшениця. А жати не можна!

Де Ян ?

От тобі маєш. Він сам послав Яна до Ямищ женців наймати. Ямищане, звісно, прибудуть і все скінчить ся. Але ті хлопці!

Пан не може сидіти в хаті. Його тягне на двір. В тім дворі — трупі якась принада. Він ще раз проходить його од кінця до кінця, самотний і безпомічний, повз замкнені брами стодол, чорні отвори стаєнь, вохкі й блискучі очі коров.

А Ян, стікаючи потом, весь в хмарі пилу, жене назад. Кінь сапа і сапа економ, трясучись на стременах.

Його стрічають криком:

— Що, панський приплічнику, найняв Ямищан ?

— Маєш женців доволі? ха-ха!

Ян скаче не озирнувшись і тільки здійсмає з нагаєм руку та мовчки кива позад себе.

Село замкнулось, чекає. Очі у всіх видючі, вуха чуйні. Двір — наче мрець у селі, хоч тихий і нерухомий, а будить тривогу.

Звістка, що Ямищане не хочуть найматись, мчить селом швидче, ніж економів кінь.

Хоч день робочий, а усі вдома. Під ворітьми купками люде, по хатах двери отвором. На городах спинилась робота. Стоять між грядками, заклавши руки і розмовляють через сусідські плоти.

— Чули? Хоч би душечка в дворі. Покинули всі.

— Вони давно вже пристали, чекали тільки, аж люде почнуть.

— Що ж воно буде?

— Почне сипатись зерно, набавить ціну.

— Глядїть ще, щоб не найняв сторонніх.

— Де там, не пустять. Наші не пустять чужих.

Прокіп вмовляє:

— Держіть ся. Як будемо разом стояти, наш буде верх.

Йому ловлять слова із рота.

— А якже. Гуртом, мовляли, і батька бить добре.

Багатші бурчать. Вони по коліна загрузли у землю, їм важко.

— Забастовка! Буде вам забастовка... не один ззаду почуха... ет, чорт зна що.

Але не дуже, боять ся.

Молодь смієть ся.

— Ловко ?

— А ловко.

У полудне діти розносять: пан пішов на гуральню. Крізь шибки вікон, з городів і з-за плотів йдуть в слід за паном сотні очей. Пан йде між очима, як під зоряним небом.

— Пішов на гуральню до зятя.

— Обідать подав ся, бо дома нічим.

— Не наварилосьь.

Навіть Панас Кандзюба смачно чмока губами :

— Озуть би тебе у постолі..

Незабаром знов повина: панич Льолю послав до двору робочих з гуральні.

— Наші побили робочих.

— Брехня. Ніхто їх не бив. Не пустили тай годі.

— Хай пан сам біля худоби походить.

— Ми йому не боронимо.

Прокіп просить Дейнеку та двох парубків стати на варті і не пускати до двору.

Згодом виїздить пані з двору на конях, що вислав з гуральні Льольо.

День тягнеть ся довго, неначе рік. Здаєть ся, що пшениця сиплеть ся в полі, що пан не видержить більше, ось-ось покличе жати, пристане на те, чого бажають люде.

По полудні знов скаче селом економ, як навіжений. Періщить коня і плигає в стременах, немов хоче коня обігнати.

Ледве встигнеш побачити зад кінський та економову спину.

— Понесло десь у Піски.

— Не поживить ся там. Не наймуть ся.

— А що ?

— Бастують.

Везір вже бзизько, а змін ніяких. Тільки на панському дворі ревуть корови.

Тихо сїдає сонце на зеленому небі, певно на вітер. Щось гнетюче, трівожне росте непомітно. Жевріють вікна по хатах ть ревіння худоби боре густе повітря.

— Хоч би нагодував хто скотину.

— Що ж вона винна. Стоїть, бідна, не ївши, не пивши...

На небо виходить вечірня зірка, як всевидюче око.

Панський двір все голосніше реве. Корови не мукають вже, а хриплим, скрипучим риком, повним одчаю і муки, кличуть ря-тунку. Коні сердито іржуть. Вони десь бунтують у стайні, б'ють землю ногами і роздувають од гніву нїздри.

Жінки з нудьгою вибігають із хат.

— Ой, чути не можу, як плаче худоба.

— Йй Богу, сама побіжу годувати...

— Сумно як, Господи... Мої діти аж плачуть.

Смеркає. Тіни вилазять з своїх закамарків і нишком, підло, налягають землі на груди.

А з панського двору уперто і нестерпуче б'ють в село хвилі дикого ревища, наче корабель гине на морі і в останній роспуці розриває горла сірен.

Тоді Прокіп посилає хлопців на панський двір.

Худоба нічого не винна.

Пан сидів мовчки — і люде нічого. Ходили в поле, жали свій хліб і посміхались злорадо, коли панський економ з нічим повертав ся з сусідніх сел. Сонце пекло, пшениця сохла, от-от буде текти. Прибігав становий. Почтові дзвінки, валування собак, грубі лайки і крики — все се проплило, як хмара на лїтнім небі. Так поїхав ні з чим. Тільки Хому забрали, бо станового налаяв.

А пшениця текла.

Тоді економ помякчав. Ставив горілку та все вмовляв. Инчий налає, а инчий випе. Пили горілку — чому не пити? А на роботу не йшли. Може кому й кортіло, та бояв ся громади. А пшениця текла.

Маланка пішла на поле. Припала вухом до безбережної ниви, як чайка грудьми до моря і слуха, як стиха лущить ся зерно з перестиглого колоса, мягко капа на землю, як плаче нива золотими сльозами. Йй жалко, немов дитину, хоч воно й панське. Стає на коліна, розгортає стебло і збирає червоні зерна так обережно, ніжно, любовно, наче немовлятко виймає з купелі. Хлібець святий!..

Де-хто з місячних повернулись до пана. А жнива не починались. Нарешті за тиждень пан набавив ціну. Не таку, як люде хотіли, а все ж далеко кращу, ніж була.

— Ставати?

— Ставаймо.

Прокіп теж радив:

— Дійшли до краю.

Люде зразу припали до панського поля, як до води у спеку, понагортали копи, стїжки.

А Хому Гудзя скоро пустили. Він вертав ся якраз повз панське поле. Зирнув на женців і тільки криво всміхнув ся.

(Докінченне буде).

П. КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ.

Спогади семинариста.

I.

Н—ська духовна семинарія завше була взірцевою школою і архиєрей мав право тішитись нею, як своєю улюбленою дитиною. В „общезитії“ день у день відбувався „по росписанію“ той нудний, однамітний процес, що зоветься вихованням будучих пастирів: учні ходили в класи, учили, що від них вимагалося, на очах поводити ся досить пристойно, бо хоч часом бувало й напивалися, то потай від начальства; надзирателі на чолі з інспектором уміло полювали за учнями, уловляючи найбільше шкодливих і караючи їх відповідно до інструкцій; учителі приберали способу, щоб бездоганно виконати свої обовязки і, як стій, настановити „двойок“ всім, хто не знав „від сих до сих“. Ректор, високий сивобородий протоєрей з патріархальним обличчям і єзуїтською вдачею, розумно і хитро керував величезною школою, уміло припиняючи кожний небезпешний рух і захищаючи учнів від „стороннього впливу“. Майже що дня його велетенська постать посувала ся по залах тихою нечутною ходою і гострі далекозорі очі пильно стежили за всім з під навислих брів. Твердий суровий голос з південно-славянським вислівом котив ся по будинкови, і всі учні, починаючи з дрібноти і кінчаючи бородами „богословами“, враз затихали, кидали балачки, або часом і карти, і брали ся за книжки, — остільки дужий був гіпноз шкільного режіму. Справді, школа провадила якесь систематичне усиплінне і все життя в ній зверху до низу як найкраще сприяло тому. Сотні жвавих і розумних, і талановитих, і звичайних дітей, з їх особистою вдачею і природним наданнем, вступали до першого класу, — і зразу ж починалось боротте. Нічого оригінального, нічого надзвичайного школа не допускала; усе, що піднімало ся над шаблон, старанно вигладжувало ся, вирівнювалось, скорочувалося відповідно до каззонної програми. Здавало ся, якась владна істота виробила колись манекен священика і грубо рівняла до нього усіх, хто на своє лихо попадав у школу, рівняла не зважаючи на духовну особистість кожної людини, на психологічні закони та інші, непотрібні як для каззонної та ще й духовної школи, вигадки. Розуміється, молодь змагала ся, не хотіла коритись, зважалась навіть на якісь дикі вчинки, аби хоч на час позбавитись ненависного гіпнозу. Усе, що не личить „будучому пастирю“, усе те гидке, неприємне, що губить свіжу молодість, мов на зло комусь, знаходило притулок в семинарії, хоч і не

пускало глибокого коріння, було поверховим. З свого боку начальство суворо карало непокірних, грубо і рішуче боролось проти всіх, чие „я“ ніяк не вкладалося в форми, вироблені традиціями та Найсвятійшим Синодом. З перших двох класів виганяли геть мало не половину усієї молоді, — решта сама втихомирювала ся: цікавість молодої душі вяла, приборканий розум розмінювався на дрібниці. По за своїми казньонними обов'язками учні майже нічого не знали й не робили, а обов'язки ті силкувалися виконати як найшвидше й найлегше.

Життя школи було занадто одноманітним: учні дурили учителів та надзирателів, учителі та надзирателі ловили і карали учнів. З усіх учителів хіба дві-три людини справді хотіли розворушити молодь, викликати зацікавлення чимсь кращим над карти, пустотливі балачки та інші засоби звичайного „времяпрепровождения“, але й вони оглядалися на межі офіційної програми, здержували молодий цікавий розум, що так прагнув світла. В стінах семинарського будинка і учителі і надзирателі і навіть учні не жили, а виконували свої обов'язки. Вступаючи до класу, учитель залишав за дверима загальнолюдські почування, думи, бажання і з таким захопленням тратив увесь свій хист на те, щоб вловити лінивого учня й покарати його „двойкою“, наче його щастя, його радощі й боління не виходили за межі класу, наче він був не громадянин, не сім'янин, а тільки професор семинарії. Так само не можна було уявити собі надзирателя в сфері інших відносин, крім уїдливого догляду за дрібними злочинками жвавої молоді з постійними карами відповідно до інструкцій і самої одвертої ненависти з боку учнів. Коли до семинаристів доходила чутка, що той, або інший професор, чи там надзиратель вступає в шлюб, фантазія малювала навіть сімьове життя сих „людей долга“ в межах інструкцій.

Немає чого й казати, що учні йшли вслід за навчителями і поводитися так, наче мали подвійну духовну структуру: для чиновного ока держали благонадійні думи, почування, навіть особливий покірно-почтливий вираз обличчя, а для власної потреби мали своє природне духовне „я“, недоступне начальству. Сьому в значній мірі сприяло життя школи.

Учні вставали в 7 годин. О восьмій йшли до церкви „на молитву“, а надзиратель тим часом стежив, чи ніхто не ухиляється од своїх обов'язків, що до Бога, і винуватих карав. Ся офіційна побожність швидко убивала релігійне чуття і в церкві учні робили що хотіли, але ніколи не молили ся.

Після чаю починалися ранішні лекції. Кожен спішив на швидку перечитати, що там від нього вимагалося, але значна частина обмежувалася на тім, що роспитувала інших, що найголовніше, аби хоч не мовчати, коли учитель питає.

Вдачу кожного професора усі знали, як свою власну, і тому угадували майже без помилок кого, коли і хто буде питати. Я не помилюся коли скажу, що значна частина учнів і книжок до рук не брала після того, як професор викликав до катедри. Під час лекцій учні здебільшого читали, або чим иншим зацікавлювалися, не звертаючи уваги на те, що робилося в класі. Іноді шукали способу впіймати на гачок учителя, заводили балачки й суперечки, щоб він не мав часу нікого поспитати. Коли ж в семінарію прибував архиєрей, то вже було справжнє свято. Учні виходили з усіх класів в простору залю, з усіх боків оточували „владику“, слабого, простого дідуса і починали „душеспасительні“ балачки, виявляючи таку щирю увагу, що надзирателі ніяк не могли примусити їх йти до класів. Дзвонив дзвоник, в залі з'являлися деякі учителі, а семинаристи тісним натовпом стояли кругом архиєрея, хоч його старече шамкотіння можна було розібрати хіба найблизчим. Нарешті архиєрей розумів, що його не пускають зумисне і поривався йти. Тоді учні скидали маску і починали прохати, щоб лекцій на той день не було. „Повелі, преосвященнейшій владико!“ протодияконським голосом бубонів якийсь бородатий мешканець самінарської „камчатки“. „Владика“, сміючись, махав рукою, учні співали „іс-полла еті деспота“ і з веселим гомоном та сміхом кидали і архиєрея і ненависні класи.

В дві години відбувався обід, досить, треба сказати, добрий, бо семинаристи сами стежили за стравою і часто вчиняли „столовий бунт“, перекидаючи миски з несмашним кулішем, або ж вчиняючи дикий концерт за помічку тарілок, вилок, ножів.

Після обіду учні були вільні. Значна частина тинялася по пішходах, щоб зустрітись з „епархіялками“ (ученицями епархіальної жіночої школи), котрих мало не що дня „водили“ гуляти; інші без усякої цілі блукали по улицах, або ж йшли до знайомих, а були такі, що не цуралися пивних, ресторанів, та інших приемних помешкань. Н—ські семинаристи найбільше улюбили чистенький трактир „Москву“, доступний самінарській кешені, де можна було скоштувати дешевих утіх життя. В свята, на заговини, на масляній прихильники Бахуса з самінарської молоді обов'язково ходили до „Москви“, щоб як стій „погуляти“, і тоді напивалися без усякої міри. Через се вечером не всі вертали в самінарію хоч о 5-й годині починалися вечірні лекції, або „приготовлення уроків“. В сі часи по класах звичайно грали в карти, співали, дуріли, а найчастіш вислухували цінні оповідання спеціалістів на улюблені теми. Жінщина—мати, жінщина—сестра, жінщина—мучениця усовувалася із розмов, — над усім панувала жінщина-простітутка, — тільки нею цікавилися учні під час вечірніх розмов, тільки до неї зверталися признані самінарські оратори з тих, що мали успіх. Були, розуміється

й такі, що не брали участі в сях оргіях слова й мисли, під час лекцій читали, або ж справді „готовили уроки“, але се було зручніше робити в залі, куди й виходила більшість „книжників та фарисеїв“.

Вечером, після молитви йшли спати й семинарський будинок замикав ся на ніч, а надзирателі крім того ходили по опочивальнях, дивляючись, чи на всіх ліжках лежать учні. Але сміливі жерці Бахуса та Амура (не веселих клясичних богів, а дешевих, брудних божків) і тут добірали способу ошукати доглядачів: поробивши на ліжках опудала з чужої одежі, вони тїкали з семінарії, щоб десь принести „жертву вечірню“, а потім опівночи вертали ся потайними ходами, як що були тверезі.

В свято усі учні обовязково йшли до церкви, де скорочували часи Божої служби всілякими способами: заводили зовсім не побожні балачки, тїшили ся цінїчними оповіданнями, читали книжки. Надзирателі становили ся і позаду й на хорах, щоб стежити за учнями, але всього не могли бачити. Не бачили вони, наприклад, того, що де які учні зовсім не ходили до церкви, пересиджували по самих неприємних, брудних місцях, ховали ся під партами в класі, аби тільки не стояти в церкві. Після служби Божої братам дозволяло ся піти „на прийом“ до сестер в епархіяльну жіночу школу, для чого видавали ся спеціяльні „білети“. Тут, як і на залізницях, не обходило ся без „зайців“, бо разом з братами, або ж заміст братів приходили до „сестричок“ знайомі. Казати правду, се невинне ошукування начальства мало добрі наслідки, бо під впливом „сестриць“ де-хто з „братів“ кидав свої погані звичаї, свою погану вдачу. Тут молодь парувала ся, жила для себе, почувала себе вільніше. Правда і ті, що святкували по окремих кабінетах „Москви“, теж жили для себе, почували себе вільно, але таке оригінальне, як для молоді, житте, така оригінальна „воля“ були тільки протестом проти семинарського режіму, протестом, треба сказати, досить радикальним: на вечірніх лекціях було завше де-не-де під партою, або на східцях до опочивальні побачиш такого протестанта в багнюці, в блювотинні, і коли надзиратель примічав його, винуватого ждала „тройка“ за поведінку, або й увільнення.

Здаеть ся, при таких обставинах годі було б шукати в семинарським житті течій, котрі б указували на істнування живої непереможної сили, — отже національне житте було тою силою, що піднімала з морального болота навіть таких зайдиголов, котрі топтали в багно і молодість, і мораль і розум. Темне, несвідоме, задавлене шкільним режімом, воно все ж жевріло приємним вогником і едало учнів до купи. Неофіціяльно семінарія була вкраїнською школою, бо ні учителі — кацапи, ні викладава мова не могли викоренити межі учнів мову батьківську,

українську, вивезену з рідних осель, з вишневих садочків, з під тихих верб. З цього боку місцеві гімназії, а також і кадетський корпус значно відрізнялися від семинарії, бо там вчилися діти заможних батьків: дворян, купців, земельних власників, більше зденационалізованих, а ніж сільське духовенство. Семинаристи звичайно балакали українською мовою, співали українських пісень, і теплої весняної вечора не раз бувало з розчинених вікон старого семинарського будинку линула журлива козацька мелодія і будила в молодих душах тепле, ніжнє чуття до всього рідного, національного.

Як на те учителем співів в N—ській семинарії був щирий Українець, знавець української музики, людина з такою чулою душею, що артистично виконаний спів викликав сльози йому на очі. Семинаристи й сами кохалися в українських піснях, а д. Р—о привчав їх до простих народних мелодій, навчав колядок, відшукуючи справжні перлини. Крім того він мав гарний звичай читати иноді учням українські книжки, переважно оповідання Левицького, Кониського, і його чудова деклямація робила невимовне вражіння. Семинаристи любили українські книжки, але за браком їх читали більше московською мовою. Отже гурток свідомих Українців завше приносив від знайомих і корифеїв української літератури і такі новини, як остання книжка „Літературно-Наукового Вістника“. Се була „заборонена“ література, бо семинарське начальство навіть Достоевського, Тургенева, Гончарова та інших російських письменників лічило шкодливими і постійно реклямувало такі літературні перли, як „Письма епископа Феофана“, „Проповіді“ Інокентія, „високохристиянську“ переписку Гоголя з друзями та інші скарби книжнього архіву. Розуміється се не перешкоджало учням ходити до громадської книгозбірні і брати на свій смак книжки для читання, хоч за се карали досить суворо. Ще більше захоплювались семинаристи театром, особливо українськими виставами. Під час пробування в N—і талановитої трупи Кропивницького, семинарське начальство уживало надзвичайних заходів, аби не допустити учнів на вистави: величезний семинарський будинок замикався з надвору на цілу ніч, замикалися і всі ті кімнати першого поверху, де вікна були з ґратами. А в тім театральна „гальорка“ завше була набита семинаристами, вільні місця в партері розбералися солідними „богословами“ та „фільзофами“ і навіть за лаштунками ветшалися учні, що брали участь в хорі, або й у виставах, коли їх потребували на ролі „тих, що тупотять, або в долоні плещуть“. Трудно вірити, але ж більшість таких прихильників української умілости, вертаючись в семинарію, лізли по трубі на другий поверх в зарані розчинене вікно, а потім крадькома проходили в спальні, де на ліжках дожидали їх опудала штучно зроблені товаришами з одежі, щоб одурити надзирателів. От сі

ЛНВістник 1910, кн. VI.

29

джерела живого життя не давали молоді зовсім заснути в тому болоті. Часом бувало дужий рух обхоплював семинаристів і вони тоді вчиняли гучний протест проти семинарського режиму, але протестантів карали і життя знов піло старими коліями.

Зовсім усунути такі випадки було неможливим, бо дуже вже багато супротивностей визначало ся в житті семинаристів. Юридично вони не мали права без дозволу виходити з „общезітїя“ пізніше 5 години вечора, фактично гуляти цілі ночі проводили десь за пивом та за картами; юридично вони лічили ся будучими „пастирями“ і мусили бути побожними, прихильниками до Св. письма та до служби Божої,—фактично семинарський режим сприяв лицемірству і затроював молоді душі ядом релігійного цїнізму. В семинарії вчили ся юнаки 15—23 літ, люде все ж більш менш дорослі, — а в тім в семинарськїм підвалі існувала кімната з красномовним написом: „карцер“, і кажуть за часів не дуже давніх йому доводило ся бачити навіть бородатих в'язнів. Начальство до старших учнів звертало ся ніби то від щирого серця, а разом плодило ганебне шпигівство і ласе було до анонімних донесень. Тай академічне життя семинаристів не вільним було від супротивностей: Одні учителі допікали грецькими аорістами та латинськими перфектами, зоставляючи через їх на другий рік в тому ж класі, — другі не звертали уваги навіть на те, що половина учнів зовсім не ходила на лекції; учні любісінько переходили з класу до класу, — на ділі ж були дійсними неуками. Ся мішанина суворих правил і свавольних звичаїв, новітніх відносин меж учнями й начальством заснованих на довірі, і старої бурсацької війни меж ними, система великих вимагань і не менше великих потурань робили своє діло і сприяли доволі частим розрухам, з котрих найбучніші відбули ся весною 1902 року.

II.

Я вступив до першого класу N-ської семинарії 1897 року, тоді саме як бурсацькі традиції доживали останні часи. Семинаристи уже уміли зодягатись пристойно і поводитись ввічливо, але від них ще тхнуло старою бурсою і в їх спогадах жили традиційні герої минулих часів, тай не тільки в спогадах, бо межі солідних, дебелих, вищених, бородачів — богословів, мужчин 25—28 років, було де кілька достойних нащадків Хоми Брута й богослова Халяви. Так само з боку численого семинарського начальства вирізняв ся суб-інспектор „Адам“, що ніби стояв на межі колишньої бурси і сучасної семинарії. Маленький, лисенький чоловічок, з простим, добрим обличчям і тихою вдачею „Адам“ був страхіттям цілої школи. Він знав усіх, як своїх дітей, зарані угадував, хто і де наміряєть ся зробити злочинок і його невеличка по-стать завше з'являла ся там, де її зовсім не ждали і саме в ту годину,

коли й ждати її нічого було. Памятаю, одного разу ми, малеча, довідалися що „Адам“ пішов десь по квартирах „на ловітву“ і на radoшах посїдали грати „в малафейку“. Тільки забрали карти в руки, миттю рoсчиняють ся двері і добре, наче трохи сумле, обличчя зазирає в кімнату: „Павловський! Я вас завше остерігав, а ви знов за карти!“ Двері також швидко зачиняють ся і в класі кілька хвилин панує тиша. Учні добре знають, що за карти не милують і всім якось нїяково. Але минає хвилина — друга і завзяті прихильники карт уже гукають: „А ну його к дїдку! Даваймо знов грати, бо тепер більше не загляне! Павловський! Чого зажурился? Грати — вмерти і не грати — вмерти, то краще ж грати!“ Павловський енергійно спльовує і знов усі беруть ся до карт. „Бубна козир!“ — „Ходи!“ — „Моя!“ — „Е, чорт! Гребе та й грєбе гроші! ставте по копійці!“ .. — Павловський! Ви таки не слухаетесь? Жалкуйте ж на себе! несподівано втручаєть ся до гри „Адам“, що встиг тихенько увійти в клас. Мов грім з ясного неба падає на учнів, але „Адам“ уже зник. Учні лають ся, а Павловський зовсім засумував, бо добре знає „Адамову“ вдачу нападатись на одного, а не на всіх, „Ні таки, годі з картами, бо від „Адамового“ ока не сховаєш ся“. — „Стійте, хлопці! Сьогодні „баня“, то спальні відчинені!“ — „А справді! Ходїмо тудя“. Усі ідуть до спальні кінчати гру. За пів години вони уже забули і про „Адама“, і про страшні усім четвірки по поведінню: дзвенїли гроші, раз-у-раз здавали ся карти, лаялись голосно й майстерно ті що програвали, — а „Адам“ тим часом стояв уже поруч з Павловським і гукав: „їй Богу тепер не помилую! їй Богу! їй Богу!“ — Ото вже так і знали, що Павловський зоробив „чотири“. Взягалі „Адам“ багато становив четвірок за поведінне, але вони справді були заробленими. Бувало прийде хто до „Адама“ в кінці місяця: „Будь ласка, скажіть, за віщо ви чотири поставили?“ — „Курили?“ — „Курился!“ — „І пили?“ — „А дійсно!“ — „Ідїть собі!“ — Адам був „вездєсущимъ“. Ніхто не знав, коли він спав, їв, гуляв, бо його бачили скріз і повсяк час. Завше він кудись спішив, щось робив, і не знав спокою. Його постать можно було б узнати на вулиці у всякому натовпі. Він ходив швиденько, але давав кожному дорогу, злегесенька перестрибував з камінчика на камінчик, де була грязь, бо „калош“ не носив. Віп і в театрі побуває, і всі квартирі семинарські оббїжить, і в семинарському будинку за всім догляне. Семинаристи читали йому псалму: „Како пойду отъ гнѣва твоего и отъ лица твоего камо бѣжу? Аще взыду въ спальни — тамо еси, аще сниду еъ подваль — тамо еси“.. Його невсипуще око стежило за учнями безупинно і невеличка книжка, котру він завше носив, списувала ся нотатками. Думаю, що инший батько не знає так дїтей своїх, як знав Адам семинаристів, й не кожний батько так поводить ся з

дїтьми, як поводив ся Адам з нами. Памятаю, що перші дні нашого пробування в семинарії ми такої пихи набрали ся, що й землі під ногами не чули: деж пак, — студенти семинарії, а не бурсаки якісь безщасні! Раз довело ся нам в залі зустрітись з невеличким, низеньким непоказним чоловічком, що скидав ся на прислужника. Він поздоровкав ся до нас і пішов собі далі; аж тут хтось гукнув до його: „Эй ти-слухай! Чи не знаєш, часом, коли почнуть ся лекції?“ Чоловічок жваво повернув ся до нас і ввічливо промовив: „з неділі, панове, з неділі!“ Уявіть собі наші почування, коли ми того ж таки дня довідали ся, що то був знаменитий Адам, про котрого так багато розказували нам батьки і брати!

Такі випадки з Адамом трапляли ся частенько, але він завше був однаково ввічливий, наче ні що його не ображало, ніщо не хвилювало. Меж иншими він мав звичай, зловивши на зловчинку, не сказати пі слова і піти собі далі. Се вражало гірш усякої кари. Кажуть, раз Адам непомітно надійшов до гуртка учнів, захоплених преферансом, саме в ту хвилину, як один із їх вагав ся, грати черви чи бубни? Коли він таки спинив ся на червах, Адам над самим вухом гукнув: „краще бубни грайте! Йй Богу, грайте, йй Богу!“ і зник, лишивши, мов громом приголомшених, учнів. Не диво, що він становив багато негарних балів за поведінку, хоч правду казати семинаристи за те не гнівали ся, бо признавали їх цілком справедливими, „заробленими“. На жаль Адама забрали з N-ської семинарії на иншу посаду, а після його у нас були мало цікаві надзирателі: або ж занадто добрі, котрих ми зразу ж сіддали і робили, що хотіли, або ж занадто лихі, котрі своє завдання бачили в тім, щоб як найбільше вистановить „четвірок“. Звичайно такі кареристи служили в семинарії недовго, бо їх умілість що до полювання за учнями звертала на себе увагу начальства і нагороджувала ся призначенням на кращі посади. Але ж і вигадливі були такі надзирателі на полюванні! Непристойний гомін, сміх, співи, біганина, — усі дрібні порушення семинарських інструкцій звертали на себе їх увагу і карали ся без милосердя, карали ся автоматично. У їх не хватало дотепу, щоб вловити справжніх зловчинців: так само учні користували ся з усіх благ життя, піячили, часом, в „Москві“, гуртом ходили до відомих простітуток, — от же сього надзирателі не бачили. З їх досить було ловити шкодливу дрібноту перших класів, що ніяк не могла втихомириться і пристосуватись до семинарського режиму.

Навіть в церкві очи ретельного надзирателя бігали по рядках учнів, додивляючись, чи всі прийшли на службу Божу, чи так як слід поводять ся, чи не читає часом хтось в куточку книжку? Під час лекцій він стежив, щоб усі сиділи по класах; на обіді, або за вечерю дивив

ся, чи не стоїть порожня чия миска, або кружка до чаю — себто чи всі учні зібрали ся до їдальні? Були й такі, що нічю обдивляли ся стільці, книжки, зшитки шукаючи крамоли, або заводили собі шпигів і через їх довідували ся про небезпешний напрямок думок. Інспектори були не кращі своїх помішників. На сю посаду звичайно прислали еромонахів на рік, або на два, а потім робили їх ректорами, архимандритами, архиєреями. Се були найчастійш сухі кареристи, як, наприклад, блаженної памяти заїкуватий Агапит, що ледве язиком ворочав, а в тім добре розумів де раки зімують і швиденько істіно-руською стежечкою дішов до власної єпархії. За моїх часів посьміховиськом цілої семинарії був „скорбний главою“ інспектор-монах о. Олександр. Звичайне, сите великорусьне обличчя з сірими безбровими очима, пухкими щокими і кошлатими бурцями, рідесенька цапина борідка, ніс-картоплина, усе разом нагадовало млинець помащений олією, а до того ще сей млинець завше сміяв ся якоюсь напівдитячою напівбожевільною усмішкою. Учні обступали його де тільки можна було, чепляли ся до його і, з молодю неввічливістю, глузували, хто як хотів. „О. Олександр! от ми заспорили, що ви зовсім не можете не сміятись!“ — „Ні можу!“ відказує він, і усмішка розлазить ся йому по всьому обличчю.

В п'ятому класі він читав учням св. письмо Нового Завіту і се була така забавка, що усі заздалегідь до неї готовили ся. Бідолашному о. Олександрю передшкоджали читати, закидали йому усякі питання, починали теревені.— „О. Олександр! Як могло бути, що зоря привела мудреців у Вифлеєм? Адже зорі мають свої закони і ходять своїми шляхами!“ — „Мм... А то могла быть комета!“ — „Але ж і комета не стоїть на одному місці? Чи ж можно повірвати, щоб вона стала саме над вертепом?“ — „Так... дійсно!.. От же мабуть з неї ішов якийсь світ і падав на вертеп, де було отроча... Ну, та ви не перебивайте, буде вже“... Усмішка довго не кидає його обличчя.— „Я вас знаю, ви не вірите в чуда, а от зо мною раз стало ся чудо“...— „О. Олександр! Розкажіть!.. О. Олександр!“... — „Ні, ні! Ви сміяти метесь! Я вас знаю!“...— „Повірьте що ні! Просимо вас!.. О. Олександр!“—Він ще якусь хвилину вагаєть ся, а потім з тою ж невідмінною усмішкою починає: „Ну глядїть же не смійте ся, а то більше не стану розказувать!.. Раз їхав я пароплавом по Обі в Сібіру. Несподівано зірвала ся буря, дощ, і каюти почало заливати водою. Ми всі вибігли на верх і почали молитись. Вітер чим далі скаженів. Аж ось з моєї голови скинуло бриль і в ту ж мить він щез в хвилях. Я знав, що в каюті в замкненій корзині під білизною був у мене м'який бриль і потрібні мені документи, та й подумав: „Господи! Зроби чудо! Верни мені бриль!.. І от... не смійте ся, панове, прошю вас!.. несподівано з каюти, цовної води, випливає бриль, а в йому усі документи“...

Голосний сміх лунає по класі; о. Олександр робить зобижене

обличчя, але швидко дзвінок подає вість, що лекція закінчила ся і він виходить з класу з тою ж невідмінною усмішкою. Трохи згодом такі випадки трапляли ся мало не що-дня, бо таки й учні любили розпускати язика, а о. Олександр і поготів. З своїм убогим світоглядом і вузесеньким розумінням, позиченим з „часослова“, він чіпляв ся до всього; чи бачив яку наукову книжку, починав глузувати з трухлявої науки і радив шукати правди в св. письмі; чи чув коли дійсне цікаві питання, що виходили за межі клерикальних розумінь, він іронічно плямував небезпешну гріховну допитливість і завше виколупував з своєї небагатої на духовні скарби голови одну улюблену відповідь: „Не мудрствуйте лукаво!“ Ми одверто сміяли ся з його убогих поглядів, глузували, як уміли, але й він сміяв ся разом з нами, і мабуть такі відносини до його тішили його, бо останні роки нашого пробування в семінарії його сите сміхотворне обличчя частенько зявляло ся в класі під час вечірніх лекцій і нудний, рипучий, навчачий голос від повноти ситого черева починав промовляти давно відомі, непотрібні, мертві фрази, мов цвяшки вбивав в гелову. Трапляло ся, що йому в слід починали свистіти, але він того не помічав, або не хотів помічати, і знов приходив кинути кілька там „душеспасительних“ слів про негідність сучасної науки, та про високу вартість „Пісем єпископа Феофана“.

Мені здаєть ся, що бідний о. Олександр просто задовольняв свою потребу побалакати, бо він любив балакати, але через свою полохливість не дуже то розязував язика перед сторонньою публікою. Коли йому доводилось служити службу Божу, він помиляв ся, ковтав де які слова, а раз на архиерейськїм служенні в соборі, готовлячись сказати проповідь, пішов в ризницю за „облаченням“, надів свою шапочку, тай почимчикував до дому. Не знаю чим би закінчив він свою кар'єру, коли б розрухи не вишхнули його геть із семінарії, разом із найближчим начальником, ректором П.

Ректор зовсім уже не нагадував типових представників старої бурси. Він був освічений, розумний, навіть досить милостивий, і ліберальний, як до старших учнів, але суворий, недоступний для молодших. Правда, малеча сміливо могла звертатись до його з скаргами й проханням, бо він сам до всього доходив і любив, коли з ним балакали по щирости, але його постать наводила на всіх якийсь жах. Високого зросту, з довгою сивою бородою, суворим поглядом і великими кудлатими бровами, він був би доброю моделю синайського Бога—Саваофа, і не диво що учні бояли ся розмовляти з ним. Він був протоієрей, а не монах, як і інші ректори, і навіть ся дрібниця підходила до його. Він не опускав очей „долу“, не ступав смиренню і тихо, не говорив слабим голосом,— навпаки: його далекозорі очі здаєть ся, залазили в душу людині, а твердий південно-славянський голос не знав мяких тонів.

Людина дужої вдачі, хитра, настирлива, ректор умілою рукою керував школою, але його відносини до учнів були нещирі. Його допитливий розумний погляд виявляв допитного інквізитор і примушував учня вказати й на себе й на товаришів, і може сим зясовуєть ся той факт, що семинаристи до останнього року свого пробування в семинарії не любили балакати з ректором. На кожному кроці він підкреслював, що ненавидить шпигів і завше балакав за їх з огидою, але любісінько плодив шпигунство і багато де чого визнавав з таємних нікому не відомих джерел.

Натура його найкраще виявляла ся під час служби Божої. Він правив тихесеньким, лагіднесеньким голоском, наче мав хорі груди, ступав тихою ходою, робив не сміливі рухи, і хто б тоді повірив, що його кремезна постать наводить жах на цілу семинарію, коли бадьоро й швидко бігає він по класах, а голос лунає мов труба архангела! Взагалі його не можна було розпізнати, але безперечно від нього тхнуло езуїтом. Під час розрухів він збив ся з пантелику і враз стратив ті чари влади, що так приголомшували учнів. Він і кричав, і лякав карою, і прохав і депутації приймав, і з семинарії викидав учнів цілими десятками, навіть не видержав ролю і почав умовляти „бунтарів“: „дайте мені дослужити до пенсії сей рік“. Отже не дослужив і після синодської ревізії мусив кинути посаду. Його перевели в Харків попом і, кажуть, своїм південно-славянським носом він швиденько розібрав звідки вітер повіяв: останні роки сей талановитий карериста зробив ся гарячим промовцею на зїздах духовенства, членом „Руського зібрання“, співробітником славнозвісного Вязігіна et tutti quanti і правою рукою архиєпископа Арсенія. Його фонди що дня ростуть і певно скривджене добродійство швидко знайде свою нагороду.

А в тім і ректор і все инше начальство семинарське були тільки слугами того всевладного режіму, що панував в духовній школі, навіть не щирими слугами. Люде „20-го числа“, пенсій і хрестів, вони дбали лиш про те щоб в семинарії зверху було все пристойно. Через шпигів вони багато де чого знали, а в тім полювали завше на „свободомислящих“, а не на „свобододействующих“. Жвавого розуму не терпіли, за дощитливими учнями стежили, а того й не добачали, що семинаристи таємно користували ся з усіх „благ життя“, починаючи з горілки і кінчаючи жінчинами. Поробивши опудала на своїх ліжках, вони любісінько ночували в гóроді, або ж вертали ся опівночи і влазили на другий поверх по трубі. Неможливо допустить, щоб начальство, знаючи таємних „крамольників“ з помеж учнів, не знало таємних роспустників,—а в тім пити горілку, гуляти було безпешніше аніж виховувати „зайві“, як для духовної школи, мислі, або ще—крий Боже—поділятись ними з товаришами. О. Олександр було навчав нас, що вихованці духовної школи мусять зректи ся свого особистого „я“ і виробити розуміння, чуття й ба-

жання, не заборонені казньонним програмом. Режим семінарії як найкраще сприяв тому і кінець кінцем де які учні справді зрікалися частини свого „я“, особливо що до розуміння. Мислити, навчатися, шукати допитливим розумом правди ми не вміли, хоч добре знали засоби, як переходить з класу до класу. У цьому винні були програми семінарських наук, а потім в значній мірі тако ж і професори семінарії, типові вихованці колишньої бурси.

(Докінчене буде).

М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ.

* * *

Я з кожним роком отдаляюсь
 Все більше й більше від села
 І, наче віск, або смола,
 До міста кріпше приліплююсь.
 І вже село, не мов у сні,
 Тепер вживається мені,
 А там родився я і виріс,
 І там розцвів, мов дикій прис,
 На вітрі вільному й хотів
 І одійти там до батьків.
 І ось у городі бездушнім
 В якимсь ваганні малодушнім
 Десятки літ живу, мов птах;
 Не знаю—в клітці, чи в гостях.
 І дивно: все мені здається,
 Що на селі життя, а тут
 Нас тільки тисне й смочче спрут
 Якийсь таємний... кров з нас
 льється...
 А сонце дивиться й сміється.
 І серце тягне на село,
 І снять ся степу мрійні грани.
 І у рожевому тумані
 Спливає знов все, що було:
 Знайомі постати й обличчя
 Давно померлих і живих...
 Розмови їхні... їхній сміх
 Малює пам'ять чарівнича.
 І так роздвоєний живу.
 А час минає, пливе невпинно,

І з ним все далі що-хвилиною
 До грани смерті й я пливу.

* * *

Вічною думою в небі далекому
 Стали ви, срібляно, млисті світила.
 Очі небесні в вас мріялись де-кому.
 Друга вчувається в вас мені сила.
 Все, що не значного, невідомого
 Нашому розуму має природа,
 Все те в вас мріється, наче знаймого,
 Тільки забутого образу врода.

* * *

Тіни кинувши на воду,
 В млі вечірній остигав
 Город — стомлений, безсилий.
 І все знов і знов од сходу
 Оком огненным моргав
 З мли хтось темний, чорнокрилий.
 А під берегом горіли,
 Мов перлин чудових ряд,
 Золоті огні нетлінні.
 І од їх хвилясті стріли
 На воді гойдались в лад,
 І в гойданні всеж незмінні.
 Пам'ятаєш сі хвилини?...
 Руку ти мою взяла...
 „Як тут гарно!.. — показала.
 І ту ж мить як-раз з вершини
 Срібна зірка попливла —
 Загорілась і ростала...

ОЛЕНА ПЧІЛКА.

Марко Кропивницький, яко артист і автор.

I.

Тяжка втрата такого діяча нашої сцени, як був Марко Кропивницький, ставить нам обов'язок розглянути ся пильніше в його діяльності, зазначити, кого саме втратили ми.

За час своєї півстолітньої праці, Марко Кропивницький відзначив ся яко драматичний артист, яко режисер українських драматичних товариств, яко письменник — автор самостійних творів і перекладач творів інших авторів.

Нам хотілось-би дати по-зможі безсторонний, спокійний огляд тієї широкої діяльності. Не до-речи над свіжою могилою вдавати ся в достотну, дрібязкову критику, що могла-б здати ся комусь ускіпливою, але-ж не подоба під впливом сердечного жалю розпливати ся лише в висловленню того жалю, та в загальному звеличанню, що, ідучи від зворушеного чуття, инколи буває неправдивим у иншому напрямку, — власне буває прибільшенням.

М. Кропивницького часто називали й називають „батьком“ українського театру. В сьому є багато правди; але-ж власне треба сказати, скільки саме правди.

Коли-б власне М. К-ий дав житте українському театрови, то се значило-б, що до того часу, як сей діяч виступив на нашім кону, українського театру не було зовсім. Але-ж се, звичайно, не було так. Ми не будемо завертати ся до часів дуже давніх, до віків XVI-го й XVII-го, коли існувала на Україні своя драма, але в таких формах, що в ній треба ще пильно розглянути ся, та визначити, що належить живому слову українському, а що — мертвій церковно-славянщині. Драма ся, — шкільна, вертепна й чисто літературна, — мала в собі чимало живців народно-українських, але вони закрадали ся в неї самохіть, неначе мимо волі авторів; се були сценки вставні, тії інтермедії, та інтерлюдії; не було в драматичних, як і в інших тодішніх авторів наших — завдання, свідомого бажання скласти свій твір цілком мовою свого народа. Отже так само, як у письменницькій вірші 16-го, 17-го віку зустріваємо окремі слова й вирази мови народньої, немов заблукані посеред важкої, сухої мови книжної, немов ужиті в крайній потребі, коли автор не зміг добрати иншого виразу, так само і в наших тодішніх драматичних творах зразки народні були чимсь припадковим,

другорядним, оступались в „поважніших“ місцях перед мовою „поважнішою“, церковнославянською.

Таке до значної міри коли не цілковите нехтування, то у всякім разі легковаженне своєю народньою мовою не було особливою, виключною виною власне нашої віршової й драматичної літератури. Так було всюди, так було з-початку у всіх літературах: думка, — здавалось би така проста, — що своя народня мова має право увійти широкою, живучою течією в учену й літературну творчість, приходить не швидко, лише за яким часом. Отже так само панувала мова, принесена з першою наукою, мова латинська, — в літературі французькій, німецькій, польській, доки мова своя не почала, перше по-волі, а далі й потужно займати належне їй місце.

Може бути, або скажемо й з певністю, що і в нас було-б те саме, сталась би тая заміна ще в XVIII вікови; і власне драма наша найбільш наближалась до того шляху. Драми Дмитра Ростовського (Туптала), а ще більше Довгалецького й інших київських авторів, клали вже початок не тільки релігійної, церковно-книжної драми, а можна сказати побитової комедії, де виступали вже не легендарні діячі, та істоти, утворені людською уявою, а типи дійсного, щоденного життя, люде різних станів, — козаки, хлібороби й інші. В мові сих діячів автор-драматург давав і більший простір мові народній. Отже і наша мова літературна мала-б увійти в належне русло.

Але колесо нашої історії круто повернулось і знищило всі зародки нашого місцевого життя, всі парости нашої своєрідної культури. Наша освітність пішла лише на послугу Москві, найпаче у першій потребі. Москва взяла на свій ужиток нашу науку, взяла польську й нашу віршу, взяла наші церковні співи, взяла й наші „дійства“, твори драматичні. Звичайно, вбіраючись у силу, Москва стирала виразнішу нашу окраску в тих творах і все більше надавала письменним творам — свого, місцевого. Але на тім натуральнім кроці ще не спинилась: вона прагнула зтерти, знищити, затоптати в нівець на самій Україні все, що там було самобутнього, своєрідного. Підлягла тому присудови, тому намоганню й українська драма. Всю нашу місцеву письменницьку творчість немов який вир поглинув і заросло наше літературне поле — „купьям та болотом“... Запанувала сумна порожнеча коло такого культурного осередку українського, як київська Академія, що була правдивою матерею — між иншим — і драматичних „дійств“ наших.

Все зникло на довгі роки!

Отже нам здаєть ся хибною, коли драматичні твори І. Котляревського щільно звязують з тією старою драмою нашою, з „дійствами“ Ростовського й Довгалецького. „Наталку Полтавку“ принесла инша течія. Може бути, що ляльки з „вертепу“, старосвіцького мандрівного те-

атру, показуваного по заможних дворах підчас Різдва, ховали в своїх діалогах, монологів та співах дотліваючі іскорки нашого театру (потім же мандрівний театр-вертеп таки й зник зовсім); може бути, що й сей обривок нашої давньої драми, сі „дійства“ й співи малесенького театру-скриньки, будили якісь неясні спогади, викликали якесь невиразно-патріотичне почуття не тільки в Котляревського, а ще й пізніше — в панів Марковичів та Галаганів, що zostавили списки вертепної драми; але так само, як не колядки були прототипом віршів нашої поетичної школи Максимовича, Метлинського, Забіли й інших, так само й не догоряючий „вертеп“ з історією про царя Ирода був батьком „Наталки Полтавки“, „Простака“ й інших пес відродженої української драми.

Письменницький поворот до простого, народного живця у творчості авторів російських, а по при їх і в Котляревського, був відгомном нової, „природної“ та „народолюбної“ могутньої течії, що докотила ся до нас з Західної Європи від кінця XVIII віку.

Не відомо чому так мало надають значіння тій вказівці, що дав сам І. Котляревський, у самому таки текстї „Наталки Полтавки“, про походіння сієї його комедії, першої пєси нашого новішого театру. Адже в розмові Миколи з Выборним про театр — говорить ся про те, як „москаль“ написав пєсу з нашого життя. Сей „москаль“ був князь Шаховської; правда, він дійстне, „не знаючи ні наших звичаїв, ні нашого життя“ — „наколотив гороху з капустою“, та й вся його комедія¹⁾ не має на собі печаті талановитости; се „кисло-солодка“ пєса з життя „пейзан“. А все-ж таки, коли ви заглянете у пєсу Шаховського, ви мимо-волі побачите, як її зміст схожий у головному мотиві зі змістом „Наталки“. Сього не можна, — та й не слід, — ховати, так само як і того, що перше ніж зявила ся Енеїда Котляревського (видана в світ Парпурою), надруковано було Енеїду Осипова. Безперечно, і в тім, і в иншій разі, І. Котляревський безмірно переважив своїх попередовців, бо в його творах сяє талант, грають іскри своєрідного українського гумору, відбиваєть ся достотне знаття нашого народного життя; а все-ж таки, пізнавши ся з належними джерелами, бачимо, що на історію народження сих творів мав вплив не відгомін стародавніх „дійств“ та віршів, а повів нової західно-європейської літератури; бо і сама московсько-петербурська література, сучасна Котляревському, була тільки відгомном літератури західно-європейської.

Отже за новою течією, „природно-людовою“, немов наново відроджуєть ся український театр, показуваний уже не в убогій скриньці-„вертепі“, а на справжній сцені. Слідом за „Наталкою Полтавкою“ й „Москалем Чарівником“ пішли комедії Гоголя-Батька, драматичні твори Квіт-

¹⁾ „Козакъ стихотворецъ“

ки, Стороженка, Гулака й інших; — і так пішло від „гротесків“ та „буколично-сентиментальних“ пес до пізніших народно-реалістичних творів.

Відновивши ся, театр наш від часів Котляревського й далі, хоч не мав широкого вжитку, такого як мав—у нас-же—театр російський, однак вже не переставав жити й зачіпати струни серця навіть помосковлених Українців.

К половині XIX віку маємо вже якийсь невеличкий свій „репертуар“ з драматичних пес, і всі вони були з пісенними „номерама“, бо пісня була завжди найближчою сестрою українського слова, — тим-то вона так уперто держала ся (і держить ся досі) на нашій сцені, навіть тоді, коли на російському театрі мода на вставляння в драматичні твори вокальних „куплетів“, або й інших музичних „номерів“, давно минула.

Перші українські пєси grano й у поміщицьких будинках і на справжній сцені.

Так повстав новий український театр.

Хто-ж були виконавці тих українських пес на більших сценах? Старі афіші 30-х, 40-х, та 50 років доказують, що ті пєси ставили, між иншим, навіть по таких містах як Київ, Харьків, приїзді російські трупи; про те щоб могло бути осібне драматичне товариство українське — либонь нікому й на думку не спадало! „Між иншим“, инколи, ставлено українські пєси, бо вони давали добрі збори; та „ширшої“ громади слухащої для тих пес не було, через те вони й не входили в постійній репертуар.

Українські пєси переважно ставлено було охочими, „любительськими“ силами. Полтава, Чернігів, Київ, а пізніш і Одеса, мали своїх охочих, не професійних „ревнителів“ української сцени. З них визначились, наприклад, Пильчиков, Маркевич (чоловік „Марка-Вовчка“), Ніщинський, і цілий гурток талановитих „охочих“ Київців. В кожному з наших більших гнізд артистичних був свій досконалий Возний, Чупрун, Скоряк, Шельменко, Стецько, своя чарівниця Наталка і т. д. Складали ся прехороші хори, теж не професіональні, а такі, де кождий співав, наче одправляючи якусь урочисту одправу.

З поступом свідомого українства, — теє захопленне українськими видовищами, та їх улаштуваннем, переходило від більших осередків українських до менших. Українські пєси ставлено, в 50-х та в 60-х роках, вже і в Кременчузі, в Ромні, в Сумах, в Лисеветграді й інших таких містах. Тут теж уявляли ся свої талани; більшість їх незабаром гинула в забутті, але де-хто zostавляв по собі й довшу ясну стягу.

Отже власне в такому малому провінціальному кутку, в Херсонщині, в Лисеветграді, уявив ся українській артист Марко Кропивницький

(народився в 1841 році). Бувши родом з Херсонщини, (з села Жеванівки), вийшовши з сім'ї незначної, отже скінчивши тільки повітову школу (в місті Бобринці), служив собі М. Кропивницький у Лисеветграді, в повітовій канцелярії, в сирітському суді, а пізніше в Думі — і понав, у 60-х роках, у гурт виконавців на сцені; був собою показний, мав і чималий голос до співу. Грав він і в українських, і в російських песах; так було тоді зо всіма, хто виступав на сцені. Коли траплялося завітати в Лисеветград якійсь мандрівній трупі, Марка тягло до неї, він кидав для театру на який час і свою службу.

Де-далі сцена вабить його все більше і ось у 1871 році покинув він свій уряд секретаря в городській думі — й прилучився до сцени на завжди. Вступив він перше всього в трупу російську, в Одесі (бо українських же труп тоді ще не було зовсім); отже грав у песах російських, лише инколи виступав у „любительських“ спектаклях українських, таки в Одесі, а потім у Харькові й інших містах. Де-далі визначається він яко особливо здатний виконавець українських ролів. Запрошений драматичним товариством пані Романович, Марко К-ий поїхав (у 1875 р.) до Галичини — і там звернув на себе велику увагу своїм хистом. Якось говорив нам один добродій, Галичанин, з тих, що бачили тоді Кропивницького в Галичині: „ото лише як побачив я Кропивницького, (в ролі Виборного), то подумав собі: які-то здатні артисти можуть бути Українці!“.

Вернувся М. К-ий назад, до Росії і мусів одірвати ся від мрій про українську сцену, бо після 76 року настала так звана „заціпа“, — коли й друковане, й устне слово українське мусило прилюдно майже зовсім унишкнути. Се була та пора, коли навіть пісеньку про „Дощик“ співано в концертах — в перекладі. Який час тривала „мертва тиша“... М. К-ий служив знов у російській трупі.

Аж в початку 80-х років ворухнуло ся повітре (при Лорис-Мелікові). Пролітало в тому повітрі навіть слово „конституція“... У всякім разі заворушилися надії — на більшу волю, а між иншим і на більшу волю української сцени.

Починають знов прокидатися подекуди спектаклі українські; їх становлять „любителі“, або й професіональні трупи, російські.

Тим визначилась особливо трупа Грицька Ашкарєнка. Бувши актором, Ашкарєнко зняв у Кременчузі театр, закликав артистів і заснував трупу російську, „мавши при тім вовчу думку“, мовляв він у своїх споминах, надрукованих в „Рідному Краю“ (ч. 15, за 1908 р.). Тая „вовча думка“ була бажаннем заснувати товариство українське. Справивши українські вбрання для артистів („були навіть жіночі кунтуші й байбаракі“), Ашкарєнко спробував поставити, між иншими, росій-

ськими, песами, — „Москаля Чарівника“, „Кума-мірошника“, „Бувальщину“.

Побачивши, що збори були добрі, Ашкаренко закликав більше українських артистів, — Лютомську, Чернова, Олексієву. З ними ставлено вже Наталку-Полтавку, Сватання на Гончарівці, Назара Стодолю, Шельменка, Щиру Любов, За Німан іду. На другий сезон українських артистів запрохано було ще більше (Попову, Жаркову, Волкову, Крамаренка, Борисова, Вікторова й чимало інших). В кінці 1881 року приїхав з Лисеветграда та вступив у трупу Ашкаренка й Марко Кропивницький, підписавши контракт, з платою йому від Ашкаренка по 250 карб. на місяць. Незабаром, за порадою Кропивницького, запрохав Ашкаренко й Садовського. Спектаклі пішли дуже добре; товариство за дозволом Лорис-Мелікова дало 5 спектаклів у Харькові, а потім уявило ся, на початку 1882-го року, і в Києві.

В Києві грала тоді, ще з осені 1881 року, трупа Іваненкова, цілком російська; до неї-ж прилучила ся запрохана Іваненком трупа Ашкаренкова, вже яко особне драматичне товариство українське.

Таким чином, першим зорганізованим товариством українським, що одважило ся вже їздити по таких городах як Харьків та Київ, була трупа Ашкаренкова (а не Кропивницького, як иноді кажуть), бо таки-ж орударем трупи і матеріальним відповідачем був Ашкаренко.

Отже в Києві склала ся ніби спілка двох труп, що ставили спектаклі в однім театрі: Іваненкова трупа грала російські пєси, Ашкаренкова — українські.

Се-ж і було тоді, в початку 1882 року, що ми, Кияне, вперше побачили Кропивницького. Се імя, оповіщене в афішах, не говорило нам нічого, хоч був у Києві один видатний діяч, Ол. Кониський, що дуже клопотав ся поширити відомости про Кропивницького, бо знав його раниш. Але нас більше вабило взагалі те зявище, що в Київ приїхала до Іваненка ціла особна трупа — українська; про „якогось“ же Кропивницького нам було байдуже.

Аж ось він уявив ся на кону, у Наталці Полтавці, в ролі Макогоненка, — і просто таки з першого разу, з першого виходу, подолав нас усіх! Ми на свої очи побачили, що се справді щось надзвичайне! Другорядна роль зайняла перше місце в пєси. Кожне слово, дрібязки в інтонації, кожний рух — все се давало пеначе зовсім новий малюнок, новий яскравий тип. Немов зараз бачу ту постать на кону, немов чую той виразний голос, що мав у самому своєму тембрі щось таке суто-українське! Одно слово, хотілось би й оце-зараз, пеначе в першій рецензії, висловлювати своє захопленне, висловлювати те, що звісне кождому, хто раз бачив Кропивницького на кону.

Живо памятаю теж вихід Кропивницького в ролі Гаркуші. Се було щось чарівне — і зовсім, зовсім щось инше, ніж у ролі Виборного; неначе грав якийсь зовсім инший чоловік. Се перше всього. Вважала здатність артистова перетворити ся кожного разу в зовсім иншу істоту людську. Опріч того, що-ж то за чудовий був Гаркуша! Не вважаючи на те, що Кропивницький був тоді таки вже в - літах, — було-ж йому тоді вже 40 літ, — що то за моторний, запальний козак говорив з молодою сотничкою! а як він брав кобзу, як співав! Такий ворожбит справді міг счарувати з першої розмови. Се був і одважний розбійник і людина з такою чулою душею! А його жарти з челядю сотниччиною мали в собі щось по-дитячому шире. Ні давніш, ні потім не доводилось мені бачити, щоб хтось з артистів дав хочай би щось подібне до того мистецького малюнку Гаркушової постати, що дав Кропивницький.

Дальші виходи його були новими тріумфами. Ось він уявив ся в Сватанні на Гончарівці. Чи можна було вірити своїм очам, що се той самий артист? як міг той самий діяч, що так майстерно вдавав Макогоненка й Гаркушу, уявити ся Стецьком? та ще яким Стецьком! — хоч пиши з його психіатричну студію.

Слава артистова в Києві була забезпечена. В трупі Ашкаренкові він був першим світачем. Коли-ж Кропивницький приїхав до нас на другий сезон, Кияне вже юрбою товпили ся в театр, щоб глянути на його, ще і ще. На додачу до инших ролів, уявив ся Іван Непокритий з драми „Дай серцю волю“, старий козак з Невольника, старий панок Щюнька, з жарту Старицького, се все були ролі, — та ні, типи, — змальовані Кропивницьким, вірно до найменшої рисочки, з недорівняним артизмом!

Ашкаренкова спроба показала, що при добрих силах можна одважуватись виступати з окремою українською трупю. Отже Кропивницький, заприязнившись у Києві з Михайлом Старицьким, став призволяти його злаштувати окреме українське драматичне товариство й стати на чолі його. Власне се й стало ся. На сезон 1883 — 84-го року найняв Старицький своїм коштом і на свій страх одеський театр. Справу мало ся поставити на широку ногу. Одначе зовсім відцурати ся російських пес не можна було; отже товариство Старицького мало ставити й російські песи, а для сього треба було запрохати й оплатити те-ж і російських актьорів, навіть співців. Але переважно дбало ся, звичайно, про склад — української трупи. В їй і зібрано було найкращі сили, що визначили ся в попередні сезони. В трупу Старицького вступили Кропивницький, Садовський, Заньковецька й инші. Одначе Кропивницький, в-купі з иншими кращими силами, швидко залишив антрепризу Старицького і склав своє власне товариство, зваживши, що вже могтимо вдержати антрепризу сам, не „прогорить“.

Становище покинутого Старицького було дуже сутужне; він дуже багато стратив матеріально і справа його мало не розпалась. Але за яким часом Старицький закликав на місце тих, що покинули, нових артистів і таки вратував справу. Його трупа держалась мало не 10 літ і звісна була по всій Росії.

Одночасно й трупа Кропивницького здобувала великої слави всюди, куди тільки з'являлась. Окрім Кропивницького, в товаристві були такі артистичні сили як Заньковецька й Садовський. Саме в такому своєму складі товариство грало і в Петербурзі. Тут навіть часописи ворожі українству признали велику вартість перших діячів у трупі й склали їм гарячу шану. Українцями захопили ся всі круги столичної громади. Товариство грало навіть в присутности царя (Олександра III-го). Артистів витали в приватних господах, шанували на сцені подарунками, оплесками без-кінця.

Одначе зазначу тут одну річ, варту уваги: що все-ж таки найгорячіше прийманне з руки петербурської громади було за першим приїздом українського товариства. Може бути, що окрім великого артизму перших артистів товариства Кропивницького тут мала вагу й чисто психічна причина: значну частину захвачення, того ентузіазму першого часу, треба порохувати на долю самої України, — української природи, етнографії; українські краєвиди на сцені, біленькі хатки, криниці, тини з соняшниками, українське вбрання, та самий гук українського слова й пісні — будили в серцях петербурських Українців тепле почуття. Вони звали себе „малоросами“, вони все те призабули, але в серці їх, зашкарублому в довголітній урядовій чи иншій „службі“, в серці, одзвичаєному на далекій, холодній чужині від вражінь рідного краю, таки тліла іскорка тепла, іскорка памяти про своєрідну країну. І ось коли та „Україна“ сама прийшла й стала на очи, то навіть зашкарублі серця затрепетали. „Вѣдь это наше родное!“ — говорили артистам вельможні земляки, приймаючи та вітаючи їх так щиро в своїх господах.

Але то була перша хвилина. За яким часом значна частина петербурського ентузіазму спливла... Се добре відзначилось у пізніших рецензіях А. Суворіна. За першим приїздом товариства Кропивницького Суворін писав прямо таки „восторженні“ речі! Заньковецьку „превозносив“ так високо, як може ще нікого не підносив. Але за другим приїздом д. Суворін писав уже щось в такім роді: „странное дѣло! все какъ будто то-же, — та-же Заньковецькая, та-же игра других, тѣ-же пѣсни, і однако — впечатлѣніе получается слабѣ“...

„Странного“ одначе тут не було нічого...

Отже загодилась, захолола знов — одна частина громадянства;

пройшла „мода“ на „малоросів“ серед тих, котрі може перший раз пішли на їх подивитись, лише почувши ту звістку, що „самъ Дворъ“ былъ на представлені малоросовъ“!

Але в інших кругах, особливо в українських містах, увага до українських товариств не зменшувалась. Наприклад можна було почути, що в Житомирі, при підвищених цінах (бо театр там малий), люди заставляли свої манатки, щоб лишній раз побачити корифеїв української сцени. В Харькові, Катеринославі, Одесі, на Чорноморії робило ся щось надзвичайне!

Може бути, що з погляду розбудження інтересу до українського театру, розбудження свідомости національної, — не було злом, що від трупи Старицького відділила ся частина артистів і заснувала осібне товариство; правда, се на який час поставило в тяжке становище орударя справи, Старицького, се безперечно, — але для загальної справи нашого театру тее утворенне замість однієї трупи двох — було корисно. Одна орудовала в однім місці, друга — в иншим. При тім се давало змогу увявити ся на більшім кону новим артистам, що грали до тієї пори на місцевих сценах. Та й не могло, звичайне, бути, щоб на довший час зоставала ся лише одна українська трупа. Як там саме було з контрактними умовами при виході скількох чільніших; артистів з трупи Старицького — ми сього не знаємо або краще сказати знаємо (я говорю про себе особисто) лише з одного боку, від М. Старицького, що дуже нарікав на „зраду“ товаришів, особливо на „привідцю“ його антрепрези; але що сказала-б тая „altera pars“ — я не знаю; може бути, що й вона мала якісь поважні, слухні причини до свого поступовання. Взагалі-ж, кажу, побільшення числа українських драматичних товариств було і єсть зявищем утішним. Се те саме що й з видавництвами: адже зовсім не можна нарікати, коли одрізняєть ся від когось частина співробітників і засновує своє гніздо,—нехай їм бог помага! коли-б тільки кожне добре робило своє діло, та коли-б і більше число діячів знаходили собі ґрунт і співчуття.

Отже число драматичних українських товариств усе більшало. Заснувала ся потім велика трупа братів Тобилевичів, а раніше й пізніше — трупи Гайдамаки, Деркача, Сулова, Суходольського, Колесниченка і т. д. й т. д. Тепер їх не так легко й злічити!

І для всіх знаходять ся слухачі. Дуже швидко завели ся, та оруднують і тепер, маленькі мандрівні товариства, що їздять по невеличких містах та містечках. І дай Боже, щоб і їм гаразд вело ся! Театр має могучу силу, він говорить безпосередно до розуму й серця людського. Цурають ся одні слухачі, знаходять ся інші. Отже вертаючись до більших діячів, скажем, що нехай охолоди де-які круги й критики,

але-ж ми бачили, що в загальнім признанню заслуг наших корифеїв нема зміни; стала ся хіба та зміна, що признанне те поглибшало: ми бачили позаторік, у яку величину урочистість повернуло ся святкування в Київі 25-ти літнього ювілею Заньковецької; се було свого роду національне свято, і високошановна артистка могла наочно бачити, як глибоко почуввають Українці значінне її блискучого талану.

Багато, багато бачив собі шани, до самого остатнього часу, й той величний артист, що власне про його ведемо річ, — Марко Кропивницький. Його бенефіси, його ювілеї були цілим рядом урочистих свят на протязі його довгої служби українському театрови. Гучне вітання шуміло в Одесі всього за день до його смерти.

Заслужений артист останніми часами лишив сцену, яко професіональний артист; старість (добірало ся вже до 7-го десятку), хворість, — особливо втрата слуху, — примусили його лишити сцену і він оселив ся в своєму хуторі, правдивому „Затишку“, в Харківщині. Але не засів він там на цілковитий спокій; раз-у-раз виїздив на „гостювання“, виступаючи в котрій трупі (як от торік у трупі Колесняченка, в Київі), або й з аматорами. „Як кличуть люде, то й не втерплю!“ казав старий, вже й немощний артист. Звідкіля в його брала ся сила грати, або й так артистично, потужно деклямовати, як він деклямував у Київі, всього за кілька тижнів до смерти!

Відповідь на те, звідки брала ся в Кропивницького артистична снага й сила вражіння на слухачів, була-б разом з тим і визначенням головних прикмет сього великого талану.

Здаєть ся, найголовнішою прикметою талану Кропивницького була гра проста й щира. В йому говорила сама людська природа, тільки природа глибока. Як ми бачили, Кропивницький не проходив не тільки професіональної, се-б-то якоїсь драматичної школи, але й взагалі не проходив вищої школи, і однак... став першорядним артистом. З сього зовсім не виходить, щоб школа була не потрібна, щоб кожний і не вчившись міг так грати як Кропивницький. Ні, для сього треба бути — Кропивницьким, таланом дуже великим. Може бути, що його успіху сприяло й те, що грав він ролі людей українських, по більшій часті з кругів добре йому відомих. Нам не доводилось бачити Кропивницького в ролях „чужих“, (а кажуть, що він колись грав і такі ролі, як Шекспірів Отелло): люди ж наші виходили в його як живі. І ніколи не було в його гранні ніякої пересади, ні одного крикливого вигуку, ні одного фальшивого помаху рукою, ніякого вихилясу — на догоду особливій громадї, що-б могла за те нагородити артиста найгучнішою хвалою. Правда, сама тільки правда, і міра. — Але-ж не було при тім і холодної повздержности. Серце, гаряче серце говорило гарячє, коли се викликало ся

ролею, — тільки не гукало воно при тім: „Ось, дивить ся як я горяче говорю!“.

Отся простість, правда та глибина щирого чуття й приваблювала споглядачів до артиста.

Таку традицію грання, простого, правдивого, та щиро-глибокого, проводив Кропивницький і в своїй режисьорській оруді, в навчанню артистів—новаків. Се була для молодих артистів свого роду драматична школа, пильна й добра школа. Традиція тая вжила ся — і в кращих товариствах іде від одних артистів до других. От же тут слід Кропивницького зостав ся глибокий.

Нам пригадуєть ся розповідь Кропивницького про те, як його не загодила тая гра, що він бачив на сцені в Галичині. Річ в тім, що коли Кропивницький завітав до Галичини, то тоді там ще безмежно панувала давня „клясична“ школа драматична: перше ніж почати монольоґ, чи якусь поважнішу репліку, артист повинен був „добрати постать“ і „зробити геста“. — Се мене просто нуртовало! — оповідав Кропивницький: — я не міг того бачити! — І справді можна тому повірити, знаючи просту й щиру гру Кропивницького.

Ми не знаємо як грають у Галичині тепер; але нам казали, що вплив українських артистів зазначив ся й на виконанню артистів галицьких. Отже найперше всього вплив той мав піти від Кропивницького.

Такий був М. К—ий. Не можна назвати його батьком, творцем українського театру насправжки, але був він великим світачем його.

Ми не хотіли-б проминути ще однієї речі, що в де-якій мірі належить ся теж до артистичного виконання Кропивницького. Маємо на думці його деклямацію. Вона мала ті самі прикмети, що й грання його на сцені: се було виконання надзвичайно просте, без жадної афектації, але яке щире виконання, як повне глибокої думки й чуття. Саме на такому проказуванню Шевченкового „Холодного яру“ попрощали ся Киїане з Кропивницьким навіки, на вечері київської Просвіти, за скілька тижнів до його смерті. Театр розлягав ся від гучної хвали. І хто чув ту деклямацію, не забуде її ніколи.

В сьому талані немов зкупчила ся якась органічна сила українська, неваче сила тих могутніх степів, що породили сього артиста.

Про Кропивницького яко письменника, автора самостійного й перекладача, скажемо иншим разом. Тепер же, скінчивши нашу мову про його, яко про драматичного артиста й декляматора, скажемо знов, що смерть Кропивницького є наша величезна втрата і нам зостаєть ся лише сподівати ся, що Україна створить другого Кропивницького. А його слава й мистецький хист слятимуть на шляху й прийдешніх артистів наших.



П. СМУТОК.

За водою.

Оповідання. ¹⁾

IV.

На зібранні літераторської спілки було не дуже людно і зовсім не цікаво. Спільних розмов не було, всі порозсідались купками і розмовляли про те, про се, наче чогось дожидаючи. Де-хто оповідав, що знав, з приводу демонстрації. Виявилось, що весь гурт демонстрантів, який зостав ся на площі після козацького наскоку, оточили городові і повели в часть. Казали, що дуже побитих не багато, — тільки двоє студентів, та один гімназіст, що вже здасть ся й умер, а решта більш менш цілі. Се трохи заспокоїло Середовича за Наталю. Був на збірці і приятель Середовича і все говорив, витаючись з літераторами: „знаєте, сьогодні якось соромно почувати себе не побитим“. І справді, на сих зборах се було трохи соромно, бо один сивий письменник був з забінтованною головою і заліцленим оком. Середовичу розказали, що він на демонстрації просив козацького офіцера зупинити бійку — і в той самий час козак переполосував його по виду нагайкою.

В кінці вечора збірці було прочитано складений тут-же текст протесту літераторської спілки против нового урядового насильства. Почали збирати підписи.

Приложив свою руку і Середович. Вся картина сьогоднішнього ранку уявлялась йому актом насильства зграї оружних людей над безсилою Наталею, — і почував повинність виявити чимсь виразним своє обурення проти того насильства.

Йдучи до дому, Середович все бачив перед собою маленьку постать Наталі, її червону хусточку, — а проти неї на коні здорового козарлюгу з піднесеним над Наталею малахаєм.

Де-ж тепер Наталя і що з нею? — се питання треба було вяснити найперше. Очевидно, її арештовано, бо як-би вона вискочила з тої облави, то-б уже запевне прийшла або дала про себе звістку. Значить, треба завтра йти в ту часть, куди їх повели, — може що скажуть.

Другого дня рано, коли Середович почав збиратись з дому, увійшла якась маленька жінка, худа, стрівожена, з лагідними, добрими очима. Одягнена дуже просто, в хустці на голові.

¹⁾ Докінчене, див. V кн. ЛНВ.

— Я — спитати, чи не знаєте чого про Наталю — промовила вона, і Середович догадав ся, що се і єсть „Мелася“, — Наталіна хазяйка. Справді, так і вийшло. „Мелася“ розказала про Наталіні збори на демонстрацію, — як ті бідолашні дівчата — Наталя і її подруги — одягались, наче на смерть, в усе чисте. — Як я її одговорювала, плакала,—ні, таки пішла!.. Де тепер вона? Чи жива ще? Он, кажуть, три курсістки і п'ять студентів убито!

У Середовича тьохнуло в грудях, — але він порішив, що се звичайне перебільшення в поголошках, що як кругові хвилі од камінця розходять ся між людом все ширшим колом. Він розказав Меласі, що знав, і пообіцяв зараз-же сповістити, як тільки довідаєть ся, де Наталя. Він почував до Меласі щирю вдячність і приязнь, що вона так любить Наталю і турбуєть ся за неї. Випровадивши Меласю, Середович поїхав у Спаську часть, хоч не був певен, що арештованих посажено там.

Вже здалеку він побачив, що потрапив як раз добре: коло воріт видно було силу народу всякого стану і одягу; багато було з вузликами в руках. Всі вони тиснулись до замкнених воріт; перед ворітьми стояв околочний і, повертаючись на всі боки, силкував ся ввічливо пояснити кожному, що сьогодні ніяких справок тут не дають, „передач“ не беруть і що найкраще всім зараз розходитись до-дому, щоб не було якого клопоту. Якась старенька дама пробувала вплинути на почутте околочного і розказувала йому про своє горе та турботу за сина, але той її не слухав і, м'яккою українською вимовою, запевняв настирливіх людей, що сьогодні нічого зробити не можна. Середович теж запитав, чи не можна довідатись про курсістку Сокоринську, вислухав таку саму відповідь і, сумний, пішов на службу.

У вечері він поїхав на Наталіну квартиру. Двері одчинила сама „Мелася“ і, вітаючи Середовича, повела його в Наталіну кімнату, бо сама містила ся в пекарні, де приймати гостей було незручно.

Всі вражіння вчорашнього та сьогоднішнього дня наче вдруге насунули разом на душу Середовича. Порожня Наталіна хата, її одежа на стіні, книжки на столі, ося сумна жінка, що така прихильна до Наталі — все се до краю зворушило Середовича. Він ходив по хаті з кутка в куток, сумував, розказував „Меласі“ про свої невдатні розвідки в участку, пильно приглядав ся до обстанови, серед якої ще вчора от-тут була Наталя.

Одругого дня ранком почтар приніс Середовичу листовну картку, де рукою Наталі було написано олівцем:

-- „Нас сьогодні переводять в Литовський замок. Я здорова. Трохи зачепило нагайкою, але естетика не потерпіла. Просіть дозволу на побачення. Перекажіть Меласі“.

Від того дня у Середовича завелась нова служба. Щодня їздив він до того замку, дожидав там між десятками інших одвідувачів, поки одчинялись двері жіночого відділу і з них виглядало сухе, суворе обличчя надзирательки; хапав ся передати їй для Наталі якусь їжу, або газети; ще трохи ждав, чи не винесе надзирателька якої відповіді од Наталі, — і тоді вже йшов на звичайну службову роботу. Наталя де-коли висилала коротенькі записочки: „Спасибі, голубчику. Здорова але нужусь. Хочу до вас“. Середовичу ті відповіді ворушили серце, хоч він і знав, що глибшого значіння їм надавати не слід.

Силкував ся Середович добитись побачення. В охоронному відділі йому відповідали, що тепер неможна, а днів через кілька — дозволять. Днів через кілька він знов вислухував те саме. Тим часом подав заяву, щоб Наталю випустили йому на поруки. Взагалі, коли-б тижнів кілька назад хто йому сказав, що от він буде з власної охоти о-так бігати по участках, тюрмах, жандарських та поліційних управах, — та о-так клопотатись за арештованою курсісткою, хоча-б і Наталею Сокоринською, — він-би не повірив. Дуже не зходивсь його теперішній настрій з звичайним його повоженнем і з його обережною, холодною вдачею.

Тижнів через два по бідолашній демонстрації Середович сидів за своїм столом в дуже сумнім настрою: побачення не дають, на поруки не пускають, доки держатимуть — невідомо, що робити далі — хто його знає. Несвідомо чув він, як тихенько дзенькнув дзвоник, але не звернув на те уваги і лиш почувши, що хтось увійшов в сусідню кімнату, — встав і виглянув за двері. Перед ним стояла Наталя, — худа, бліда, втомлена.

— Наталю! Прийшла! — скрикнув він, кинув ся до неї, ухопив її за руки. Вона майже непритомно схилилась до нього і тихенько, похололими губами, поцілувала.

Сам не свій од радости, він сміяв ся, плакав, розпитував і не слухав, але якось урозумів, що її осе тільки випустили з замку, що випускають по-троху всіх, що присуд їм буде потім, а поки-що всіх висилають до батьків — і через кілька день вона мусить їхати.

— Ну, прощайте, мені пора: ще багато сьогодні треба обігати, переговорити. Спасибі, що не забували.

Середович зостав ся як в тумані. Як же воно буде з її від-

іздом? Які власне її почуття до нього? Чи може він сподіватись що став або стане для неї тим, чим для нього вже зробилась вона? Мабуть ні, бо стіна межи ними зосталась стіною. Але-ж в останні часи вона була така до нього тепла, ласкава... От прийшла — поцілувала... Хіба-ж се нічого не варто? Хіба-ж вона до багатьох так ставить ся?.. Ат! Просто се в неї відповідь на щирі відносини з його боку. А що поцілувала, — то, вибігши з Литовського замку на волю, поцілуєш — і першу собаку... Отже зараз побігла до тих, хто їй ближче по звичкам, по поглядам, по спільній роботі. А він їй — так, ніби стовп при дорозі, на який при нагоді можна спертись щоб відпочити. А поки не втомилась, то й байдуже, чи той стовп є чи нема...

І все ж Середович радів за неї і дякував їй душею, що до першого прибігла—до нього. А далі—як буде так буде.

Кілька день до відїзду Наталі пробігли непомітно. Сі дні Середович не бачив ся з нею: вона сповістила, що дуже заклопота на зборами, а що коли-б він як небудь заглянув до неї у вечері, то вона була-б рада.

В перед-день відїзду Наталі, Середович поїхав до неї. „Меласі“ не було вдома і Наталя сама поралась коло своїх клунків.

— Вже все готове!—весело заговорила вона, вітаючись з Середовичом. — Осе ще тільки звязати великий клунок. Поможіть, голубчику. От, спасибі. А тепер будемо пити чай.

— Ну, що-ж ви там думаете робити в селі?—питав Середович: мабуть доведеть ся сидіти спокійно, — бо будете під поглядом?

— О-то, клопоту! Ще звертати увагу на той догляд! Щось буду робити... Балакати з селянами, розкривати їм очі... Книжечки будем давати. Тепер єсть гарні книжечки українські. Можна б і ваших трохи взяти,—легальних, та се не цікаво, з них толку багато не вийде. А от, як розказати дядькови, що його уряд обдирає, та що платити податки не треба,—тоді..

— Тоді сей дядько вас візьме за ручку тай певеде до урядника.

— Е, ні! То колись так було! Тепер і дядьки не такі стали! І от тепер, знаєте, я трошки починаю вірити в ваш український рух... Ага? Ви вдоволені? Тільки не в таких формах, в яких сей рух ведете ви,—лібаральні Українці,—вибачайте, голубчику,—а як справжній народній рух... Се я ще можу розуміти..

— А за Петербургом нудитись не будете? За петербурськими приятелями? Ось за Меласею, наприклад? — питав, осьміхаючись, Середович.

— А знаєте, справді буду. Я дуже звикла до Меласі... і до вас. Я до вас дуже добре відношусь. Так мені любо, що до вас можна прийти з усяким своїм лихом, все розказати, пожалітись, порадитись...

— Ну, і спасибі... А не думаете ви, Наталю, що се ви од мене одходите може зовсім?

— Не знаю, може... Але я завжди, завжди буду до вас так само добре відноситись... Я-ж знаю, що ви мені друг... де-коли мені приходить на думку, що як-би у мене була дитина і я-б уміра-да, то тільки вам би я могла доручити свою дитину...

Середович сумно мовчав. Останні слова Наталі стиснули йому серце. Довіре справді велике, але-ж... тільки довіре.

— Дуже хотів-би я, Наталю, знаєте чого? — заговорив він: побачити того чоловіка, що ви колись виберете собі за дружину... Що то буде за людина? чим він буде відзначатись?

— Чим? — засміялась Наталя: — перш за все силою...

„Так...“ подумав Середович: „принаймні ясно...“

Другого дня Середович поїхав на вокзал. На пероні товпи-лось багато молоді: одні відїздили, другі прийшли їх випроводи-ти. Наталя стояла серед купки курсісток і студентів, що весело пересміювались з нею. Коло неї Мелася пильно дивила ся на неї, наче хотіла затамити собі кожну рисочку Наталиного обличчя. Ве-село привіталась Наталя з Середовичем. Хвилини тяглись як зви-чайно на проводах, мляво і нудно. Кілька разів Наталя підхо-дила до Середовича і перекидалась з ним незначними словами. Врешті продзвенів третій дзвінок — і Наталя, ще стиснувши Се-редовичу руку, вскочила на платформу вагона.

— Прощайте! Щасливо! Пишіть! гукали з перону, а з ваго-нів, що вже помало котились вздовж вокзалу, махали хусточки, шапки і кивали з вікон голови.

Наталі вже не було видно. Середович пішов до-дому, і лиш тепер вперше почув душею виразно, що так як і сей поїзд, все швидче і швидче одходило од нього житте і що вже його більше не здогнати.

V.

Незбаром Середович дістав од Наталі звістку, що її прису-жено на рік висилки і що весь час вона перебуде з своїми роди-чами в рідному городі, де сподіваєть ся знайти якусь роботу. Се-редович одповів, далі знов дістав од Наталі довгого листа, де во-на розказувала про умови свого життя, про матір, сестру, родинні перекори, біганину за роботою. Листування пішло регулярно. Се-

редовичу було дивно, що тепер, коли Наталя була далеко, вона йому здавалась в тих листовних розмовах якоюсь ближчою, ніж була у Петербурзі. Тепер та стіна, що була межі ними, якось одсунулась на-бік і Наталя зверталась до Середовича з особливою охотою, звязуючи з ним всі ті інтереси петербурзького життя, од яких її одрізала висилка. Середовичу теж якось легше було балакати з Наталею в листах, ніж віч-на-віч, — і він не криючись виявляв їй своє почуття до неї, хоч загальний тон його листів, як звичайно, був жартовливий. Де-коли і в її листах, зписаних вздовж і впоперек, десь на околицю знаходив Середович запевнення, що вона, як і перше, „дуже добре до нього відносить ся“, — і по-кілька разів з сумним осміхом перечитував сю фразу, — найтеплішу, яку вона могла для нього висловити.

А тим часом наслідки демонстрації четвертого марта дійшли і до Середовича. Адміністрація робила з сеї події велике діло, до якого хотіла прилучити широкі круги інтелігенції, щоб zarazом, як неводом, виловити всі небезпечні елементи. Особливу увагу адміністрації звертали на себе літераторські гуртки, бо в них найближше було шукати ідейного осередку всякого громадського руху. Літераторський протест, широко розповсюжений серед громадянства, дав добрий матеріал для дослідів; по звичайній адміністративній льогіці, хто протестує, той і винен, — а, значить, ініціатива демонстрації виходила з літераторської спілки.

Середович почав потроху привчати себе до тої думки, що, може, йому доведеть ся цілком перевернути весь лад його дотеперішнього життя.

Одного ранку Середович якось одразу прокинувся раніш ніж звичайно. Сонце зійшло, але ранок був хмурий і в кімнаті було ще не дуже видно. Середович прислухав ся до окружної тиші, трохи дивуючись, що сон так раптом одійшов од нього. Ось засичав в сусіднім покої годинник і вдарив сім разів. Безпосередно за ним — гостро і сильно продзеленкотів дзвоник в передпокої. Середович підвів голову з подушки і пильно прислухав ся, чуючи разом з тим, як у нього стукотить серце: що-ж, се мабуть „вони“?

Затупотіли ноги, задзвеніли остроги, — і в спальню Середовича увійшло кілька людей; один в жандармськїм мундирі — стояв коло постелі і говорив:

— Потрудіть ся встати і показати нам все, що у вас єсть.

— Що таке, з якої речі? -- зхопив ся з постелі Середович: ви маєте якусь бумагу?

— Звичайно, — і ротмістр вийняв з портфеля ордер, яким йому наказувалось перетрусити такого-то Середовича, а далі поводитись з ним по результатам трусу. — Прошу одягтись! Михайлюк, обдивись одягу!

Якась постать в штатському одязі переглянула і облапала одягу Середовича; він почав похапцем одягатись, здержуючи нервову пропасницю.

— Тепер прошу дати нам ваші ключі. Потрудіть ся й самі не одходити.

Всі шухляди стола висунуті, ротмістр сідає в креселко за стіл і помалу, уважно, методично переглядає кожний клаптик паперу, листи, записні книжки, розпочаті праці. Високий, старий околочний узяв ся до шафи з книжками, витягав і оглядав кожну, а великі — перетрушував.

Тим часом Середович встиг заспокоїтись, прибрав себе до рук і стежив за процесом трусу, обмірковуючи разом з тим своє становище. Він був певний, що нічого страшного у нього не знайдуть, — хіба кілька заборонених брошюр, але то пусте. В рамках загально-революційного руху у нього нічим не поживлять ся. От, спеціально українського матеріялу, справді, чимало. Матеріал спокійний, як і сам український рух, але як схотять чіплятись до дрібниць, то й з того нароблять клопоту.

А ротмістр все розглядав папери, де-що одкладав на бік, решту лишав в шухлядах. Почав переглядати листи од земляків, але їх було стілько, що він, трохи подумавши, одклав усі купою на-бік, щоб забрати з собою. Ось листи од родичів: переглянув кілька — і лишив у столі. Листи Наталі... Середович почув, що його наче обсипало приском. Те все, що виливало ся з чистої душі, писало ся не для чужих очей, — сей жандар має право розглядати, судити, смакувати!.. Листи Наталі пішли до окремої купки.

-- А се що у вас за замітки?

Витягає нарис програми української національної партії, про яку колись Середович марив з земляками.

— Се... здасть ся, давні подорожні вражіння.. Не розберу.

Написано було справді мілко й нерозбірно.

— Не можете пояснити? Ну, там розберуть. А, ви маєте револьвер? А дозвіл есть у вас?

— Ні, нема.

І револьвер, набитий в день демонстрації, пішов до купи інкрімінованих листів і документів.

Чогось Середовичу сплили на думку шкільні вражіння,—коли

бувало, ішов до школи, не вивчивши як слід лекцій — і весь час сидів, удаючи бадьорого і пильного до науки хлопця, а на душі почував якийсь холод, що збільшував ся, як тільки вчитель повертав у його бік очі; і в голові — одна думка: от-от спитає!

Отже справді спитали. Але ж се прикре і гнітуче вражінне зловленої людини мішалось з огидою до сих людей, що так легко і вільно користують ся даною їм волею нишпорити в чужій голові та душі.

Ротмістр висипав на стіл візитні картки знайомих Середовича і уважно почав переглядати. Середович і собі дивив ся на ті картки, боячись, що як раз знайдець ся картка такої людини, якій зовсім не бажана увага жандарів, Ось, справді, одна картка студента, що був на демонстрації, — лежить як раз з краю стола, близьенько од Середовича.

„Що, як би її вкрасти?“ — міркував Середович: „чи се небезпечно? бо як помітить, то вже напевне підведу приятеля під монастир“...

Але спокуса була дуже велика. Так близько лежала ся картка, і ротмістр так, здаєть ся, пильно читав чиюсь записку, знайдену між картками. Середович почав потихеньку підсовуватись до столу, наближаючи разом з тим руку до картки. Ще трошки... Але в сю хвилю Середович постеріг, що ротмістр зкоса пильнує за всіма його рухами... Картка зосталась лежати на місці і ротмістр, ще трохи підждавши, забрав її, разом з іншими, до купи матеріялу на розгляд.

Тим часом старий околодошний скінчив переглядати шафу і підніс ротмістру свої знахідку. Тут були де-які галицькі книжки, часописі і великий фоліант Мільтонового „Раю“.

— „Порабощенный народъ“, „Потерянный рай“ — перелічував околодошний свої трофеї.

Ротмістр осміхнув ся і повернув Мільтона до шафи. Околодошний пішов оглядати постіль і одєжу, а ротмістр почав писати протокол трусу. Середович устав з свого стільця і почав ходити по хаті. Аж тепер, заглянувши за двері, він побачив, що в сусіднім покої було ще не мало гостей, — понятих та шпигів. На великому кріслі сидів, розставивши ноги, старший дворник, і, наче не пізнаючи Середовича, стежив за його рухами. В кутку товпились, перешіптуючись, підручні дворники, а з дверей од передпокою дивились хижі очі ще якихсь невідомих добродіїв.

— Будь-ласка, прочитайте і підпишіть, — покликав Середовича ротмістр.

В протоколі було перелічено загалом усе, що ротмістр мав забрати з собою, а в кінці додано, що нічого „явно преступного“ у Середовича не знайдено.

— Ну, і що-ж ви будете зо мною тепер робити? — запитав Середович.

— А нічого. Ось підпишіть протокол, а там уже охранный відділ розбере весь сей матеріал і побачить, що робити далі.

— А чим-же се все викликано?

— Та знаєте, трудно сказати... — ввічливо відповідав ротмістр: — взагалі, бачите, бажають вияснити ті шляхи, якими йде противурядова агітація...

Підписуючи протокола, Середович дивувався, що коли він почував себе ніби зовсім спокійним, — рука його скаче по папері як чужа і підпис виходить уривчастий, наче старечий.

Усе. Забрали, що було одкладене, запакували, запечатали. Вже дворники і шпиги зникли. Околодошний кланявся і щось мимрив, ніби перепрошував Середовича за турботу. Ротмістр з портфелем — високий, огрядний — повернув ся коло дверей до Середовича і, цвенькнувши острогами, промовив:

— Ну-с, до побачення!

— Я-б краще волів сказати: прощайте! — одказав Середович.

— Хе-хе-хе... Нехай по вашому; прощайте!

Двері зачинились. Середович оглядів свої покої: на долівці насліджено дворницькими чобітьми, скрізь рейвах, неприбране ліжко, розкриті шухляди — і в них все жужмом. Аж тепер він почув, що його нерви страшно втомлені. Наче пружина, на яку він був заведений на сі часи, щоб удержати видиму бадьорість, вся розвернулась і одразу ослабла. Він спробував лягти і трохи відпочити. Але розворушені нерви не давали йому ні на хвилину прогнати вражіння сих кількох часів інквізиції. Перед його очима все ходив старий околодошний, щось все витягав з усяких закутків і ніс показувати ротмістру, а той сидів за столом як хазяїн і все списував, списував, списував...

Через кілька часу Середович прибравсь і пішов на службу. Там він почув, що в ту ніч трусили ще кількох його приятелів, а всього було зроблено, як казали кілька сот трусів і чимало арештів. Се була масова облава на петербурську інтелігенцію.

Середович сповістив про свою пригоду всіх, чиї листи було забрано при трусі. Який час він стеріг ся ходити в гості, бо бачив, що за ним є догляд: коло воріт все крутились якісь непевні люде,

переморгувались з дворниками, приглядались до тих, хто проходив у двір, часом навіть питались: „куди зволите йти? до Середовича?“

Але минуло з місяць, і ті підворотні добродії зникли; Середович зітхнув вільніше і помалу почав входити в звичайну колію.

Сповістив він про трус і Наталю, вилявши в листі до неї всю свою злість і обурення з сього приводу. Наталя відповіла йому, що се йому так здається по первині, що революційна молодь не виходить з таких пригод і що й він, як звикне, не буде в них бачити нічого гнітучого й болючого..

Листування Середовича з Наталею не переривалось. Між иншим, вона оповіла йому про де-які повинні в її житті. Вже вона мала заробіток. В тому самому городі по-троху зібралось чимало її приятелів з петербурської молоді. Знайшлись і нові інтересні люде. Завелись у них збірки, читанки, суперечки. Єсть навіть цікаві Українці, особливо один — Кость Ільченко. Він на неї дуже добре впливає, вже довів їй кілька хиб її вдачі та поглядів, і вона дуже йому за те вдячна.

— Ну що-ж... Щастя — Боже... — промовив Середович, одкладаючи листа.

„От і добре“, — одповідав він їй незабаром, — „що ви вже маєте тепер змогу довідатись про всі свої хиби. Сподіваюсь, що ви хутко їх позбудетесь і ваш ментор не матиме приводу докоряти вам“.

„Який ви злий“ — писала в відповідь Наталя: „я хотіла навіть покинути листуватись з вами, але потім передумала: дуже вже звикла я вам усе розказувати. Кость Ільченко таки справді хороша людина, і я до нього тепер дуже добре відношусь. Але ви не думайте, що я до вас перестала відноситись добре, і от вам доказ: в Петербург їде на курси одна моя приятелька; я їй дала вашу адресу, — а ви, я певна, з вашою звичайною добрістю допоможете їй знайти роботу“..

Тим часом виявились і дальші наслідки „революції“ четвертого марта. Десятки людей були вислані з Петербургу; кілька чиновників, яких підписи знайшлись під літературним протестом, мусіли покинути службу. Одного дня Середовича покликав його директор.

— Мушу вам сказати, — почав він, — що вам далі застава-тись у нас на службі не зручно. Про вас прийшла в департамент бумага од компетентної інституції, що ви політично не певна людина... Так от, мені шкода втратити доброго робітника, — але що-ж, тепер такі часи, самі знаєте.

За кілька день Середович уже мав „чисту одставку“. Він на писав де-кому з земляків, щоб розпитались, чи не знайдець ся йоту де в земстві посада. Не сподівався він, щоб з того що вийшло бо вже коли він в Петербурзі до служби не здатний, то навряд чи пустить його який губернатор до себе.

Написав і Наталі, — коротко, не жаліючись, а просто сповіщаючи про новий прикрий, хоч і сподіваний факт. Скоро прийшла і відповідь:

„Бідненький ви“, — писала Наталя, — „се-ж вам нелегко буде зостатись без посади... Але якось-то буде, я певна, що ви хутко знайдете собі роботу. Може ще й у нашому городі? От би я була рада!.. А ось я маю вам сказати важну новину. Знаєте, я од вас тепер, мабуть зовсім отхожу, — бо ми з Костем Ільченком думаємо одружитись. Він хороший чоловік, і я думаю, що мені з ним буде добре, Ви радієте за мене, правда? Я знаю, ви мені завжди бажали добра, — ви і Мелася. Я і її сповіщаю. Глядіть-же, пишіть мені не забувайте Ви знаєте, як я люблю ваші листи“!

Зараз же сів Середович за одповідь і, зібравши всю силу своєї щирости і приязні до Наталі, привітав її з новою долею, бажав повного щастя і просив вибачити, коли він вже не пришле особливого привітання на весілля, бо, мабуть, незабаром виїде з Петербургу.

Через кілька тижнів один з приятелів сповістив Середовича, що в їх земстві єсть невеличка посада по статистиці і що, можна сподіватись, губернатор ставити перешкод Середовичу не буде; там вже чимало зкомпромітованих людей знайшло собі діла, за згодою губернатора, бо він взагалі добра і порядна людина! тільки треба їхати, не барившись, щоб клопотатись самому.

Незабаром Середович, улаштувавши свої справи, виїхав з Петербургу в той надзвичайний город, де був такий „добрий і порядний чоловік“ за губернатора.

VI.

Вже з рік служив Середович у земстві. Не легко йому було звикнути до нових умов життя. Якийсь тут був на все инший масштаб — дрібніший, якісь усі інтереси инакші — більш конкретні, але і більш дрібні. Всі життєві факти, людські відносини, біжучі питання — розглядались губерським громадянством наче крізь мікроскоп, — таку велику увагу звертали на себе усякі дрібниці. Добрі відносини на службі можна було підтримувати лиш тоді, як була заведена знайомість по-за службою. А знов та знайомість держалась лиш доти, поки її не порушала якась сплітка

не відданий візит, необержний жарт або що. І се так було в земстві, що складалось з вищих інтелектуальних сил краю і мало бути антиподом бюрократичного ладу. Сама служба, правда, була далеко жвавіша і цікавіша од казенної, але і тут велику вагу мали канцелярія і бумага. А безладдя тут було ще більше, ніж в урядових інституціях, бо все робилось сяк-так, без певної програми, без твердого ґрунту, як впаде на думку земському генералови — председателю управи, — а кінець кінців всі справи провадились з оглядом на те, що скаже генерал урядовий, то-б то губер-натор.

І про те все-ж діло йшло, і Серодович дивував ся, не бачучи тої сили, яка посувала земську роботу вперед. Сила ся була само жите. Тут канцелярська бумага не могла його так щільно заслонити од світла, як се робилось в петербурських канцеляріях. Житте було тут, близесенько коло земства лізло з усіх щілин, пробивалось в усі шпари — і де було можна, де не стояли перешкодою зверхні сили, брало перевагу і направляло справи куди слід. Мляво, туго, важко — там більше, а там меньше, — але все-ж земське діло посувалось в напрямі інтересів люду. І по сим наслідкам земської роботи можна було бачити, як би вона пішла жваво і яку-б вона несла користь для краю, коли-б земство справді своїм складом представляло інтереси всеї людности і було організоване не на однобокому виборчому цензі, а з рівним правом на участь усіх елементів, яких житте призвело до спільного існування. Але — між тими елементами стояла зверхня, стороння сила, — власть адміністрації, — і вона нахилила житте в найвигідніший їй бік, не зважаючи на те, що від того все ширше робила ся прірва межі пануючим елементом — земельними власниками і робочим — мужиками.

Розумні земці бачили ту прірву, — і трудно було не бачити, коли навкруги била в вічі темнота і злиденне житте селянства. Світ жив століття за століттями, культура і освіта вселюдська зростали, в щасливіших державах ріс людський добробут, перероблялись на краще всі умови людського співжиття. А тут — сей нещасний люд зміг тільки вигодовати своє панство та виробити з межі себе кілька жмикрутів-дукачів, що самі вже помалу тислись в пани. За те маса люду лишилась навіть не в тій самій темноті та злиднях, а далеко в гіршому становищі, ніж колись... Се була якась негативна культура: се було, замість поступу, виразне рахування...

І от, сей зубожений люд, не маючи перед собою ніякого

світла, що показувало-б дорогу та давало надії на щось краще, — бачив свою долю тільки в крутім загальнім перестрої громадсько-го ладу якоюсь зверхньою силою. Хтось-колись, — мабуть таки сам цар, — повиганяє панів, віддасть всю землю мужикам, — і тоді настане мужиче царство і щасте. А як надія на се була кріпка і певна, то час від часу панам нагадувалось підпалами, що їх панування не вічне і що їм би слід заздалегідь забратись десь далі. Але-ж знов, як самими надіями прожити було трудно, а ждати їх здійснення — довго, то мусіли вперед рушати мужики і сунули цілими валками, втираючи сльози, шукати кращої долі в далекі краї, на „Зелені Кліни“, в Бійське, Томське та инше... А на другий рік ті самі пересельці вже без сліз, — бо всі виплакали на чужині ховаючи дітей, — сунули назад голодні, голі, вкінєць прибиті своїм лихом і ще менше розуміючи, де і в чому їм треба шукати виходу...

Темноту селянства переважала лиш сліпота тих, кого було приставлено направляти рухи й роботу державної машини. Се була сліпота непоправна, природна, особливий дальтонізм — специфічна хвороба російської адміністрації. Вона розбірала лиш три кольори: чорний, сірий та червоний. Чорний елемент мав повне право на існування, хоч де-коли з ним і було неспокійно, — бо він не завжди слухняний; його велике значінне і заслуга були в тому, що проти нього сама адміністрація виглядала трохи біліше. Сірого кольору люде були для неї наймиліші: їх непомітно, сидять собі тихо, платять податки і роблять одбувки... Все що не чорне і не сіре — різало очі, як самий гарячий червоний колір; сей елемент був страшний, ворожий і небезпечний; сюди входило все з самостійною, гордою вдачею, з почуттем достоїнсти, — бо те почутте вже само небезпечне: хто не корить ся власти з першого слова, без вагання, — в тім вже сидить дух протеста; сюди входила вся культура, освіта, знаття, — бо те все будить думку, викликає критику і незадоволенне дійсностю. — „Мовчіть! Слухайтесь! Платіть! А вже думати буде начальство“, — осе була філософія, обовязкова для громадянства, а що тої філософії не приймало — було засуджене на загин, на знищенне, на смерть.

Сперечати ся з тими дальтоністами було неможна. Як йому довести, що в науці і освіті безпеки немає і бути не може, бо вони нейтральні: коли з них виходить матеріял для критики і незадоволення, то разом з тим дають і заспокоєння, бо показують вихід з лихого становища, засоби для мирної роботи. Механікам

бюрократичного ладу се не було зрозуміло, бо на всі випадки ходу машини їх вивчено лиш одного способу: гальмування. І от, коли без вихідного клапана сила пари в казані машини збільшувалась, росла і напруженне доходило до краю, до близького розриву, — ті майстри починали клопотатись, бідкатись, радитись — і врешті ще дужче прикручували всі гайки, накидали на клапан каміння, ще й самі сідали зверху...

Все се Середович побачив на свої очі, коли за рік земської служби приглядів ся до місцевих адміністраторів, і до земців, і до сірої маси сільського люду. Дух адміністрації був йому досить відомий ще з її гнізда — з Петербурга. Земці були для нього новим елементом, бо досі він знав ся з ними лиш випадково і не на ґрунті земської роботи. І от — на земській службі земські робітники, як світло крізь призму, розклались перед ним на кілька кольорів і напрямів. Справжніми „земцями“, як він їх собі уявляв теоретично, були як раз ті, що до землі безпосередних відносин не мали, бо її у них не було: лікарі, вчителі, агрономи, статистики і інші вільні інтеліґенти, що приткнулись до земської роботи; сі люде, власне, й вели справжню практичну працю; вони клопотались про селянство і, як могли, виправляли дефекти земської організації. Земці корінні, місцеві, що мали тут зелю, — були люде ліберального настрою, гаряче балакали про тяжке становище селянства, про потребу політичних реформ, про культурне підвищення люду, — але далі не йшли, і розмову про реформи соціально-економічні звичайно переривали тим, що се питанне другої черги і колись буде час сі справи обміркувати докладніше. Предсідатель управи вже підходив під звичайний тип бюрократа, уважав себе за один з ступінів державної адміністрації, а через те лічив за свій обовязок провадити і обороняти погляди уряду. З губернатором він приятелював, а коли якось до губернії навідав ся сам міністр і предсідателю довелось водити високого гостя по управі, та земські служинці постерегли в його рухах та клопоті коло міністра стільки чиновницького сервілізму, скільки й не сподівались в нім бачити. Серед гурту губерських дідичів Середович помітив кілька типів чисто крепацького напрямку, але сих елементів було не багато і вони в ті часи ще не так виразно виявлялись, як потім. Була ще невеличка купка Українців-націоналістів. З ними Середович давно знав ся ще по петербурьським справам; його приятель, що поміг йому вступити сюди на службу, належав до тої купки. Сі люде були щирі прогресисти-демократи, розуміли вагу соціально-економічних реформ, але практично обмежувались

ЛНВістник 1910, кн. VI.

31

справами культурного життя люду, обстоюючи по змозі його духовні потреби в національних формах. Вони так і держались окремою купкою, а як їх було дуже не багато, то й впливу великого вони в земстві не мали; на їх навіть дивились трохи іронічно, як на оригіналів, і звали „наши українофили“. За те в молодій частині земських інтелігентів була своя купка радикалів-Українців, що ставили собі серйозне завдання підвести під національну роботу соціально-економічні підвалини. Сі люде, як і знайома Середовичу петербурзька академічна молодь, йшли поруч з визвольним рухом на загально-російському ґрунті...

Селянство Середович розглядав та розпізнавав на своїх подорожах по справам земської статистики. Сі вражіння приводили його до самих сумних висновків. Здавалось, що для сеї темної, аморфної маси неможна нічого зробити, бо робота мусить іти в зачарованім колі: щоб піднести селянство культурно, — треба його попередю нагодувати, бо поки воно не підійметь ся економічно, для нього не існують інтереси вищого порядку, — як освіта, знаття, умілість. А піднести масу економічно — неможна без тої самої освіти, якої тепер її організм не приймає. Був ще один шлях, — яким і йшла більшість молодих робітників на полі визволення люду: тим часом полишити і культурний і економічний розвиток, а підіймати класову самосвідомість, щоб виготовити армію для боротьби за права труду. Але сей шлях упірав ся в стіну тої самої народньої темноти, бо вона не давала учням як слід розуміти те, що їм проказували вчителі. Середовичу здавалось, що з такою сліпою армією трудно буде щось вибороти, бо вона, перш ніж знайти свого ворога, з сліпих очей сама себе переранить, та і вчителів перебе за лиху науку. Але Середович знав що се не лякало фанатиків ідеї, — і що як раз в ті часи агітація по селах сильно поширилась.

VII.

Останніми місяцями, під час службових роз'їздів, селяне все частійше звертались до Середовича з запитаннями, чи не чув він чого про те, ніби незабаром будуть ділити панську землю. Вони якось довідались, що Середович приїхав з Петербурга і через те з особливою цікавістю прислухались до того, що він говорив. Не дуже йому до душі були ті розмови про землю, але він уважав неможливим від них ухилитись і, як умів, відповідав на селянські сумніви.

В одному селі, як скінчив він свої розвідки, селяне звернули на землю і довірили Середовичу саму свіжу новину, що через місяць уже панська земля не буде панська.

— Чи правда? — питають, і всі дивлять ся йому в рот і в вічі, щоб зараз спіймати, коли збреше.

— Де ви се чули? — і собі запитав Середович.

— Був тут такий чоловічок, говорив, — наче - б то через місяць...

— Не чув я такого. Думаю, що й через рік того не буде, бо пани того не попустять.

— Та так, так і той казав, — зраділи дядьки, — пани, каже, ні за що не дадуть ділити, дак їх тоді.. теє...

— Що?

— Та звичайно, вибачайте, — палить-би то чи що.

— Ну, я-б вам того не радив, бо за всяке насильство будете відповідати по закону.

— Дак кажуть-же, що такий закон вийде!

— Ну, то й ждїть того закону. Як вийде — тоді собі й буде ділити, а поки що сидїть краше тихо...

На другий раз, в иншим селі Середовича вже просили:

— Скажіть, будь ласка, і нам, паночку, як ото ви казали в Жуковичах, — адже хутко вийде такий закон, щоб од панів забірати землю?

— Хто то нам набрехав, що я таке казав?

— А хіба ні? Люде казали, що ви таки певно знаєте, тільки вам, звичайно, не можна про те говорити..

— Як-би що було і я-б те знав, то й сказав-би вам правду. А чого нема, то як же я буду вас дурити. Такого закону нема, тай трудно сподіватись, щоб він коли був.

Але люде, очевидно, йому не йняли віри.

„Се штука“! думав собі Середович: „так не агітуючи в агітатори попадеш“!

Коли виявилось, що скрізь по губернії селянство хвилюєть ся і гомонить про землю, адміністрація добре стрівожилась. Справники почали їздити по своїх повітах, урядники крутились по селах, наглядали за чужинцями, та винюхували, звідки йдуть ті економічні розмови. Як звичайно, тривога поліції ще більше впевнила селян, що таки щось про землю єсть або має бути, і осе начальство гнівається, що звістки дійшли до людей раніше ніж треба. Така агітація урядників рознесла хвилю аграрного руху і в ті кутки губернії, де не було доти ніяких чуток про панську землю.

Не малу вагу в селянській настрої мала і агітаційна література — на сей раз українська. В однім селі, де Середович списував на сході двори та селянський достаток, — по кінці роботи його оточив гурток селян, переважно з молодих господарів.

— Е, пане! промовив один: списуєте ви наше житте, а нам од того все не кращає.

— Що-ж робити, — сказав Середович; — колись, дасть — біг, буде краще...

— Еге, то-бо воно й то, що дасть — біг... Тоді дасть, як ми будемо самі розумніші. От спасибі, тепер хоч книжки такі єсть, що на розум наводять...

— Які книжки?

Селянин озирнув ся, поліз у халяву і подав Середовичу за-смальцовану брошюрку. Се був „Дядько Дмитро“, — українська переробка давньої агітаційної брошюри „Хитрая механика“. Середович на швидку руку перелистав книжку: вона йому подобалась доброю мовою і дуже популярним викладом основ сучасного ладу. Він віддав книжку хазяїну, той її знов заховав у халяву; всі селяне, що тут зібрались, пильно дивались на Середовича і ждали, що він скаже. Видко було, що всі знали зміст тої брошюри.

— Що-ж, подобалась вам ся книжка? — спитав Середович

— О-о! Ми її як євангелію читаємо. Тут все чисто списано, як з нас шкуру деруть. І мабуть же то все так і єсть? Як по-вашому, пане? Ви-ж бо з столиці, то певно знаєте що і до чого...

— Та де-що, мабуть, правда, бо таки безладдя в нашім царстві досить.

— Авже-ж, оттак і ми кажемо.

Вернувшись до-дому, Середович попросив приятеля здобути, йому „Дядька Дмитра“ і иншу агітаційну літературу на українській мові. Практичний зразок впливу сеї літератури на маси, нагадав йому колишні суперечки з Наталею. „Що-ж“, думав він, переглядаючи ту нечисленну, але, як було чути, дуже росповсюджену літературу: „очевидно, молодь скоріше знайшла дорогу до мужицької душі і розуму, ніж ми... Може сим шляхом селянство дійде і до національної самосвідомости... Бо одкритого шляху на се нема, — нашому брату в селі розбалакаються не дадуть“...

Незабаром по земству рознеслась чутка, що губернатор, зустрівшись з предсідателем, роспитував його про земських статистиків і хотів мати з ним про се спеціальну розмову. Справді, одного дня предсідатель поїхав до губернатора і вернув ся од нього збентежений, сердитий; через який час прийшов у статистичний відділ і почав, хвилюючись, розказувати, що губернатор обвинувачує земських статистиків в аграрній агітації серед селян.

— Звичайно, — говорив предсідатель далі, — я одповів йому, що я своїх статистиків добре знаю і певний, що вони ніякої агітації не робили, але губернатор рішуче заявив, що він може назвати на імення тих статистиків, кого сільська поліція пристерегла за агітацією. Просив звернути увагу на непевні елементи і не

держати їх в земстві. Я не припускаю, щоб межі нашими служинцями могли бути агітатори. Ми тут робимо культурну роботу і хоч не даємо такої присяги, як на коронній службі, але-ж ми маємо перед собою моральні обовязки до нашої отчизни які не дозволяють переходити на непевний шлях демалогії, підкопувать, так сказати, те саме дерево, на якому ми сидимо. Будем думати, що се все тільки непорозуміння. Але-ж я прошу вас, панове, бути дуже обережними. Яке небудь зайве слово в наші часи може привести до самих небажаних наслідків. А коли-б виявилось, що хто з вас таки справді не виправдив довірря, з яким я до всіх вас ставлюсь,— то вже нехай вибачає...

По виході председателя, обурені статистики покидали роботу і, зібравшись до купи, почали радитись, як одповісти на сю зневагу. Ніхто не сподівав ся од нього такого поводження, такої віри до шпигунських доносів. Де-хто присоглашав написати колективний протест председателю, вимагати перепрошення... але на той день справа скінчилась лиш словесним обуренням та колективним галасом... Трохи непевно себе почував Середович, бо йому все здавалось, що посеред своєї промови председатель кілька разів скося поглядав на нього, а як повертав ся до дверей, то вже виразно зупинив на хвилю свій погляд на Середовичу. „Чи не, „дядько Дмитро“ часом?“—майнуло в голові у нього.

А по селах тим часом почались справжні розрухи. Спалахнуло попереду в одному великому селі, де земля належала дуже високій особі, і мужикам під управителем Німцем було до краю круто. Прийшли раз усею громадою, чисто розбили і попалили економію з усім добром, а хліб та борошно з скирдів та амбарів рознесли по дворах:

— Се все з нашої землі і нашими руками вирощене!..

Німець два дні ховав ся по кущах і ледве втік, в чим був, у гóрод.

Далі почали ходити громадами по інших економіях та присоглашати панів мирно поділитись хлібом і віддати землю. Де пани не сперечались, одчиняли свої засіки, там обходилось спокійно, а де протестували або силкувались одговоритись, — там без жалю нищили й розбивали економію. Брати—не брали нічого, окрім хліба.

Запетушилось начальство, погнали по гóбернії поїзди з москалями, розвернулись по селах козацькі ватаги — і почалась звичайна операція адміністративного заспокоєння: ішло слідство і кара разом, а суд — ще мав бути потім.

Тижнів три „заспокоювали“ селян, поки нарешті за москалями і козаками мужиків не стало вже чути. Слідство йшло своїм

порядком. Виявилось, що мало не третина губернії охоплена була рухом, але в де-яких селах мужики дожидали, поки „з Київа прийде на запомогу п'ятдесят тисяч студентів“. Скрізь селяне були певні, що на поділ панської землі і хліба єсть дозвіл од царя, бо цар ніби поїхав за кордон, а насліднику звелів усіх селян задовольнити панським добром. А де-хто розказував, що порядкувати всім селянським рухом царь доручив „дядьку Дмитру“ і що той дядько таки тут був, скрізь їздив по селах, распитував, як люде живуть, і казав, що настав уже час брати панську землю.

Одного ранку Середович почав збиратись до служби, коли в двері щось застукотіло, а виглянувши з вікна, він побачив жандарського офіцера і купку поліції.

— Еге! Знов маю гостей! — промовив Середович і пішов одчиняти двері.

Гості довго не сиділи. Листування та паперів тут у Середовича не було багато; серед книжок знайшли „дядька Дмитра“ з компанією, дуже зраділи і зараз почали писати протокол. Тим часом трусили стіл Середовича в управі — звідти забрали його статистичні роботи і подорожні замітки.

Разом з знахідками гості взяли з собою на сей раз і хазяїна тай завезли його в губерську тюрму. Само собою, що того-ж дня предсідатель управи постановив виключити Середовича з земської служби.

Почалось діло, пішли допити. По селенським розрухам було забрано чимало люду: більшість були селяне, знайшлось кілька студентів, були й старші інтелігенти, як Середович. Справа Середовича була не з легеньких, бо йому прикидали „широку пропаганду“ по всіх кутках губернії, підбурюванне селян на грабіжки, росповсюдження агітаційної літератури; були навіть натяки і на те, що він іменував себе „дядьком Дмитром“, ніби посланим од царя на аграрну реформу.

Середович спокійно і навіть іронізуючи розказував слідчим про ті свої розмови з селянами, з котрих тепер вирости такі страшні злочинства, але само собою, що слідство вели не такі наївні люде, щоб дати віру виправдуванням „небезпечного агітатора“.

— Отже ви сами признаєтесь, що вели розмови з селянами про їх тяжке становище, про поділ панської землі про основи державного ладу? — допитував ся прокурорський товариш.

— Таже я відповідав на їх запитання тай остерегав їх проти незаконних вчинків.

— Так, так... Се все таки з вашого боку було трохи необе-

режно. Такі гострі питання, знаєте, зачіпати — дуже легко можна збити мужика з пантелику...

— А на-що-ж його держать в такій темноті, що його так легко збити ?!

— Ах, ви такі думки... Гм... Так, так... А скажіть, будь-ласка, осю цікаву книжечку не ви склали?

І Середовичу показували „Дядька Дмитра“.

— Так, кажете, не ви?.. Дуже, дуже інтересна книжечка... Так, знаєте, все влучно... Виходить, ви її тільки роздавали селянам при розмовах?

Врешті Середович перестав відповідати на допитах, бо побачив, що його пояснення нікому не потрібні: тут іде адміністративне полювання, і слідчим треба наполювання, як можна більше „крамольного“ звіря... Коли Середович замовк, покинули його й мучити допитами. Тепер він сидів в своїй брудній, темній камері і мав повну змогу філософічно оглядати своє життя. Частіше всього він просто пригадував своє минуле, весь той „легальний“ шлях, що привів його до тюремної камери і до становища державного злочинця. Згадував він і петербургську „la revolution en Russie“, — коли купка молоді в веснянім настрої, марила, що вона на Казанській площі припинить рух старої адміністративної машини і поверне в інший бік все життя величезної держави. Го-го... Поки що виросте та прийде до сили і розуміння темна народня маса, — машина все буде йти і своїми велетенськими колесами трошитиме кістки тих спіливих, але безсилим людей, що зхотять здержувати її розмахи...

Часто згадував Середович і Наталю. Де-то вона тепер? Може теж десь сидить, замурована за свої мрії, за свою віру, за свою невсипущу вдачу? Або, захоплена особистим щастем, заспокоїлась, охолола — і тепер веде звичайне „буржуазне“ життя? Чи, навпаки, невдоволена життєвою буденщиною, втомлена тягаром родини, рветь ся, як птах, знов на волю?

Він давно вже не мав звісток про Наталю. Перші часи по його виїзді з Петербурга вона ще йому частенько, писала. Оповідала, що вона дуже щаслива, просила Середовича не кидати листування. Але він тільки раз одповів їй, коротко пояснивши, що йому тепер не сила їй писати, бо він-би не зміг бути в листах до неї таким щирим, як колись, коли вона ще була вільна людина. Вона ще написала йому докірливого листа, висловляючи своє нерозуміння тої переміни, — бо „власне вона зосталась та сама“ — а далі й сама замовкла. Од спільних знайомих Середович якось чув, що Наталин чоловік скінчив свій інститут, вступив на служ-

бу до залізниці і живе з родиною не дуже далеко, в сусідній губернії.

По кількох місяцях арешту, Середович дістав присуд на висилку в далеку північну губернію, під догляд поліції, на п'ять років.

Ясного, погожого ранку, в-осени, Середовича вивели з тюрми і посадили на звощика, поруч з жандаром, щоб везти на вокзал. Поїхали не через город, а дальніми вулицями, де менше було люду. Вздовж вулиць тяглись садки, жовтіючи листем. Богато палого листя вкривало доріжки під барканами. В повітрі чути було тонкий, ледве помітний дух вохкості й прілі. Середовича охопило солодке й сумне почуття, яке звичайно наводить гарна осінь, — наче спомини про давно помершого друга... Пильно придивлявся Середович до тихих вулиць, до маленьких будинків, до всього смирного, приглушеного обличчя провінціального міста, до якого він встиг уже за останній рік звикнути. Де-не-де проходили по-під будинками люде, але мало хто звертав увагу на Середовича з його примусовим товаришом. Вже близько було до вокзалу, коли з дверей одного будинка вийшла маленька, кругленька жінка, дуже схожа всім виглядом на Наталю. Середович придивився, ще раз озирнувся, — ні, не вона.

— Ну, то певне вона зараз десь зустрінеться, так звичайно буває, — майнула у нього думка.

Од вокзала їхало один за другим кілька звощиків, — мабуть, як раз прийшов поїзд. На одному звощику, парою коней, сиділо троє: якийсь інженір, а поруч з ним... У Середовича тьохнуло серце: — то була вона, Наталя. Проти них на ослончику сиділа нянька з дитиною. Швидко пробігли коні повз Середовича, котрий пильно дивився на Наталю. Вона не дивилась в його бік, бо говорила з чоловіком, але сей, побачивши жандара, мотнув жінці головою на нього, — і вона як раз встигла глянути на Середовича, як вони розминались.

Але вона була короткозора — і не впізнала його.

МИХ. ЛОЗИНСЬКИЙ.

Литовське національне відродження.

Національне відроджене литовського народу, се один з тих наглядних доказів, які дає нам „*historia — magistra vitae*“, що ніяка сила „не скує душі живої і слова живого“, — душі і слова народу, який має в собі природні елементи для власного національного життя й розвитку і, усвідомивши собі се, хоче жити й розвивати ся. І коли-б історія могла когось чогось навчити, то такі явища, як прим. литовське національне відроджене, повинні би в кінці навчити „сильних сього сві-

та“, які марні, безплідні їх змаганя—втопити національні організми, над якими доля дала їм на якийсь час пановане, в своїм власнім моір, обернути їх на користь свого власного національного організму, збільшити їх ціною свою власну національну могутність.

Цілі віки старала ся втопити литовський нарід в своїм національнім морі Польща, вживаючи до сього таких могутних засобів, як католицизм в польській національній формі і шляхотські привілеї Річи посполитої. А після упадку польської держави, особливо-ж після останнього польського повстання 1863 р., на литовське національне жите наложили свою важку руку аж дві чужі сили. Побіч старої володарки Польщі, яка свої національні втрати на користь своїх завойовників старається з тим більшим завзятем відбити на тих, над якими наслідком давного завойованя остала їй ще якась власть, виступає також нова володарка Росія й обі вони докладають усіх сил, щоби зробити Литву частю свого національного організму і так збільшити свою національну силу, зменшаючи через те саме силу свого противника.

А одначе малий литовський нарід, який не досягає навіть трьох мільонів, видержав побідно натиск обох сих сил і на перекір їх бажаням та зусиллям живе своїм власним житем, що-раз повнійшим житем новочасної нації.

Крім сього загального—історія литовського національного відродженя має для нас Українців ще й особливий інтерес. Українці, Білоруси і Литовці, се національні групи з аналогічним історичним розвитком, групи, які в своїй минувшости цілі віки зазнавали денационалізаційних експериментів польської Річи посполитої, а тепер несуть на собі весь тягар боротьби між Польщею й Росією за національну перевагу над ними, за право денационалізації їх в свою користь. І в минувшости і в теперішности доля сих трьох народів однакова: ті самі сили настають на їх національне існуванє й однакові їх змаганя до національного визволеня. За те вони самі ніде не настають один на другого, їх національні інтереси ніде не загрожують собі взаїмно, вони можуть дружно бороти ся зі спільними ворогами кожний за свою свободу. В боротьбі за перебудову російської держави на основах національної рівноправности вони являють ся природними союзниками як проти обрусительного державного централізму так і проти історичних прав Польщі.

В сїм власне лежать той особливий інтерес, з яким ми повинні звернути ся до історії національного відродженя литовського народу. Тут побачимо однаковість його й нашої долі, однаковість заходів коло здавленя його й нашого національного жита, — і ся свідомість однакового положеня усвідомить нам також потребу і сособи зближеня задля спільної оборони наших національних інтересів.

Тільки в однім побачимо ріжницю. Малий литовський нарід, по-

збавлений тих національно-політичних і національно-культурних традицій і тих початків національного відродження, які були на Україні, в часах найбільшого натиску на свою національність, натиску зовсім не меншого, ніж той, який був звернений проти України, опираючи ся як на операційний терен на маленький шматок своєї національної, на-пів знімченої території в Пруссії, зробив для скріплення своєї національної свідомости і сили без порівняння більше, ніж 25 мільонів російських Українців, які могли використати як операційний терен Галичину з її поважними придбаннями для українського національного життя. Та ріжниця нехай буде для нас спонуюкою до виявлення національної енергії, відповідної нашої чисельности.

Литовська національна територія розділена між дві держави: Росію і пруське королівство. Територію, яка належить до російської держави, називають Литвою Великою у противенстві до значно меншої Литви пруської. Остання, хоч відіграла в історії литовського національного відродження важну роль операційного терену, на яким можна було працювати для будження, ширення і скріплювання національної свідомости литовського народу в часах, - коли під російським панованем всякі обяви такої праці в межах законів були неможливі, то сама остала майже незахоплена процесом національного відродження. Відірвана цілі віки від матірнього пня, піддана під инші національні і релігійні впливи (ґотицька азбука і протестантизм), вона мабуть безповоротно втратила почуте і розуміне національної єдности і спокійно переходить процес ґерманізації, від якої її, здасть ся, ніщо вже не втратує. Через те історія національного відродження литовського народу, се історія національного відродження Литви Великої, історія боротьби литовського народу за національне існуванє з силами історичної Польщі і самодержавної Росії на території, яка обіймає губернію Ковненську з крайнім південно-західним надбалтійським шматком Курляндії, західну часть губернії Виленської, малий північний шматок губернії Гродненської і значну часть губернії Сувальської в Польським Королівстві.

Про статистику Литовців не маємо зовсім певних дат. До найправдоподібніших належить число, подане в такім поважнім виданю як енциклопедичний словар Брокгауза і Ефрона (т. XVII, стор. 828), по якому Литовців є взагалі 2,458.825 (є се одно з скромніших обчислень). В Литві Пруській зберегло свою національність ледви 120.000 Литовців. Більш як пів мільона виносить литовська еміґрація в злучених Державах Північної Америки, промислових центрах Англії і більших містах Росії.

Історичні обставини життя литовського народу були для його національного розвитку дуже неприхильні. До прийнятя християнства всі

сили литовського народу були обернені по часті на оборону перед сусідами, по часті ж на завойоване сусідніх земель, — одним словом, на будову державного організму. Серед таких обставин оставало ся тільки дуже мало національних сил на розвиток власної культури. Приняте християнства і політична злука з Польщею сей стан радикально погіршують; тепер природний розвиток національного життя литовського народу був зовсім спинений.

До Ягайла ціла литовська національна культура була органічно звязана з литовською національною релігією — поганством. Католицизм був тій культурі зовсім чужий і треба б було цілих віків умілої праці, веденої кимсь, вому литовська національна культура була би близька, дорога, рідна, щоб він з нею органічно зілляв ся, щоби прийняв ся серед литовського народу, не ушкоджуючи національних основ його культури. Тимчасом католицизм прийшов на Литву в польській формі, якої й не думав зрікати ся задля литовської національної культури. Навпаки, до сеї культури ставив ся він крайне ворожо, як до культури поганської, — а підкріплений національно-державними централістичними змаганнями польської Річи посполитої, яка мала для сього такі приманчиві засоби, як „золота шляхотська свобода“, довершив процесу польонізації всіх тих верств литовського народу, які в тодішнім державнім житю брали активну участь.

Ся польонізація Литви була багато сильніша, ніж прим. польонізація України. В часах, коли Польща почала напирати на Україну, українська національна культура була тісно злучена з православним християнством і оборонді православія перед католицизмом були рівночасно оборонцями української народности перед польонізаційними змаганнями. Наслідком того польонізація висших верств української суспільности йшла тільки поволи наперед, стрічаючи численні перешколи, а українського духовенства вона таки ніколи не захопила.

Не те на Литві. Тут католицьке духовенство було з самого початку орудом польонізації. А що католицизм між висшими верствами литовського народу не стрічав ніякого поважнішого опору, то разом з ним ширила ся й польонізація Литви. Решти доконує державна політика Річи посполитої, яка всіма силами стараєть ся знищити литовську політичну окремішність.

В результаті сеї історичної еволюції всі виспі верстви на Литві шляхта, духовенство, міщанство стають польськими. В останніх літах самостійного істнованя польської Річи посполитої їх польська національна свідомість нічим не ріжнить ся від національної свідомости аналогічних верств корінної Польщі; те саме можна сказати і про епоху повстань. Міцкевич зі своїм окликом: „Litwo, Ojczyzno moja!“ не є зовсім — як ду-

має Віткевич*)— „тим найвисшим типом чоловіка, який писав по польськи: „Litwo, Ojczyzno moja!“, який збирав у собі жите трьох народів і в щастю кожного з них бачив конечну умову щастя всіх“, — ні, се тип Поляка, для якого Литва, се тільки часть Польщі, де він уродився, і який, пишучи: „Litwo, Ojczyzno moja!“, не має на думці нічого національного литовського, тільки думає про польське жите на Литві.

Та се польське жите на Литві, яке запанувало неподільно серед висших верств, не захопило народньої маси. Серед неї зберегла ся литовська мова, литовські народні звичаї, одним словом, усі ті скарби литовської культури, які виплекав литовський нарід до приняття християнства, — і вона збогачувала ті скарби своєю творчістю, не даючи їм пропасти в ті важкі часи, коли висші верстви пішли поклонити ся чужим богам. Аж прийшов час, що вона видала з себе поколіне, яке вимовило службу чужим богам, обернуло ся з любовю до своєї рідної культури й поставило собі за ціль жита зілляти її органічно з новочасними загально-людськими культурними здобутками, щоб таким чином піднести свій нарід на ступінь новочасної нації. Се поколіне й довершило національного відродження литовського народу.

Ся двояка еволюція литовського народу, — еволюція литовської шляхти в напрямі польонізації і еволюція литовської народньої маси в напрямі національного відродження відбувала ся рівночасно. Тільки польонізація висших верств поступала швидко і наглядно, а литовська національна культура зберігала ся радше в стані статичнім, даючи тільки слабі обяви розвитку, невидні для тих, що оцінюють національну культуру тільки на основі культурного жита висших верств народу.

Литовська мова виходить з домашнього уживання висшої шляхти і зникає з публичних документів в половині XVII ст. Але в тім самім часі литовське письменство має вже за собою ціле столітє друкованої літератури релігійного змісту як католицького так і протестанського. Перша друкована литовська книжка (катехізм) появляеть ся в половині XVI ст. (1545 р.), а в XVII століттю маємо вже крім релігійних видань також польсько-латинсько-литовський словар.

В XVIII століттю, коли процес польонізації висших верств литовської суспільности був уже закінчений, литовське національне письменство піднімасть ся на один ступінь вище: в Литві пруській появляеть ся перший литовський світський поет Християн Доналейтіс (1714 — 1780), який творить епоху в литовській національній літературі, роблячи зворот від літератури релігійної до світської, національно-побутової.

*) Stanisław Witkiewicz, Rozdział IV. z książki o Matejce. — „Krytyka“ 1908, VII—VIII, стор. 35—36.

Рівнобіжні прояви зазначеної висше двоякої еволюції бачимо також в першій половині XIX ст., але з початком другої половини сього столітя вже наступає переміна: литовський національний рух бере верх, а польонізація переходить в стадію завмираня.

В першім польськїм повстаню (1830-31) шляхотська Польща і шляхотська Литва являли ся одноцілним національним організмом. По упадку повстаня польські революціонери-емігранти з Литви й України закладають у Парижі (1832) „Towarzystwo Litewskie i Ziem Ruskich“, „щоб оголосити світови, що Україна і Литва поділяють долю Польщі, що нема Польщі без Литви й України, що Україна й Литва, се Польща“, — товариство, „в яким тільки по імени можна-б пізнати Литву й Україну, по імени, яке треба зберегти не для нас, а для світа, щоб ним усе пригадувати, з яких країв складаєть ся Польща, які краї хотять і мусять бути свобідною, цілою й незалежною Польщею“.

Але рівночасно литовський нарід видає таких діячів свого національного відродженя, як великий знавець і любитель литовської мови, звичаїв і традицій Пошка, один з найвизначнійших литовських поетів, Страделіс (Дроздовський), письменник Довконт, фільольог проф. Куршатіс, єпископи історик Волончевський і поет Барановський, видавець литовських календарів Івінський, збирач народніх пісень, мелодій і словарних матеріялів о. Юшка і багато інших, які з любовю збирають скарби литовської народньої культури і в звязку з нею працюють над розвитком литовського національного письменства.¹⁾

В сїм часї починає появляти ся також литовська періодична преса. Колискою її є Литва пруська, що, розумієть ся, мало також вплив на її чисто льокальний характер. Найважнійші з тих органів преси були: „Keleivis“, що виходив від 1849 — 1880 р. під редакцією проф. Куршатіса, знаменитого фільольога, автора праць „Grammatik der litauischen Sprache“, „Wörterbuch der litauischen Sprache“, „Beiträge zur Kunde der litauischen Sprache“ й ин., і „Lietuviszka Ceitunga“, зложена в 1878 р., яка перша з литовських органів преси в Литві пруській почала давати місце статям загально-національного значіня, писаним литовськими діячами з Литви Великої. До періодичної преси треба властиво зачислити також календарі Івінського, видавані в Литві Великій від 1846 — 1862 р.

Та весь сей литовський літературний рух був тільки предтечею литовського національного відродженя. Се відроджене могло наступити

*) Фактичний матеріал черпаємо головню з студії Ремера про відроджене литовського народу (*Michał Römer, Litwa. Studium o odrodzeniu narodu litewskiego.* Львів, 1908).

аж тоді, як збудить ся до свідомого громадського життя та народня маса, яка зберігала в своїх глибинах знехтовані висшими верствами народу скарби рідної культури. Сей час прийшов зі знесенем кріпацтва. Литовська народня маса, розкована з кайдан дотеперішньої неволі, дістала змогу стати головним чинником свого власного відродження і, оперши ся на праці дотеперішніх литовських діячів відродження, будувати далі храм власного національного життя.

Але такому органічному розвитку литовського національного життя стала на перешкоді обрусительна політика російського правительства. Після польського повстання 1863 р., в яким взяли участь і висші, спольщені верстви литовського народу, російське правительство порішило не тільки вирвати з корінем польські впливи на Литві, але також насадити тут впливи російські і таким чином довести до повного, органічного зросійщення литовського народу.

В тій цілі почало воно глядати за способами, при яких помочи можна би поставити литовський національний розвиток в органічну залежність від російської культури, винайти міст для переходу з „хлопської“ національності литовської до „панської“ російської.

Таким мостом признано, за порадою славянофіла Гільфердінга азбуку. Доси в Литві Великій уживано від віків азбуку латинської; тепер з волі російського правительства сю азбуку мала заступити гражданка. Спершу був плян завести російську азбуку в литовській мові тільки побіч азбуки латинської, сподіваючи ся, що упривілейована правительством російська азбука без ніяких особливих репресивних мір витисне поволи азбуку латинську. Але проба, зроблена в 1864 р., викликала в литовських літературних кругах і в тій народній масі, для якої була назначена литовська книжка, такий опір, що зразу стало ясно, що треба або уступити або взяти ся переломити опір силою. Правительство вибрало сей другий шлях і в 1865 р. виленський генерал-губернатор Кауфман видає обіжницю з заборною друку і продажі яких-небудь литовських видань, а міністер внутрішніх справ потвержує ту заборону.

Так наложено на литовське слово кайдани, подібні до тих, якими скував наше рідне слово указ 1876 р. Заборонене на своїй рідній землі в межах російської держави, воно пішло шукати собі захисту в Литві пруській, звідки тайними, нелегальними шляхами діставало ся до Литви Великої. Такий стан тривав 40 літ. В кінці правительство таки уступило і в 1904 р. знесло заборону латинської азбуки. Тепер литовське слово могло вернути з вигнання на свою власну землю і виступити явно в своїй власній, традицією віків виробленій одіжж.

Наслідком заборони 1865 р. в литовськім національнім розвитку наступає 20-літня перерва. Латинською азбукою друкувати нічого не

можна, російською нема кому і для кого, бо нарід уважав ренегатом того, хто поважив ся би піти на руку плянам правительства, і бойкотував видання російською азбукою. Сю перерву найліпше характеризує статистика друків. Коли від початку XIX ст. до 1865 р. видано 624 литовських друків, при чім в рр. 1841 — 1865 вийшло їх більше ніж два рази стільки в порівнянню з періодом 1800 — 1840 і більше взагалі, ніж від часу видання першого друку*), — то після заборони вийшло російською азбукою в 1864 — 1869 рр. 20 друків, в 1870 — 1874 рр. 3 друки, в 1875 — 1879 рр. 3 друки в 1880 — 1884 рр. один друк, отже разом всего 27 друків.

Майже одинокою лектурою народньої маси в сім 20-літтю були молитвенники, друковані спеціально латинськими буквами для Литви Великої в Литві пруській, яка сама вживала ґотицьких букв, і спроваджувані до краю нелеґальними шляхами. Правда, в Литві пруській литовське письменство розвивало ся далі, але задля своєї ґотицької азбуки і свого змісту, присвяченого виключно льокальним справам, не могло воно бути придатним для Литви Великої.

Сей стан тревав доти, доки не підросло молоде покоління, яке рішило ся за всяку ціну вести дальшу працю задля національного відродження свого народу.

З початком 1880-их років група молодой литовської інтелігенції, якої душею був вихованець московського університету д-р Басанович, починає робити проби використання для справи литовського національного відродження в Литві Великої органів преси в Литві пруській. В „Lietuviszka Seitunga“ починають появляти ся статі про національні справи Литви Великої і її відроджене; далі повстає плян заложити при помочи сеї ґазети і її редактора Шерніюса, який виявляв розуміне для справи литовського національного відродження, „Литовське наукове товариство“ з власним органом. Але сі пляни не повели ся. Читачі „Lietuviszka Seitunga“ почали виявляти невдоволене, що їх ґазета починає займати ся якимись незрозумілими і нецікавими для них, пруських горожан, ідеями, і редактор Шерніюс був змушений замкнути сторінки своєї ґазети для справ Литви Великої.

Се заставило групу заложити свій власний орган і так почала в 1883 р. виходити „Auszra“ („Зоря“). Головним ініціатором заложення сього місячника був д-р Басанович, який ціле свое жите, пробуваючи довгі літа на еміґрації в Чехії і Болгарії, не перестав працювати для Литви і її національного відродження і, вернувши в 1905 р. до вітчизни, стає знов одним з провідників національного руху. Побіч нього треба

*) В XVI ст. вийшло 26 литовських друків, в XVII ст. 33, в XVIII, ст. 113.

згадати імена Мікшаса й Вішталіюса, якому порадив звісний польський письменник Крашевський, автор літературних творів з історії Литви, заложити литовську газету, коли литовський нарід має бути збережений від національної смерти.

Перше число „Auszt-и“ вийшло з підтитолом: „часопись видавана д-ром Басановичем“, та вже від 2 числа „Auszga“ виходить як „часопись видавана любителями Литви“. Сей підtitул вірно віддавав дійсність. Литовська інтелігенція, згуртована кругом „Auszt-и“, справді творила кружок „любителів Литви“, хоч і не мала формальної організації. Замість сього еднала їх спільність ідеалу і змагань, а організаційний центр заступала власна газета.

Період „Auszt-и“, се період національного романтизму в історії литовського національного відродження. У вступнім слові першого числа д-р Басанович заявляє, що „Auszga“ старати-меть ся ширити серед „братів“ відомости про старинні діла народу і про його сучасні потреби. Щоби пізнати себе, треба знати свою минувшість, з якої виросла теперішність: отже „Auszga“ зверне як найбільшу увагу на історичну минувшість Литви, на пізнане старинного життя, звичаїв, поглядів і вірувань народу, загалом на всі пам'ятки литовської старини. Побіч сього „Auszga“ обіцяє звертати увагу також на сучасні потреби литовського народу.

Великий запал, великий ентузіазм, велика віра характеризують сей період литовського національного відродження. Тут виливається вся енергія, призбирана віками в народній душі й усвідомлена в кінці поколінням інтелігенції, яка вийшла безпосередно з народу. Все, що та інтелігенція взяла від народу, висловляє вона в тій праці, якої осередком являється „Auszga“; через читачів „Auszt-и“, які мають безпосередні звязки з народом, сі культурні вартости вертають назад до народу.

Перевагу в „Auszt-и“ мала історія, етнографія, література, заходи коло вироблення литовської літературної мови і правописи, — одним словом, праця для береження й дальшого розвитку литовської національної окремішности.

Та сей романтизм „любителів Литви“ не виключав у них розуміння потреби злучити змаганя до національного відродження з політичними і суспільно-економічними потребами литовського народу. Таке розуміння було в них, тільки вони не могли ще практично виявити його в своїй діяльності.

Вже в 3 і 4 числі „Auszt-и з 1883 р. являється в ній з приводу одної книжки литовських віршів, виданої в тім часі, статя, яка вказує, що не досить любити Литву і писати про ту свою любов вірші, але треба також подумати про піднесенє литовського народу. Упадок литовської мови є тільки наслідком, а не причиною занепаду литовського

народу, отже треба шукати за причинами і старати ся усунути їх. Що до минувшости — не досить одушевляти ся воєнною славою литовських князів, але треба також досліджувати внутрішню історію литовського народу, його економічне положенє, його культуру; що-до теперішности — треба взяти ся до праці від основ, старати ся о культурне й економічне піднесенє народу.

Автором сеї статі, як і ще кількох статей в „Auszr-i“, про які нам ще доведеть ся згадати, був Шлюпас, один з найрухливіших діячів литовського національного відродженя. Як студент університету в Петербурзі і Москві Шлюпас увійшов у зносини з членами тодішньої польської соціалістичної організації „Proletaryat“. Через ті зносини був примушений виїхати за границю і ми бачимо його в Женеві, де мав заняти ся видаванем литовської соціалістичної літератури. Одначе з сього пляну нічого не вишло і Шлюпас незабаром після повстання „Auszug-и“ приймає пропозицію обняти її редакцію. Очевидно, в „Auszr-i“ він мусів примінити ся до її аполітичного, чисто культурного напрямю, але все таки стрічаємо ся в ній з його статями, які вказують, що тут маємо діло не з романтиком національного відродженя, а з чоловіком, якому не чужі новочасні політичні і суспільно-економічні ідеї. Та на становищі редактора „Auszr-и“ Шлюпас остає недовго, бо в 1884 р. пруське правительство видаляє його як чужинця з границь держави. Тоді Шлюпас рішаєть ся на такий і особисто і ідейно ризикований поступок, як нелегальний поворот до Росії і переговори з варшавським генерал-губернатором про знесенє заборони друку. Справа, розумієть ся, не повела ся, тільки кинула тїнь на чистоту політичної тактики Шлюпаса. Не добивши ся нічого, він виїздить до Америки, де й доси відграє визначну роль між литовською еміграцією як пропагатор вільнодумности і соціалізму.

Як уже зазначено, „Auszra“ мала аполітичний, чисто-культурницький характер, який висловляв ся в ілюзії, що можна довершити національно-культурного відродженя народу поза політичною областю. Та сї ілюзії швидко розбила дійсність. Вже сам факт видаваня „Auszr-и“ і тайного ширеня її в Литві Великій мав політичний характер, характер нелегальної акції проти плянів правительства. І вистало появити ся „Auszr-i“, щоб зараз показало ся, що національне відродженє литовського народу входить в політичну область, бо воно противить ся політичним інтересам усіх тих елементів, які мали власть над литовським народом.

І так „Auszra“ знайшла ся від разу аж в трьох огнях. Пруське правительство, як вже було певне повної германізації Литви пруської, побачило в її діяльності небезпеку спинюваня того германізаційного процесу, отже славянофільську інтригу ворогів германізму. Польща побачи-

ла в ній інтригу російську, щоб розбити „історичну єдність“ Польщі, а Росія — інтригу Бісмарка, звернену проти російської держави.

Як ми вже бачили і як побачимо далі з „угодової акції“ Шлюпаса, Росія твердо рішила литовський нарід зросійщити. А що акція „Auszt-и“ мала за ціль будити, ширити і скріпляти литовську національну свідомість, зберігати литовську окремішність, то очевидна річ, що Росія мусіла виступити проти тої акції ворожо. Вона найрадше була би бачила в ній польську інтригу, але-ж рівночасно виступили проти „Auszt-и“ також Поляки, значить, діяльність „Auszt-и“ не лежала в польським інтересі. Але інтрига якась мусить бути, бо-ж бюрократичний режим не може собі уявити, щоб без його дозволу повстали якісь природні суспільні потреби; а що „Auszt-и“ виходила на пруській території, то припала їй честь бути плодом інтриги Бісмарка.

Ну, а Польща, та Польща, яка і в своїх найпоступовіших елементах не позбула ся шляхотської національної ідеології? Шляхта в Литві була польська, значить і ціла Литва — польський край. А коли хто виступає проти сього, то він очевидно наймит російського правительства, яке хотіло би знищити польський характер Литви. Що початки литовського національного відродження сягають часів, коли російське правительство не думало ще про антипольську політику в Литві, коли в Литві процвітала польська культура, якої огнищем був університет у Вильні; що діячі литовського національного відродження мали проти себе заборону друку з 1865 р. і репресії російського правительства — про се Поляки не думали, не хотіли думати, бо се могло-б довести до виводів, невідгідних для ідеї „історичної єдності“ Польщі.

Отсе добачуване в литовським національним руху якоїсь інтриги показує наглядно, що психологія пануючого народу скрізь однакова. Адже й український національний рух і для Поляків і для Росиян не є нічим иншим, як посторонньою ворожою інтригою. Галицькі Поляки ще й до нині придержують ся погляду, що український нарід „видумав“ в 1848 р. австрійський губернатор Галичини гр. Стадіон на згубу Польщі, а в новіших часах приняли сю тезу за свою й галицькі „руські“, які знов бачать у політиці Стадіона германську інтригу проти Росії. Обрусительні круги Росії бачать знов в українстві польську інтригу. А коли польські й російські противники національної самостійности українського народу зішли ся на спільній неославянофільській основі, то проголосили український національний рух пруською інтригою на згубу славянства.

Такі самі закиди посипали ся й на литовський національний рух і „Auszt-и“ прийшло ся покинути політичну нейтральність і заговорити про литовсько-російські і литовсько-польські відносини.

Таки в 1883 р. за редакторства Шлюпаса появляеть ся в „Auszt-i“ його статья п. н. „Литовці колись і тепер“ (потрійне число 8, 9 і 10), яка виказує, що Росія не зробила для Литви нічого доброго. Знесеня кріпацтва не можна вважати добродійством російського правительства, бо до сеї реформи заставили його не його добрі наміри, а посторонні політичні й суспільно-економічні чинники. При тім правительство, знявши окуви з тіла, наложило їх на духа народу, видаючи заборону друку. Крім того статья вказує на форми правління в Литві, яка віддана в повну власть самоволі російської бюрократії.

З Поляками „Auszt-a“ старала ся дійти до порозуміння. Шлюпас помістив навіть в польськім „Dziennik-u roznańsk-im“ статью про литовське національне відродження, пропонуючи Полякам сусідську згоду і приязнь. На сю статью „Dziennik roznański“ відповів, що Поляки нічого не мають проти зберігання литовської національності і ширеня між литовським народом просвіти його рідною мовою, але під умовою, що се не нарушить політичної єдності Литви з Польщею.

Одначе марна була надія діячів литовського національного відродження, що з Поляками можна буде вдержати згоду. Навпаки, чим більші поступи робив литовський національний рух, тим острійше виступали проти нього Поляки. Причини сього були аналогічні до тих причин, які викликали польсько-український конфлікт в Галичині. Як уже сказано, Поляки признавали законною тільки ту еволюцію, яка довела до повного спольщення литовської шляхти. На сій основі вважали вони Литву польським краєм і хто говорив инакше, хто говорив про литовський нарід як про окремий від польського національний організм, той був національним зрадником, сепаратистом, який хоче розєдинити те, що зєдiniла історія. Се був національно-політичний момент польсько-литовського спору. Але в сім національно-політичнім моменті містив ся також момент суспільно-економічний. Литовський національний рух, опираючи ся о литовську народню масу, мусів з часом усвідомити собі її суспільно-економічні інтереси і повести її до боротьби за заспокоєне її суспільно-економічних потреб. А ті суспільно-економічні інтереси литовської народньої маси звертали ся проти суспільно-економічних інтересів литовської спольщеної шляхти. Таким чином та шляхта бачила в литовськім національнім руху не тільки небезпеку для „історичної єдності“ Польщі, але також замах на своє суспільно-економічне становище. Отже проголосила себе оборонцем польських національних інтересів і суспільного ладу, а литовський національний рух ворогом Польщі і бурителем суспільного ладу.

Сей конфлікт розвинув ся в цілій повноті аж пізнійше, хоч і тепер, безпосередно по заложеню „Auszt-a“, почав він досить виразно про-

являти ся. Таки в 1883 р. в „Gazet-i Codzienn-ий“ і в „Крај-у“ появили ся на „Auszt-y“ напади в означенім напрямі і вона була примушена відповісти на них енергічною статьею „Eik lauk“ („Забирай ся“) в ч. 5. Тільки тоді ще Литовці вірили, що такі напади, се тільки діло „нечесних“ одиниць, а з „чесними“ Поляками можна жити в згоді, і такі виступи, як прим. Шлюпаса в „Dziennik-y roznańsk-im“, були власне висловом тої віри, — коли тимчасом дальший розвиток польсько-литовських відносин ту віру зовсім розвіяв.

Швидко розвіяли ся також надії, що працю задля відродження литовського народу можна вести, не входячи в конфлікт з російським правительством. Ті надії розвіяли ся до краю підчас переговорів Шлюпаса в варшавським генерал-губернатором Гурком. Як уже згадано, Шлюпас після видаленя з границь Пруссії їде нелегально до Варшави і через редактора „Варшавск-ого Дневник-а“ Щебальського починає переговори з Гурком о знесенє заборони, представляючи йому, що сим актом російське правительство приєднає собі литовський нарід, спаралізує заходи Поляків, які старають ся представити Росию гнобителькою Литви, і мати-ме контролю над литовськими виданнями, коли тепер ті виданя, виходячи на території пруської держави, займають неприхильне становище супроти Росії.

Та на се Шлюпас дістав відповідь, що правительство може дозволити тільки на літературу народню, і то тільки таку, яка проповідувати-ме потребу злити ся литовському народови з російською культурою; за те не дозволить на розвиток наукової літератури, бо се підносило би національну свідомість, яка для Литовців непотрібна і шкідлива, бо вони до самостійного національного істнованя нездібні, отже ліпші для них, коли вони чим швидше переймуть ся свідомістю потреби злити ся з литовською культурою. А нелегальної литовської літератури правительство не боїть ся, бо по-перше вона не може свобідно розходити ся, а по-друге, коли буде треба, російське правительство порозумієть ся в сій справі з пруським, яке певне не відмовить помочи в здавленю литовського видавничого руху, бо ось власне тепер воно з власної ініціативи видалило редактора „Auszt-и“. Отже нехай литовські діячі заявлять у „Варшавск-ім Дневник-у“, що годять ся з обрусительною політикою правительства супроти литовського народу, а тоді правительство для успішнішого ширеня обрусительних тенденцій між литовським народом готово дозволити на друкованє литовської популярної літератури латинською азбукою.

Очевидна річ, що Шлюпас зовсім не думав наvertати весь литовський нарід на вірних підданих російського абсолютизму за ціну латинської азбуки, та що з його боку ціла акція була тільки дипломатич-

ним маневром, обчисленим на те, чи не вдало ся би таки виеднати знесенє заборони друку.

Маневр не вдав ся і ся невдача показала наглядно, що російське правительство сам литовський національний рух, само змаганє вдержати литовську національну окремішність уважає злочином, отже не може бути й думки про те, щоби довершити литовського національного відродженя, не входячи активно в область політичних відносин у російській державі.

Ми вже вияснили мотиви, задля яких виступила проти *Auszr*-и литовська спольщена шляхта. Отже в сій боротьбі шляхта знайшла союзника в спольщенім литовськїм духовенстві. Національно-політичні і суспільно-економічні мотиви неприхильного відношеня духовенства до „*Auszr*-и“ були ті самі, що в шляхти. Почуваючи себе польським і вважаючи себе покликаним стояти на сторожі істнуючого ладу, те духовенство відносило ся вороже до всяких змагань воскресити литовську національність і носителя тої національності, простонародє, зробити головним чинником політичного і суспільно-економічного житя. Та крім сеї причини були й инші. Католицизм, прийшовши до Литви в польській національній формі, аж до найновіших часів остав чужий литовській національній культурі, не вмів зробити з себе і з неї сінтези, тільки все дивив ся на неї як на культуру поганську, яку треба знищити в імя католицизму. І коли „*Auszra*“ почала проповідувати любов до литовської поганської старини, вказувати на неї як на жерело литовської національної культури, спольщене католицьке духовенство не вмїло відріжнити національності від релїгії і виступило проти „поганства“ „*Auszr*-и“. В кінці причиною неприхильного відношеня духовенства до „*Auszr*-и“ було також безпосередне становище *Auszr*-и до духовенства. „*Auszra*“ вимагала від духовенства, щоб воно служило литовській національній справі, відносило ся з любовю до простого народу, помагало йому в його змаганях до просвіти й добробуту,—і пятнувала одиниці, які не відповідали сим вимогам в занадто яркій спосіб, які занадто ярко маніфестували свою неприхильність до хлопа, його „поганської“ мови та його справ. З сею критикою духовенство порадило собі дуже просто: признало її обявом ворожого відношеня до релїгії і церкви і почало виступати проти „безбожної“ *Auszr*-и.

Під впливом „*Auszr*-и“ почало між молодую литовською інтелїгенцією будити ся нове жите, жите праці для національного відродженя. Одним з таких проявів того житя було заложене тов. „*Vyruťė*“ в Тильжі на території Литви пруської в 1885 р. з метою працювати над зберіганєм і скріплюванєм литовської національної культури. В Литві пруській було вже одно товариство з подібною метою: „*Litauische literarische Gesell-*

schaft“, заложене в 1879 р. Але те товариство мало на меті тільки збиранє памяток литовської культури і зберіганє їх для науки, коли тимчасом „Vyruťė“ хотіла вдержати їх для жита. Під науковим оглядом праці „Litauische literarische Gesellschaft“ стояли висше, але вони нічого не давали для пропаганди литовського національного відродженя; за те праці „Vyruťė“ хоч мали низшу наукову вартість, були цінні своїми змаганнями до національного відродженя литовського народу.

Закладанє товариств в роді „Vyruťė“ в Литві Великій було очевидно неможливе, хоч власне там вони мали-б найширше поле до діяльності. Тільки в Ризі Литовці мали свій культурний центр в założенім 1881 р. товаристві „Auszga“, яке повстало як товариство співацьке, але розвивало діяльність літературного товариства. Та всім товаристві було багато елементів польських, а також литовських спольонізованих, і воно з часом перейшло зовсім у польські руки, задержуючи тільки литовську назву.

Найбільший вплив мала „Auszga“ на молодіж—гiмназіяльну й університетську. Особливо в маріямпільській гiмназії „Auszga“ розбудила живий литовський національний рух, який захопив усе що ліпше між шкільною молодіжю і багатьох з-поміж неї виробив на будучих діячів литовського національного відродженя.

Коли порівняти тогочасну литовську молодіж з російською або польською, то побачимо велику різницю. Російська молодіж перебула епоху нігілізму і народництва і переживала часи „Народной Воли“; польська молодіж покликала до жита соціалістичну партію „Proletaryat“. І Росіяни й Поляки працювали для соціальної революції, для здійсненя ідей соціалізму,—коли тимчасом бідні Литовці мусіли працювати для збереженя своєї національності і ширити нелегальними шляхами етнографічні матеріали й молитвенники, що вважало ся для Литовця таким самим злочином як для Росіянина ширенє анархістичних творів Бакуніна. Така різниця між народом пануючим і поневоленим навіть при такім державнім ладі, де всі поневолені...

„Auszga“ перестала виходити 1886 р. Її упадок приготували переслідуваня пруських властей, видалюванє редакторів і т. п., а спричинило його безпосередно банкрутство друкарні Мікшаса, одного з оснувателів „Auszga“, який був також її офіціальним видавцем.

Упадок „Auszga“ був рівночасно ліквідацією напряду „любителів Литви“. В кругах литовської інтелігенції відбуваєть ся оцінка дотеперішньої праці коло національного відродженя і в результаті її та праця шукає собі нових шляхів. З періоду романтизму литовський національний рух переходить в період політичної зрілости, основою національної праці стають реальні потреби різних верств литовського народу і відпо-

відаючи їм ідейні напрями сучасної загально-європейської думки, литовський національний рух розпадається зразу на напрями, опісля на партії, які всі стоять на спільній національній основі, вкладаючи кожда в литовські національні форми свій власний політичний, культурний і суспільно-економічний зміст.

(Далі буде).

М. ПАШУЛЯ.

По ясних плесах хвиль
Несуться два човни —
Немов лебеді два,
Колишуться вони.
А там — де струї вод
Зійшлися з рубцем небес,
Румянить ся зоря
Проміннями чудес.
Немов лебеді два
Пливуть човни туди,
Де ясний блиск зорі,
Де промінь їх мети...
Вітрець лелонький знай

* * *

Надлетіла зазуленька
До схід сонця сивесенька,
На калину в лузі сіла
І росоньку обтрусилася,
Обтрусилася закувала,
Ясне сонце привитала...
Надлетіла ясна мрія,
Мрія чиста, як лелія...
На серденьку любо сіла,
З ока сльози обтрусилася..
Злебеділа, заспівала,
Любу долю привитала!..

З вітрилом гомонить
І хвилька хвильці щось
Шепоче і тремтить.

.....
Немов лебеді два
По срібних плесах мрій
Пливем обоє ми
До злотих щастя брам...
Колише нас вітрець
Розбуджених надій
І любо-любо він
Про рай шепоче нам...

* * *

Серед тьми тяжкої ночі
Так тихенько, без проклону
Йдуть притомлені до скону
І до сну складають очі...
В їх душі завмерла мрія
Білі крила опустила...
Одурила їх надія,
А здуривши, мрію вбила.
Йдуть похилі і байдужі
Змерклі очі примикають...
І не плачуть і не тужать—
Тільки спати хочуть дуже.
Ой дивлюсь на них,—дивлюся—
І серденько мліє в груди...
„Хто за вами плакати буде?
Жаль мені вас, бідні люди!“

⌋

М. ЗАЛІЗНЯК.

Українська популярна література в 1909 році.¹⁾

Видання галицькі.

Огляд популярних книжок в українській мові, що появили ся в 1909 році в австрійській Україні, починаємо з видань галицької „Просвіти“. Льогічно беручи, краще було б весь матеріал поділити на групи відповідно до змісту книжок. Одначе се мало би рацію тільки тоді, коли сей матеріал був багатий і різнородний. Тому ж, що сього нема, і тяжко було б його втиснути в якісь рубрики, ми оглядатимемо книжки по видавництвам; се матиме й ту добру сторону, що буде перегляд діяльності поодиноких видавництв.

В 1909 році Львівська „Просвіта“ крім календаря видала для народу ще сім членських книжочок, шість випусків „Просвітних листків“, молитовник, збірник коляд і щедрівок і поради для аматорських театрів. Пригляньмо ся ближше до сих видань. Що до членських книжок, то одна з них белетристичного змісту, одна збірна, решта пять присвячена популяризації знання — три книжки історично-культурного змісту, одна природничого, одна оповідає про найновіший здобуток людської техніки—літаки. „Сплачений довг“, оповідання з міщанського життя Данила Лепкого, написане в сантіментально-нудному тоні, зміст банальний і книжка не дає свому читачеві нічого. Тема оповідання — хто дбає, той має. Збірна книжочка складаєть ся з історичного оповідання А. Лотоцького „Ведмедівська попівна“ і популяризації Н. К. „Про воздух“. Оповідання д. Лотоцького хоч і не визначаєть ся ніякими особливими прикметами, може проте бути лектурою для селян. В другій статі сеї збірки гарно спопуляризовані основні відомости про повітре. Книжки історично-культурного змісту такі: „Оповідання з історії української землі (нарис стародавньої культури“) переказав М. Залізник, „Гетьман Мазепа“, написав Вячеслав Будзиновський, „Як Болгари здобули собі свободу“ С. Русової (переклад О. Охримович). З них ми обговоримо докладніше книжку про Мазепу. Призначена вона для того, щоб освідомити широкі народні маси Галичини з сим незвичайно важним, переломовим періодом нашої історії. Тим важніше знати, як виконав автор своє тяжке завдання, тяжке особливо тому, що дуже мало є оброблених історичних праць до сього часу і ще менше жерельного матеріалу. Треба з вдоволенням констатувати, що хоч в книжці й є деякі значніші хиби й про-

¹⁾ Далі, див. кн. IV ЛНВ.

пуски, хоч і не скрізь можна згодити ся з освітленням фактів, яке дає автор, одначе не зважаючи на се книжочка цілковито заслугоє на назву культурно-просвітної. Що особливо добре, се ясність, прозорість і точність викладу, котрі дозволяють читачеві краще зрозуміти дуже замотані й складні відносини сього часу. Автор майже лишив на боці зверхню історію і звернув особливу свою увагу на історію внутрішню. На початку дає він понятє про те, що уявляла з себе Україна того часу, а далі дає характеристику суспільно політичного ладу Гетьманщини. Варта уваги при тім проба автора дати докладнійшу характеристику української державно-гетьманської скарбовости. Робить се автор для того, щоб показати, що права козацької старшини на працю поспільства мали зовсім відмінний від панцизняних порядків характер — гетьманське правительство платило таким способом за державну службу й збирало гроші до державного українського скарбу. Він підчеркує, що натомість гетьманське правительство не побирало від поспільства податків. Се все добре, одначе автор забув, що ті відносини, які він виложив, в часах Мазепи в значній мірі вже були захитані через заходи козацької старшини до захоплювання рангових маєтностей у свою приватну, з правом дідичення власність. Невідповідним на нашу думку являєть ся й цілий уклад книжки, котрий не дає можливости представити в усій повноті й правдивім освітленню постать гетьмана Мазепи і той великий національно-політичний конфлікт, який вяжесть ся з його іменем. А тим часом саме ся доба дає чудову ілюстрацію того, що при певних обставинах навіть найкращі й найблагороднійші змагання до національно-політичної незалежности гинуть, коли ідейні провідники в сій боротьбі не спирають ся на народні маси, не притягають її до себе й свого діла ще й кличами соціально-економічними. Власне з сього погляду й треба би було уложити книжку. Тоді гетьман Мазепа вийшов би з одної сторони як борець за національно-політичну волю і незалежність України, а з другої сторони не треба би було лишати в тіни і неясности, як се зроблено у автора, негативних сторін суспільного ладу тогочасної Гетьманщини й внутрішньої політики самого гетьмана. Навпаки, докладне виясненне й навіть підчеркненне сих негативних сторін, зовсім не зменшуючи постати Мазепи, тільки освідомлювало би народні маси, бо на живому історичному прикладі показувало би їм, що хоч національно-політичні постуляти й не могли втримати ся без суспільно-економічних, одначе з другої сторони й поліпшенне суспільно-економічного становища народних мас стоїть в тісній залежности від постулятів першої категорії, навіть більше, успішна боротьба за економічне визволенне народу можлива тільки тоді, коли він визволить ся наперед з неволі національно-політичної.

Дуже цінною популяризацією треба вважати книжку д-ра Івана Раковського „Про землю, сонце і звізди“. Виклад незвичайно приступний легкий, мова гарна і чиста. В сій книжці виложено популярно основні відомости з астрономії. Ось заголовки окремих розділів, з котрих кожний ділить ся на дрібніші параграфи: I. Наша земля; II. Місяць; III. Наше сонце; IV. Посестри нашої землі — планети; V. Дивні небесні тіла. Комети і падучі звізди. VI. Про звізди.

Остання членська книжочка „Просвіти“ за 1909 рік — М. Чайковського „Між землею і небом“ розповідає приступно про найновіший здобуток людського розуму, про завоюванне людиною повітря. На вступі дає він загальні відомости про літання взагалі (для чого одні сотворіння літають, а другі ні, про воздух і воздушні тіла, як літають птиці, різні роди приладів до літання), далі говорить про бальони і нарешті про літаки.

Просвітні листки, видавані „Просвітою“, в сім році, як і в минулім, подають добрий і досить різнородний матеріал. З них один (вип. 25) історичного змісту — С. Т. „Полтавська битва“ (автор оповідає тут зовнішню історію й відносини між Москвою, Польщею, Швецією і Україною, котрі закінчили ся полтавською перемогою Петра. Випуск 26 — Провідник по Києву; автор подає головніші факти з української історії, звязані з Києвом, а далі докладно описує різні історичні пам'ятки Києва. Випуск 27 — се „Роки жури“ Савінкової (спомини матери) — просто, але незвичайно сильно написана річ, в котрій розповідаєть ся звичайна для теперішних часів історія муки батьків, діти котрих опинили ся в жандармських лабетах. Се оповідання крім своєї чисто художньої вартости має ще й велике гуманітарне значінне. Випуск 28 містить гарно написану статю про Шевченка, де подаєть ся коротенько його біографія й оцінка його діяльности. В 29 випуску уміщено переклад „Зачарованого місяця“ Гоголя з коротенькими біографічними поясненнями на вступі. Нарешті останній (30) випуск містить книжечку Ів. Крипякевича „Білоруси“. Автор дає понятє про країну і нарід, коротенькі історичні відомости про Білорусів, далі переходить до їх новішої історії й оповідає про білоруське відродженне в XIX в. і про білоруський культурно-національний рух останнього часу. Книжка написана приступно й уміло, так що лишає по прочитанню певне суцільне вражінне. Таким чином усі сі випуски „Просвітних Листків“ безусловно надають ся до масового ширення.

Се було би найголовніше й найкорисніше з усього, що видала галицька „Просвіта“ в минулім році для народу. Крім сього видала вона ще І. Роздоленка „Порадник для аматорських театрів“, „Коляди і щедрівки“ і великий молитовник в українській мові „Хвалите Господа

з небес". Перша з цих книжок подає всякі технічно-практичні поради для тих, хто береться уряджувати аматорські вистави й являється таким чином дуже потрібною книжкою для „читалень Просвіти". Дві останні видані „Просвітою" властиво зовсім без жадної потреби, хіба з мотивів купецьких бо й без „Просвіти" існує в Галичині ряд спеціальних видавництв, для котрих надавалиби ся сі книжки.

Тепер перейдімо до вільших видавництв. Руське Товариство Педагогічне здобуло ся в 1904 році видати дві книжки: „На далекій півночі" (оповідання для молодіжи Агот Гемссельмер, переклад з норвезького К. М.) і „Ілюстроване українсько-руське письменство в життєписях" (для молодіжи зложив др. Михайло Пачовський). Що до першої книжки, написана вона вправді щиро і в теплім тоні, немає непряземної сантиментальної солодкавости (я думаю, се залежить і від перекладу), одначе не можна назвати щасливим вибір самого твору для перекладу на українську мову. Насамперед оповідання написане так, що найбільше надавало ся би до читання хіба дітям з буржуазних родин — українським читачам сеї книжки уся обстановка, всі люде й відносини, які представлені в сій книжці, будуть чужі й малозрозумілі. Трапляють ся подекуди місця, в котрих устами автора говорять ся до дітей сентенції, від котрих тхне великою пайкою фарисейства. Ось наприклад на стор. 61 — 62 оповідасть ся про те, що пані Сміс має дуже багато дітей і з сеї нагоди читаємо: „Очевидна річ, воно трохи за прикро на паню Сміс тільки дітей. На щасте, має вона дуже проворну наймичку — Марія зоветь ся. У неї все йде, як по маслі — каже добродійка Сміс. І справді, Марія небуденна людина. Вона і привітлива і незрівняна куховарка і знає ходити коло дітей і розумієть ся на всім, що треба... Загалом взявши, родина в домі ляльок се дійсно взірцева сімя і веде найкраще жите. Не чути там ніколи жалоб супроти наймички ні нарікань на що небудь. Марія є гей би членом родини — всі діти чемні супроти неї й радо допомагають їй, коли в гздівстві збереть ся за багато роботи. І Марія вміє се оцінити; з ранку до вечера завсїгда весела і вдоволена і ніколи не хоче вповідати служби. Так отже службове питання в домі Смісів вже розв'язане і то в найпростійший спосіб: лише трохи доброї волі і терпимости по обох сторонах, а все складеть ся як найкраще". Сумніваємо ся ми, щоб ся рецепта була справді відповідною й все мала бажані наслідки в обставинах сучасного жита. І діти, сі великі обсерватори, знають се не згірше від дорослих, а тому й сентенція автора тут зовсім не до речі й може зраджувати хіба його особисті погляди. З тої самої причини непридатним для дітей буде й те місце в оповіданню де пояснюєть ся справа уродження дітей. Наведемо частину сього уступу:

„Кожда дитинка була зразу також таким малим зародком в своїй

власній мамі зовсім, як насінне в квітці, ікра в рибі. Вона росла поволі у внутрі своєї мами і ставала чим раз більша і більша. Мама носила її в собі, немов дорогоцінний скарб і день і ніч думала про неї і тішила ся, що буде її колись тримати в своїх обіймах і тужила побачити свою дитинку, як вона буде виглядати. І сама мама за той час, як носила в собі дитинку, старала ся бути скільки мога доброю і привітною, бо надіяла ся, що через те й її дорогий скарб стане колись доброю, чесною, ввічливою людиною.

„І ось одної днини ти вже стала така велика, що мама не могла тебе носити довше і тоді привела тебе на світ. Се була тяжка хвиля для мами! Але коли у перве проніс ся твій тихесенький крик, позабула я на весь біль і муки і простягла до тебе рамена в невисказаній радості. Тоді прийшов татко з тобою; він ніс тебе так обережно і легко і положив коло мене — а ти була така маленька і ніжна і м'яка, як шовк! І татко поклав свою руку на твою і мамину голову і молив ся, щоб Бог хоронив нас від усього лиха: ми обоє дякували Господеві за те, що тебе дістали. Відтак ти лежала у мене на руках і ссала м'які груди і росла і стала велика і люба і жвава“. — Так розяснювала мама своїм дітям делікатну і дразливу справу з уродженням дітей, таку давала відповідь на питанне, котре часто можна чути в буденнім життю — „мамо, звідки беруть ся діти“. Можна признати сю відповідь поетичною, навіть побожною, одначе трудно згодити ся, щоб вона могла заспокоїти дитячу цікавість. Адже книжка призначена для дітей коло 10 літ (троха більших або троха менших), котрі вже мають досить розвинену свідомість, деякий запас спостережень, а ще більшу цікавість, і для них се оповіданне по суті своій мало чим різнить ся від давніх та й теперішніх оповідань про бузьків, та янголів і тому подібних вигадок, призначених ніби то для того, щоб зацитькати дітей і відвернути їх увагу від дразливої для батьків справи. Коли дитина ще не звертала своєї уваги на сю справу, краще почекати, поки вона підросте й розвинеть ся, і тоді пояснити її з природничого погляду докладнійше. Коли ж дитина вже звернула увагу на неї, особливо коли вона має запас певних конкретних спостережень, наприклад, над проявами полового життя у звірят, се оповіданне дає для неї замало і не пояснює всіх фактів, а тому являєть ся без жадної користі. Не можучи при помочи сього оповідання пояснити всіх відомих їй фактів, вона пильно шукати-ме далі пояснень, але вже самостійно виробляючи собі понятє про полове жите. Взагалі, на нашу думку, пояснювати полове питанне при помочи книжок можна хіба дітям старшого віку а тоді пояснювати треба все, не укриваючи й не минаючи нічого.

Друга книжка, видана товариством — „Ілюстроване українсько-руське

письменство в житєписах“, нічим особливим не визначаєть ся. Автор подає факти з життя й літературної діяльності головнійших українських письменників, починаючи від часів зародження нової української літератури й доходячи до 60-х років. Подекуди додає він виїмки з творів письменників (вірші). Книжка се корисна, особливо коли зважити, які ми бідні на праці з історії нашої літератури. Автор, як видко, великий прихильник утертих поглядів і помістив у своїй книжці житєпис Опанаса Марковича навіть перед житєписом Марка Вовчка, приписуючи йому головну ролю в писанню відомих оповідань і заявляючи (без жадних фактичних доказів), що хоч Доманицький і доводить авторство Вовчка, одначе „в них бєть ся серце, переняте патріотичною ідеєю братства св. Кирила і Методія з р. 1847“.

Книжок для народу, виданих иншими українськимиви давництвами, дуже не багато. „Загальна друкарня“ у Львові видала три книжки. Се відбитки з української часописи „Народне Слово“. Одна з них має популярізаційних характер—В. Геринович—Трясенне землі. Вона написана з приводу катастрофи на Сіцилії й Калябрії і подає найголовнійші відомости про причини, через які повстають землетруси. Дві иньші—се драми, котрі можуть надавати ся до аматорських вистав. Одна має сучасний характер: Микола Курцеба—Замрачений світ, образ драматичний з життя нашого народа. Дія відбуваєть ся в галицькому селі, герой драми—момодий парубок, котрий завів на селі читальню і стараєть ся ширити просвіту між сільською молодіжю. Друга драма має характер історичний. Се переклад старої драми О. Корженьовского „Верховинці“. Дія відбуваєть ся в гуцульському селі Жабю, і в драмі виведені опришки. Одного молодого гуцула заходами державного стрільця неправно бере у військову службу місцевий мандатор. Вибувши трохи у війську, гуцул тікає звідти до дому і мстить ся на своєму ворогови—убиває його, а тоді стає опришком. Обидві драми хоч і не мають літературної вартости, все ж не являють ся шкідливим мотлохом і можуть бути корисні.

„Галицька накладня“ Якова Оренштайна в Коломиї видала в серії „Загальна Бібліотека“ три оповідання для народу: Запорожці—казка Ів Нечуя-Левицького, Девять братів і десята сестриця Галя, оповідання Марка Вовчка, Співомовки С. Руданського з коротеньким вступом Б. Лепкого, де він подає головнійші відомости про його жите і характеристику „Співомовок“. Крім того з сеї ж серії до народних книжок можна залічити Байки Ляфонтена—„на руську мову свобідно переклав Любомир Селянський“. З огляду на загальну відомість сих річей, не спинятимемо ся над ними і перейдемо до решти українських поступових видавництв, книжки котрих мають просвітно-політичний характер. Перед тим зазначимо хиба ще дві книжки популярно-просвітного змісту—М. Залізник—

„Як французські селяне собі землю добували“ і його ж переклад відомої книжки Баха „Цар-Голод“. Ся остання книжка витримала в російській мові десятки видань і під час руху 1905-х років розійшла ся в величезній кількості примірників. В 1906 році вийшов у Петербурзі український переклад, одначе зроблений неможливою українською мовою і неповний (бракує остатнього розділу про соціалістичний устрій). Новий переклад зроблено з женецького видання.

З популярних українських книжок політичного змісту вийшло в 1909 році в Галичині 5 книжок, виданих К. Трильовським у Коломні, 1 книжка, видана редакцією „Громадського Голосу“ і 3 книжки, видані „Народною Канцелярією“ (відбитки з національно-демократичної тижневої газети „Свобода“). Дві книжечки з виданих Трильовським мають белетристичний характер. Се „Політичні коляди“ і „Отаман“, читанка для пожарничо-гімнастичних товариств. „Політичні коляди“, се відбитка коляд і віршів з календаря „Запорожець“ на р. 1910; ми згадували про них, обговоуючи сей календарь. „Отаман“ містить у собі вибір віршів з Самійленка, Франка, „Казку наших днів“ (гарні вірші з приводу убитя Січипським Потоцького), різні народні гимни, статю „Січові звичаї“, де говорить ся про „Січи“, їх значіння і організацію, і нарешті статю „Як нам закладати товариства просвітні“. Обидві сі збірки надають ся до масового ширення і містять у собі користий матеріал. Брошура К. Трильовського „Скинъмо вже раз заслону“ обговорює політичну ситуацію першої половини 1909 року і містить гостру критику парламентарної тактики українських послів, що належать до національно-демократичної партії. Брошура має виключно агітаційний характер, одначе автор виходить за межі принципіальної критики й накидає ся поодиноких національно-демократичних українських послів. Останні сторінки лишають по собі дуже прикре вражіння. Не думаємо, щоб д. Трильовський своєю лайкою і взагалі своїм способом критикования міг краще переконати людей. Дві остатні брошури К. Трильовського—се промови, виголошені ним в парламенті. Одна має заголовок „Про галицькі суди. Промова посла д-ра Кирила Трильовського, виголошена в Раді Державній дня 24 червня 1908“, друга — „Чи давати Австрії рекрута!! Промова.. виголошена в австрійській Раді Державній 15 марта 1909“. Обидві вони не мають ширшого просвітно-політичного значіння і цікаві головним чином (особливо перша промова) як збірки фактів про надужитя галицьких адміністративних властей. Далекі основнійша і тому краща промова радикального посла д-ра Миколи Лагодинського, виголошена в Державній Раді 17 червня 1909 р. і видана редакцією „Громадського Голосу“ окремою книжечкою під заголовком „Парламент австрійський на службі Поляків“. Промовець виказує, що „народний парламент“ не сповнив надій, які по-

кладав на нього український нарід. Він показав ся в українській справі не кращим від попереднього, куріального парламенту. Реакційні міністерства, які давнійше купували голоси і підтримку польського кола ціною української шкіри, лишали український нарід на ласку і неласку польської адміністрації, котра помстила ся над ним за час виборчої боротьби. Далі обговоє він докладнійше галицькі адміністраційні надужитя, переходить до справи виборів до львівського сойму, обговорює москвофільське питання, нарешті виказує всю віроломність віденських міністрів супроти парламентарної репрезентації українського народу. Своім викладом він дійсно доводить, що сучасний австрійський парламент на службі у Поляків. І остаточний висновик його промови — „і ми пині всі згідні в тім, що лише безоглядна боротьба проти такого міністерства одинока наша можлива тактика“ — являєть ся таким чином природним висновком з наведених ним фактів.

Редакція „Громадського Голосу“ видала в 1909 році ще одну відбитку для народу. Се книжка А. Лютницького „Русини-Українці на Холмщині і Підляшю“. В першій розділі дає автор загальне понятє про сю країну, її межі й людність, далі йде огляд економічного життя місцевої людности, в розділі третім говорить ся про її освіту, нарешті в четвертім подаєть ся коротенький огляд історії Холмщини і Підляша. Написана книжка дуже приступно й являєть ся корисним придбаннем української літератури про різні частини нашої землі. Шкода тільки, що автор занадто мало уваги присвятив справі відділення Холмщини.

З книжок, виданих „Народною Канцелярією“, на першому місці треба поставити брошуру Ю. Л. — „В справі нашого народнього шкільництва“. Ось книжка, котра дуже корисно ріжнить ся від иньших просвітно-політичних писань своїм способом писання, простим, але основаним на дуже багатому фактичному матеріалі. Належить вона до видань не агітаційного, але пропагандистського характеру, бо крім освідомлення дає ще й позитивне знанне. В однім місці своєї брошури автор дуже слушно зауважує: „Ми дуже часто в річах перворядної ваги звикли складати цілий тягар заходів і праці на наших соймових і парламентарних репрезентантів. Певна річ, що до певної границі маємо право жадати від наших послів сього, чи иньшого. Одначе всякі заходи наших репрезентантів не здадуть ся ні на що, як їх не підопре народня акція з долу. А про се ми часто забуваємо. Правда, справи народнього шкільництва послідними часами зачинають чим раз більше займати наш загал, але се заінтересованне не дійшло ще як слід до долу, не обняло як найширших мас. Почуте наших кривд на полі народнього шкільництва є вправді загальне, однак не опираєть ся воно скрізь на ясній свідомости, на докладнім знанню стану річей і наших прав, запоручених нам

законами". Саме сю свідомість і докладне знання стану річей і прав українського народу на полі народного шкільництва і дає ся книжка. І прецікаві факти вона подає, факти, котрі говорять самі за себе, показують все безправство польського пановання, всі надужиття шкільних властей і викликають глибоке почуття протесту краще, ніж палкі, але бездоказові промови. Наведемо деякі з сих фактів. Ось наприклад загально-державний закон, означуючи завдання народної школи, каже, що її завданням являеть ся „розвивати їх (дітей) умові сили, дати їм відомости та виробити в них здібности, котрі є потрібні до дальшого образования для життя, вкінці утворити основи до виобразовання здатних людей і членів суспільности". Як бачимо з сього, народня австрійська школа повинна подавати елементарні відомости, потрібні людям кожного стану. Але краєвий галицький закон говорить инакше: „Народні початкові школи, подаючи відомости людям всякого стану найпотрібніші, будуть так уладжені, щоби діти через науку освідомлювали ся про релігійно-моральні засади і горожанські обовязки, а також про задачі і услівя заводу, якому вони з огляду на обставини, місце і стан правдоподобно посвящать ся. В школах 5-ти і більше класових наука має бути так розложена і ведена, щоби діти по укінченню з добрим поступом четвертого року науки були як слід приспособлені побирати науку в середній або виділовій школі". На сій постанові й основуєть ся славетна двотиповість галицьких шкіл, їх поділ на сільські з обтягою програмою і мійські. „Як бачимо, каже автор, краєвий закон а державний закон, то дві протилежні річи. Державний закон жадає від народної елементарної школи образования чоловіка, краєвий закон на початкову народню школу накладає обовязок подавати елементи образования „заводового". Все безглузде сеї постанови краєвого закону стане для нас цілком ясним, коли додамо ще, що в початкових народніх школах учать ся діти від 6 — 12 років, так що в сїм віці й мови не може бути про якусь заводову освіту. Двотиповість шкіл заведено таким чином тільки для того, щоб утруднити дітям селян перехід до шкіл вищого типу, краєвий закон змагає до витворення при помочи шкіл якихось каст, щоби діти низших станів лишали ся все в тїм самім стані". Та суперечність між загально-державним і краєвим законом ще краще виступає на иньшому прикладі. В загально-державному законі про виділові школи читаємо: „Виділова школа має давати образование, яке виходить поза межі науки, уділюваної в елементарній школі, а іменно має узглядняти потреби промисловців і хліборобів". Натомість краєвий закон всупереч державному постановляє: „Мужеські виділові школи мають завдання уділювати науки поза мету, вказану для початкової народної школи і приспособлювати перед-

усім до практичного заводу в промислі і торговлі до заводських шкіл, до котрих при вступі не вимагається укінчення середньої школи". Таким чином, каже автор, маємо таке чудо: коли всі культурні народи австрійської держави мають таку народню школу, що перші чотири ступені (елементарна школа) призначені на подавання відомостей потрібних людям кожного стану, то в нас початкова школа ділить ся на дві категорії: одна образує „заводово“ діти в віці від 6—12 років, друга приспособлює їх до середніх шкіл. Коли інші австрійські народи мають віділові школи, образуючі не лиш промисловців, але і рільників, Галичина має віділові школи лиш для „промисловців і торговельників“, бо для мужика вистарчить те, чого він навчить ся або не навчить ся в віці від 6—12 років, себ-то в початковій школі. Ось такими прикладами ілюструє автор правне безправство, заведене Поляками в Галичині. Далі переходить він до справи, яка повинна бути наука в школах і приходить до висновку, що для успішного шкільного виховання треба, щоби школа була перенята національним духом, щоб вона опирала ся на національних основах як що до форми, так і що до змісту.

В другім розділі розглядає автор різні постанови законів про викладову мову і зміст науки по народних школах, а в третім — якою наша народня школа повинна б бути по законним постановам, а якою є. Не маючи можливости докладнійше переповідати багатий і цікавий матеріал третього розділу і відсилаючи цікавих до самої книжки, наведу лиш кілька постанов законів загально-державних і красвих, з котрих видно буде, що шкільні приписи, що мають тепер в Галичині обовязуючу, законну силу, стоять в різкій суперечности з загально-державними законами. Вже арт. 19 основного закону з дня 21 грудня 1867 року каже між иншим „в краях, заселених кількома народностями, публичні наукові заведення повинні бути так уладжені, щоби кожда з тих народностей, без примусу до науки другої краєвої мови одержала змогу образования в рідній мові“. Так дословно каже основний державний закон з 1867 року. Та вже державний закон з дня 14 мая, 1869 року каже трошки инакше. Там читаємо: „Про викладову мову та про науку в другій краєвій мові рішає краєва шкільна власть в межах зазначених законами по вислуханню тих, котрі удержують школу“. Здавало би ся, каже автор, що як-раз така „межа“ ясно зазначена, в арт. 19 основного державного закону, котрий виразно застерігаєть ся проти примусу до виучування другої мови. Тимчасом в дійсности є ще иньші „законні“ межі, а саме межі, установлені краєвим законом з дня 22 червня 1867 року, котрі й являють ся обовязковими в Галичині. В тім законі читаємо: „Арт. 1. Право рішати про викладову мо-

ву в народних школах прислугує тим, котрі школи удержують. Арт. 2. Коли народня школа дістає підмогу з публичних фондів, тоді право рішати, котра мова, польська, чи руська має бути викладовою, виконує громада спільно з шкільною краєвою властю в той спосіб, що оречення громади підлягають затвердженню краєвої шкільної власти. Арт. 3. В кожній народній школі, в котрій часть шкільної молодіжи уживає польської, а часть руської мови, та мова, котра не є викладовою, буде обов'язковим предметом науки в межах, відповідних школі“.

Так виглядають „законні“ межі, обов'язуючі в Галачині. Одначе фактом є, що вони стоять в суперечности з загально-державним законом, навіть більше, являють скасованими з погляду сього закону. Звернімо увагу на ту обставину, що краєвий закон виданий в червні 1867 р. Тимчасом основний державний закон, котрий не допускає ніякого примусу до науки другої краєвої мови, вийшов у грудні 1867 р., а державний закон про основи навчання в народніх школах, котрий в § 6 постановляє, що „про викладову мову та науку в другій краєвій мові рішає краєва шкільна власть в межах, зазначених законами по вислуханню тих, котрі школу удержують“, виданий в маю 1869. Таким чином обидва державні закони видані пізнійше від краєвого закона. Та мало сього, в державнім законі з 14 мая 1869 читаємо виразно в § 77: „З хвилею, з котрою ввійде в жите нинішний закон (отже в рік по його оголошенню а зглядно рівночасно з краєвими законами, які будуть введені на основі сього державного закона), тратять в дотичнім краю обов'язуючу силу всякі дотеперішні закони і розпорядки, які є в звязи з предметом сього закона, наскільки вони противлять ся постановам нинішнього закона або є вже сими постановами заступлені“.

Таким чином бачимо, що сей державний закон дійсно касує постанови закону краєвого. Бо справді, арт. 1 і 2 краєвого закону не повинні мати обов'язуючої сили, бо заступлені § 6 державного закону з 14-го мая 1869, а артикул 3 краєвого закону і впрост противить ся § 6 сього державного закона, бо коли сей параграф виразно постановляє, що не тільки про викладову мову, але і про науку другої краєвої мови рішає шкільна власть в межах, зачеркнених законами по вислуханню сторін, котрі удержують школу, то арт. 3 згаданого краєвого закону вже згори вводить примусову науку другої краєвої мови всюди там, де частина шкільної молодіжи її уживає.

Ми навели кілька прикладів правного безправства, запровадженого Поляками. Що ж уже говорити про безправства неправні, про звичайнісіньку адміністративну самоволю шкільних властей, про ріжні способи і штучки, уживані для лекшої і скоршої польонізації українських на-

родних шкіл. А способів сих багато і цікавий матеріал знаходимо також в другій половині третього розділу сеї книжки. Сей матеріал приводить до переконання, що в незвичайно лихому стані українського народнього шкільництва винна передусім сама українська суспільність. Маючи перед собою небезпечного і діяльного ворога, вона не тільки не здобула ся в сій справі на якусь поважнішу акцію, на якусь боротьбу, але навіть не пробувала собі ясно здати справи з свого положення, докладно прослідити всі заходи, роблені проти неї її ворогами. І тільки інертністю й невідпорністю української суспільности можна пояснити той факт, що польські шкільні власти і польські вчителі так сміливо, і законними, і беззаконними способами провадять свою польонізаційну політику. Адже вони бачуть і певні, що крім порожніх нарікань на кривду, яка дієть ся Русинам від Поляків, ні до чого серйознішого не дійде, і тільки в останньому часі починає наша суспільність виявляти більше зацікавленне справами свого шкільництва.

Книжка, яку отсе обговорюємо, саме тим і цінна, що вона розкриває очи суспільности на правдивий стан річей і показує, в яким напрямі тут треба працювати. Навіть більше, в останнім розділі своєї брошури говорить автор про те, „як нам рятувати нашу школу“ і подає різні способи практичного характеру. Не вдаючи ся в огляд і критику сих способів, звернемо увагу на те, що говорить автор в справі науки польської мови „яко другої краєвої мови в українських школах“. Знаємо, що наука чужої мови в початкових народніх мовах непедагогічна, а крім того при сучасних обставинах являєть ся знарядєм польонізації. Тому незвичайно важно було би усунути науку польської мови з початкових народних українських шкіл. В сій справі автор пише: „Найрадикальніший і найуспішнійший спосіб на се є лиш один, а саме: бойкот польської мови в руських школах. Тут отвираєть ся для наших людей широке поле для діяльности. Родичі повинні раз зрозуміти, що наука польської мови в той спосіб, як се доси практикуєть ся, є тягарем для дітей, є перешкодою для їх дальшого розвитку. Отже треба довести до того, щоб у всіх руських школах ся науку з бойкотовано“. На нашу думку, не можна нічого мати й проти бойкоту, як способу боротьби за свої права, ні проти самої цілі, яку має досягнути сей бойкот. Одначе нам здаєть ся, що справу треба починати з иньшого кінця. Нам незрозуміло, чому автор, говорячи про те, що треба робити проти закладання польських шкіл в українських місцевостях, проти творення польських паралельок при українських школах, проти запровадження польської викладової мови в українських школах, проти обсажування учительських посад при українських школах невідповідно кваліфікованими силами не говорить нічого про якісь способи боротьби, більше ради-

кальні, ніж заяви, протести і рекурси. А прецінь такі радикальні способи існують і уживають ся. І на нашу думку треба починати з того, щоб суспільність виповіла рішучу й енергійну боротьбу проти цілої сеї зграї польського гайвороння, що засіло тепер українські народні школи. Треба змагати до того, щоб виперти з українських народних шкіл усіх сих польонізаторів і ріжних „паньчошковых“ навчительок. Правда, се не легко таку боротьбу виповісти, й треба наперед суспільність, особливо селянство, до того підготовити і освідомити. Одначе починати радикальну боротьбу мусить власне суспільність, а не діти. Адже кожда свідома українська громада має в своїм розпорядженню способи зробити жите немилым вчителеві — польонізатору. І тільки на тлі безпосередньої боротьби проти них, боротьби активної і радикальної самої української суспільности можна буде думати і про переведенне українськими дітьми в народних українських школах бойкоту науки польської мови. В противнім разі, се буде утопія, котра зможе хіба зашкодити в боротьбі за українізацію нашої школи в Галичині.

По своєму характеру підходить до сеї книжки і написана в агітаційнім дусі брошурка „Боронім прав руської мови в судах“. Виясняєт ся тут, які права має в галицьких судах українська мова і завзиваєт ся українських селян, щоб вони скрізь по судах уживали виключно української мови. Далі подано взірці, як писати ріжні скарги на випадок, коли в суді буде нехтувати ся українська мова.

Остання книжка, видана національно-демократами — „Новий проєкт на zniszczenie Rusi“ або як польські гнобителі збирають ся знищити українсько-руський нарід“ має політично-освідомлюючий характер. Автор розповідає популярно про таємну нараду, яку відбула в маю 1908 року польська реакційна партія, так звана „prawica narodowa“. На сій нараді обговорювало ся спеціально українське питання, радили ся над способами, якими краще можна було би здавити український рух. Автор наводить влучну історичну паралелю — про „projekt na zniszczenie Rusi“, вироблений одним польським шляхтичом 200 літ тому, а далі докладно обговорює наряду польських реакціонерів. При сій нагоді порушають ся коротенько питання про москвофілів, про наше шкільництво, релігійне питання і т. д.; автор показує, як Поляки проводять серед української людности свою польонізаційну роботу.

До політично-просвітних книжок мусимо нарешті віднести і друге виданне збірки статей Михайла Лозинського „Акт 12 квітня 1908 року“. Містить вона вибір статей, які він помістив з приводу замаху Мирослава Січипського на помітника гр. Андрія Потоцкого в часі від виконання сього замаху аж до знесення засуду смерти на Січинського в „Ділі“, „Раді“, „Літературно-Науковім Вістнику“, „Громадським Голосі“ віденській анар-

христичній часописі „Wohlstand für Alle“. „Написані з приводу такої великої події,—читаємо в передмові,—якою являєть ся в польсько-українській історичній трагедії акт Мирослава Січинського, сі статі вивіснюють об'єктивні причини і викликані ними суб'єктивні вражіння, з яких зродив ся той акт, і дають образ політичних фактів і настроїв, зв'язаних з ним, так що в них містить ся історія того моменту з життя нашого народу, де головною історичною особою виступає Мирослав Січинський“. Правда, ся збірка не призначена безпосередно для народу, одначе ми згадуємо тут про неї тому, що вона розійшла ся в великій кількості і безперечно мала багатьох читачів з народу. Вона справді дає багато для політично-національного освідомлення.

Ось так ми вичерпали популярно-просвітну літературу, що появилася в Галичині в 1909 році. Тепер перейдімо до популярної літератури „лубочної“, клерикальної і москвофільської.

ПЕТРО ТЕНЯНО.

Досить з нас пекла нікчемного, грішного,
 Досить з нас світу брудного, кривавого...
 Прагнем душею ми раю розкішного,
 Теплою проміння щастя ласкавого,
 Ніжного усміху сонця яскравого...

Гей, воскресаймо з палкими бажаннями,
 Кинем життє, тягарями пригнічене,
 Підем до раю з його чаруваннями,
 Квітами якими густо уквітчане!..

Будем синами природи звабливої,
 Будем богами країни привільної,
 Будем коханцями долі щасливої...
 Радо ми йтимем до праці постійної,
 І поетичної, і гармонійної...

ЮРІЙ КМІТ.**Новини західньо-європейських літератур.**

Літературний світ зацікавився в початках цього року головню двома подіями: появою нового роману д'Аннунція і виставою комедії „Chantecler“; в Німеччині де-який інтерес викликає свіжий роман Гергарта Гауптмана про релігійного фантаста, який друкував журнал „Die neue Rundschau“.

„Багато слів покликав я знову до життя, багатьом надав нове значіння і нову акцентуацію. При кожному новому творі повторюю екстракти з клясиків і словників, так що для „Може, може й ні“ використав я найменше два тисячі слів“. Се підносить д'Аннунцію при появі свого нового роману „Може, може й ні“ (Forse che si, forse che no). Автор мабуть інстинктивно відчув і сам себе найкраще та найвлучніше зрецензував, коли звернув нашу увагу на сей бік своєї доволі просторої повісти — 525 сторін. І справді, по моему осудови, головна ціна цього твору з авіятичною обслоною лежить у великому багатстві висловів, у чудовій музиці препишного, бистрого стилю, в майстерному добиранню слів для зображування чутєвих нюансів еротично хорих людей. Повість не має внутрішнього, психологічного товчка, який кермував би розвитком акції та спроваджував би виведені події до суцільного завершення. Перед нами просувають ся відірвані, неповязані сцени екстремної еротики, які нагло (диви сцену, де перебрані за поліційних урядників два мушени насилують Ізабелю) зринають, загучать, зашумлять своїм божевілем і знов пропадають у тіни, щоб опісля спадати, мов deus ex machina, в иншій ноші, инді в ноші, яка своїм переборщенням викликає несмак і відразу. Візьмім прикладом сцену, де Паольо Торсі починає еротичку з сестрою своєї любки при трупі її улюбленого товариша, якого прогулька літаком покінчила ся ненадійною смертю... Ся швидкість у спроневіюванню і при невіповідних нагодах — се справдішне deus ex machina. Воно виглядає на якусь будім то vis maior. Такою теж відражаючою сценою являеть ся й та, де сестра Ванна робить донос перед Паольом, теперішним своїм коханцем, що її сестра Ізабела, теж любка Паоля, але окрадувана, має любовні зносини зі своїм братом незвичайно гарним і ніжним мушению. Додаймо ще до того вуличну лайку і побите Ізабелі, а розвернеть ся перед нами вельми тяжка картина.

Автор виводить дві сестри: Ізабелю і Ванну Інгірамі та авіятика Паоля Тарса, що пильно заходить ся, аби вславити себе надповітря-

ними мандрівками. Сей Паольо Тарсі стає любком вельми пристрасної, змислової Ізабелі. Обое поринають у взаємних, змислових уживаннях... Розкошували ся, приманювали ся ріжними способами аж до пересичення... Одно одному почало опротивлювати. Ванна, теж надмірно змислова, заходила ся біля Паольового товариша, а коли сей в часі прогульки згинув, вона при його трупі знайшла ся в обіймах Паоля. Так отже любощі Тарса повернули ся тепер у инший бік, до сестри Ізабелі. Ізабеля знову має нового коханця свого брата, хоробливо пристрасного, що до нестями залюбив ся в ній. Вона сими братовими любощами бавить ся мов у піжмурки, користуєть ся ними, аби викликати заздрість у Паоля. Ванна теж хоче задержати Паоля при собі як найдовше, виявляє отже йому братові любощі до Ізабелі. Паолем потрясла розбурхана пристрасть заздрости, іде, лає й побиває Ізабелю, а опісля заживають кохання... Ванна витягла з того всього такі консеквентні думки, що зважила ся відобрати собі жите. Ненадійна смерть Ванни спричинює великий жаль і смуток у Ізабелі, а у Паоля хвилеву утечу з сього страшного місця. В часі його неприсутности якісь два муштини, перебрані за поліційних урядників, заходять до помешкання Ізабелі і тут насилують її. Сей випадок мав для неї страшний наслідок, бо спровадив божевіле, утрату розуму. Паольо сі трагедії полишає на боці, не бере собі їх дуже до серця, по сих страшних пригодах вибрав ся він робити прогулькові проби літаком які увінчали би його безсмертною славою...

Вже сей зміст показує нам, що маємо тут перед собою аномальних людей і їх аномальні вчинки. Правда, автор не дивить ся на їх sub specie аномальности і се, по мойому найбільша хиба повісти. В Паолю бачить він якогось надчоловіка, якому вільно не кермувати ся ніякими етичними й естетичними принципами, якому вільно в імя своєї надчоловічности для вдоволення своїх примх і нахилів загарбувати все, що стріне на дорозі, на якого трагедії з життя його жертв не роблять ніякого вражіння. Випадок знасилування Ізабелі обслонений чомусь тайною. Не дуже імовірною являєть ся нам втрата розуму в Ізабелі з причини сього знасилування. Ізабеля не була чиста, ідеальна особа, на се вказують вельми рафіновані зносини з Паолем, отже і сей випадок, хоч сам по собі дуже страшний, не міг у зопсутої жінщини спричинити напрасну затрату розуму... Ще найсимпатичнійше і найкраще змальований брат сих нещасних сестер. Хороблива вдача з хоробливими, змисловими нахилами викликає в читачу щирі спочування до його особи...

Не повне освітлюванне душ виведених героїв і їх учинків, напрасні, не конче міцно мотивовані трагедії, вповні схиблене обмальованне головного героя Паоля, його безпринципність, брутальність і непростима байдужність, а до того всього душна, хороблива атмосфера з маркант-

ним сексуалізмом не запевнить сій повісти довгого віку. Втихають уже й тепер надто розбурхані реклами... Колись заманить до себе якого розніженого мандрівця хіба звінка, сріблиста, ритмічна мелодія слова...

Дня сегого лютого с. р. відбуло ся в Парижі представлення широко рекламованої і довго заповіданої штуки. Театр Porte-Saint-Martin виставив комедію в чотирьох актах Едмона Ростана під т. „Chantecler“ (Півень). З нагоди сього представлення появило ся в щоденній пресі і журналах велике число статей. У сім творі, як і в „Cyrano“, вдаряє автор зараз на вступі зверхньою незвичайністю. Вже сам вибір теми, ось після укостіювання, пташина ноша, викликають цікавість і заманюють до себе. Rostand чарує в своїх писаннях добірним, гнучким, легким віршом і комічними ситуаціями, блистячими, влучними дотепами й порівнаннями, вірною характеристикою змальованих осіб і подій, романтичними додатками розбурхує уяву читачів і видців.

„Chantecler“—се сатира на мегальоманію розміряних, розфантазованих героїв. Півень уявив собі, витворив шумну ілюзію, що коли б не його піявне, то світ не бачив би сонця; задля його голосного „кукуруку“ являється воно кожного ранку на небесному просторі. .

На „basse cour“ багатого хутора, де проходжують ся індики, кури, гуси, качки, голуби і ин., загнав гінчий пес фазанку. Тут вона стрінула безпечний захист і пильну оборону. Вистрашену і до нестями втомлену підратовує півень. Але в часі сього піклування зроджується в його серці горяча любов до прегарної фазанки. Вона стає першою законною його дружиною. Велике щасте, велика розкіш сповивали сю przypadково дібрану пару... Одначе гордовите, неприступне поведіння півня і його любові з фазанкою заврушили пташиним царством. Шпак метнув ся туди й сюди і заговор готовий. Прикликали півня з сусіднього хутора, сей мав насипати бобу зарозумілому противникови. Почала ся боротьба. Коханець фазанки з боротьби вийшов побідно, але міцно побитий, подряпаний, закровавлений. Він снішить ратувати свої рани в солодких обіймах вірної фазанки, яка і в недолі свого коханця полишила ся щирою його товаришкою. Знеможений уснув при розкішнім боці гарної любки і спав доволі довго, навіть за довго. Пробуджується, а сонце вже мандрує по небі і заглядає йому в заспані очи. Розчарованне... Стоїть, наче вкопаний і не вірить, не може вийти з зачудовання... Розвіяні мрії, розсіяні ілюзії... Отже сонце зійшло без прославленого та вимріяного кукуруку... Важкий біль стиснув його за серце, приманливий, фантастичний ідеалізм упав з найвисших вершин і розторощив ся... Сонце без його сходить... Треба ступити на прозаїчний шлях, треба обібрати собі инші завдання, більш реальні...

З новин німецької літератури треба покласти на першому місці

роман Гергарта Гауптмана: „Емануїл Квінт“ і Германа Бара: „Концерт, комедію в трьох актах“. Роман Гауптмана незвичайно інтересний вибором теми і його обробленнєм, але він іще нескінчений в тій хвилі як се пишу, тим то відкладую його на пізнійше, а перейду до комедії. Бар, вельми плідний автор на театральному полі, але досі не придбав для сцени і для себе нічого тривкого в тому напрямі. Найновішою комедією поставив себе на належне місце. Тема сеї комедії стара, але прибрана в нову ношу, подана в новому освітленню: історія недібраного подружжя, а властиво двох подруж. Перед нами просувають ся живі люди з своїми радощами і своїм горем, зі своїми похибками й нахилами.. Ми сміємо ся з їх комічних ситуацій і комічного поведання, иноді знову дізнаємо вельми поважного настрою, якась призадума сповиває наше ество...

Паніст Густав Гайнк, дуже слабка натура, даєть ся воловодити своєю звичкам і норовам, не завдає їм належного стриму, кермуєть ся хвилими забаганками й приманами, а опісля знову повертає до давнього, якому своїми вчинками робив незаслужену й неоправдану кривду. Гайнк любить, наче мотиль, перелітати з цвітки на цвітку і глядати все нових солодоців, спішить з обіймів одної жєнщини в обійми другої. Жінка про всі ті спроневірення знає, але не розпалюєть ся огнем заздрости, поступає з ним, як мати з примхуватою дитиною. Вона любить його, бавить ся його перепрошуваннями, спроневірюваннє вважає за хвилевий одур, спричинений кокетними, пустими жінками; цїнить його визначний, музичний талант, рада б завернути його з тої дороги, шукає способу, продумує, як би його вратувати і затримати тільки для себе.

Др. Юра має жінку, яку теж дуже любить, але вона шукає щастя на боці, глядає роскоши в обіймах чужого чоловіка. Др. Юра і пані Гайнкова дають повну волю спроневіреному товаришеви і товарищі; удають залюблєних, аби викликати заздрість у спроневірєних. Одначе з часом сї удавання незамітно переміняють ся в щось инше, виростає привязаннє, приятельство, а може, може й любов... Зринає в їх мізках гадка, що вони були б дібраною парою... А між спроневірєними коханками, які дістали повну волю робити, що захочуть, починають ся розчаровання та невдоволення... З їх поведєння видко, що до тривкого звязку потрібно міцно уґрунтованої симпатії, а опісля належної розваги, якихось моральних прінципів, виробленої волі і багато-багато инших складних, несформулованих чинників.

Ся комедія є мабуть відгуком модерних течій про подружє, одначе автор зумів надати змалюваним подїям справдєшної імовірности, а представлєним особам надав прикмет та признак живих людей. Тендєнція закрита, між стрічками, а просуваєть ся людське жите...

Комедія знову Гуга Гофманстала вийшла доволі слабка. „Christinas Heimreise“ не подає нам нічого нового а ні що до форми, ані що до змісту й оброблення. Се варіяція давнійшої його штуки: „Авантюристка і співачка“. Гофмансталь переспівує себе...

Годить ся ще вказати на одну річ:

Charles G. D. Roberts видав цікаву книжечку оповідань під з. „Kings in Exile“. Се чудові образки з життя різних поневолених звірів по цирках і звіринцях, як от орла, морського пса, медведя, вовка, зайця, лиса і ин. Автор показав себе метким обсерватором у видобуванню найскритших подробиць з поведення сих уговканих та приборканих дикунів, що пишали ся колись вольною волею.. Історії сьої звіринної неволі читають ся з великим інтересом; кожда риса цікава й ориґінальна. Ся книжечка поміж повиню наших сучасних літературних появ світить ся своєю артистичною вартістю, мов міністий, дорогий камінь між звичайними брилами або пісковими зернами. Вона все і всюди знайде свого читача...

Р. КІПЛІНґ.

П О В І Н Ь.

Не можна перейти через річку сеї ночі, сагіб. Кажуть, що один віз запряжений биками, уже унесло сьогодні, і *екка*, що вийшла звідси за півгодини до твого приходу, ще не достала ся того берега. Сагіб поспішає? Я зараз звелю пригнати сюди слона, на яким переходять в брід, щоб сагіб сам міг бачити. *Охе, махоут*, чого ти там заліз у сарай! Виведи Рама Першада, і як він піде в ріку, то значить все гаразд. Слон ніколи не бреше, сагіб, і Рам Першад розлучений з своєю подругою Калі Наґ. Він теж хотів би перейти на той бік. Гаразд, царю мій! Вийди на середину ріки, *махутзі*, та подиви ся, що вона говорить. Так, так Рам Першад! Перлина між слонами, увійди в річку. Та вдарь його по голові, дурню. Хиба гак для того зроблений, щоб ти міг чесати ним свою гладку спину, ублюдку ти такий? Ну, вдарь же, вдарь! Ну, що значать камні для тебе, Рам Першад, рустум мій, моя гора сили? Війди! Війди бо в воду.

Ні сагіб! Дарма. Ти сам можеш чути, як він реве. Він каже своїй Калі Наґ, що не може перейти річки. Дивись! Він повернув ся до неї спиною й хитає головою. Він не дурень, він знає, що таке Бархві, коли вона гніваєть ся. Ага! Направду ти не дурний, моя дитино. *Селям*, Рам Першад, Богадур; відведи його під дерева, махоут, та гляди, щоб він

одержав свої ласощі. Ну йди ж, головнійший з поміж ікносоців. Зроби *селям* Сіркарови та йди спати.

Що тобі робити? Сагіб мусить чекати, поки річка не спаде. Вона вийде в береги завтра ранком, як Богови буде угодно, або вже не пізнійше як позавтра. Ну, чого ж сагіб гнівається? Я його слуга. Перед Богом кажу, що не я сотворив потік. Що можу я вчинити? Халупка моя і все, що в ній, до послуг сагіба. Починаєть ся дощ; ідем звідси, пане мій. Ну, хиба річка спаде від того, що ти буркочеш на неї? За давніх часів Англіїці не були такі. Се вогнева колісниця зробила їх такими безсилями. За давніх часів, коли вони мусіли їздити кіньми і вдень і вночі, вони не казали нічого, коли ріка затримувала їх в пути, або віз загрузав в болоті. Се була воля Божа — зовсім не те тепер з вогневою колісницею, що все йде, йде та йде, і ще йшла б, як би навіть всі чорти повиснули у неї на хвості. Вогнева колісниця попусвала Англіїців. Врешті, що таке один втрачений день? або, хоч би тепер, що таке два дні? Хиба сагіб їде на своє власне весіле, що поспішає мов божевільний? Хо! хо! хо! Я стара людина і нечасто бачу сагібів. Вибач мені, як я забув про ту пошану, яку треба їм віддавати. Сагіб не сердить ся?

То правда, на своє власне весіле! Хо! хо! хо! Мозок старої людини мов дерево *нума*. Плід, пулянка, квіт та мертві листя всіх минулих років ростуть укупі. Старе й нове, і те, що вилетіло з пам'яті, все там. Сідай на лаву, сагіб, та випий молока. Або — може сагіб справді захоче викурити мого тютюну? Гарний тютюн — з Нуклао. Син мій, що служить там, прислав мені його. Тягни, тягни, сагіб, як що тільки вмієш поводити ся з люлькою. Та сагіб бере її як справжній мусульманин. Вах! Вах! Де навчив ся він сього? Так на своє власне весіле! Хо! хо! хо! Сагіб каже тепер, що ніякого весіля нема. Ну, хиба можна чекати, щоб сагіб розмовляв зо мною серіозно, коли я тільки чорна людина? Не диво, що він спішить. А проте тридцять років бю я в дзвін на с'їм броді, але ніколи не бачив сагіба, що поспішав би так. Тридцять років, сагіб! Се дуже довгий час. Тридцять років назад сей брід лежав на пути *бунжарів* (караванів), і я бачив, як дві тисячі вючних биків переходили тут річку в одну ніч. Тепер перекладено тор, і вогнева колісниця каже *буц-буц-буц*, і сто лакхів кошів перевозять ся відразу, через той великий міст. Се дуже дивно; але брод запусткував тепер — з того часу, як ні один *бунжара* не зупиняєть ся для спочинку під сими деревами.

Ні, не турбуй ся виходити й двити ся на небо. Дощ буде лити до ранку. Слухай! Камні говорять в сю ніч в кориті ріки. Чи чуєш їх? Вони розтрощили б твої кости, сагіб, як би ти спробував йти тепер в брод Дивись, ось я замкну двері і дощ не падатиме сюди. Вахі! Ахі!

Уф! Тридцять років на берегах того самого броду. Старий вже і я — де ж масло для лампи?

Вибачай, сагіб, але в свої літа я силою не міцнійше собаки; ти підійшов до дверей? Подивись та послухай. Ріка розлилась тепер на добрих пів *коса* від берегу до берегу — ти можеш бачити се при зірках, — і на броді не менше десяти футів води. Ріка не спаде від гніву в очах твоїх і не заспокоїть ся від твоїх проклонів. Що голоснійше, сагіб, — твій голос чи голос ріки? А гукни на неї — може їй стане соромно. Лягай та засни знов, сагіб. Я знаю гнів Бархві, коли випав дощ в горах. Я переплив її раз вповінь, у ніч в десять разів гіршу за сю, милосердем Бога я спас ся від смерти, коли вже був біля воріт її.

Можу я оповісти тобі, як се було? Дуже, дуже гарне оповідання. Я напакую люльку знов.

Се було тридцять років тому, коли я був молодим чоловіком та що-йно оселив ся біля броду. Дужий був я тоді й *бунжари* не сумнівали ся, коли я говорив „блід чистий“. Я працював, бувало, цілу нічку, по лопатки в воді, на бистрині, серед соток биків, ошалілих від страху, і переводив їх так, що не пропадало ані одно копито. Потім я переправляв через річку людей, що тремтіли від страху; вони давали мені в нагороду гарного красуня з отари — иноді навіть бичка з дзвіночком. Ось яка шана мені була! А тепер, коли лине дощ й ріка надимаєть ся, я залзу в халупку й стогну мов пес. Сила моя відійшла від мене. Старий я, й вогнева колісниця зробила те, що брод зовсім зпустів. А раніше мене кликали Бархвійським велетнем.

Глянь на моє лице, сагіб, — се лице мавпи. Глянь на мою руку — се рука старухи. А присягаюсь тобі, сагіб, що жінка любила се лице й zostавала ся в обіймах сих рук — двадцять років тому, сагіб. Повір мені, я правду кажу — двадцять літ тому.

Підійди до дверей і глянь на ріку. Чи можеш ти бачити маленький вогник, дуже далеко, вниз по річці? Се храмовий вогонь, на вівтарі Ханумана, біля села Патіра. Само село на півночі, під великою зіркою, але воно закрито поворотом ріки. Правда, далеко пливти туди, сагіб? Чи насмілив ся б ти зкинути свою одіж й зважив ся б на се? А я плавав в Патірі не раз, а багато разів; але ж бо в ріці є й Метґери¹⁾.

Любов не знає касті; инакше, як могло бути, щоб я, мусульманин і син мусульманина, знайшов індуську жінку — вдову індуса — сестру Патірського старшини? Але се було як раз так. Родина старшини пішла

¹⁾ Крокодил.

на прощу до Муттри, коли ся жінка що-йно була обвінчана. На колесах запряженого биками візочка висів срібний убор, а за шовковими занавісками була схована жінка. Сагіб, я не поспішав з переправою, бо вітер розсунув занавіски і я побачив її. Коли вони вертали ся з прощі, то молода дружина її уже вмерла, і я знов побачив її в візочку. Далєбіг, Індуси дурні! Що мені до того, хто вона — індуської віри, чи джаїнка, чи яке падло, чи прокажена, чи зовсім здорова? Я оженив ся б з нею й зробив би її домом свій дім на броді. Сема з девяти заборон каже, що людина не може женити ся з ідолопоклонницею. Се правда? І Шііти, і Суніти кажуть, що магометанин не може одружити ся з ідолопоклонницею? Хиба сагіб священик, що знає так багато? В такім разі я скажу йому де що, чого він не знає. Нема ні Шііта, ні Суніта, ні забороненої ідолопоклонниці в коханні; і девять заборон — се усього девять маленьких соломинок, що згорають в полумі кохання. Во істину, я хотів взяти її за жінку; та що міг я зробити? Старшина звелів би своїм людям розбити мені голову ломаками. Я не боюсь — не бояв ся тоді — добрих пяти людей; але половину села — хто міг би подолати один?

Ось я й унадив ся — так умовились ми з нею — ходити ночами в село Патіру; і там ми зустрічались з нею — на полі, в колосях, так, щоб ні одна людина не могла знати про се. Ось дивись сюди. Звичайно я переходив тут, обгинаючи джунглі до річної луковини, де стоїть міст, а звідти навпереріз через косу до Патири. Світло вогню в божниці було мені поводитирем в темні ночі. В сих джунглях біля річок повно змії — маленьких караїтів, що сплять на піску — і крім того її брати забили б мене, як би знайшли мене в колосях. Але ніхто не знав — ніхто, опріч її та мене; і наносний пісок річної обміли замітав слід ніг моїх. В гарячі місяці було легко трапити від броду до Патири, і за перших дощів, коли ріка надимаєть ся поволі, теж не важко було. Міццю тіла свого я добре справляв ся з силою течії, й ночами їв тут, в своїй халупці, а пив там, в Патирі. Вона сказала мені якось, що яквись Хірнам Сінг, злодій, домагав ся її — він був з села, що трохи вище лежало, але на другім березі. Всі сіккі собаки, й вони відмовились через свою дурість від такої благодати божої як тютюн. Я готовий був знищити Хірнам Сінга за те, що він підходить до неї близько і ще більше за те, що він присягав ся їй, що в неї є коханий; що він заляже в колосях, простежить сього коханого і скаже старшині його імя, як що вона тільки не віддасть ся йому. Які клятві сі Сіккі!

Потім, коли я довідав ся про се, я вже завжди плив з маленьким гострим ножем за поясом; й зле було б тій людині, що спинила б мене. Я не знав облича Хірнам Сінга, але забив би кожного, хто став би між мною та нею.

Одної ночі, на початку дощів, я думав перепливати до Патіри, хоч річка була дуже сердита. А вдача Бархві ось яка, сагіб: за двадцять дихань вона спускаєть ся з гір стіною в три фути заввишки, і як я бачив се, поки запалиш огонь та зпечеш *чунаті* на нїм, виросте з струмочка до сестри Джумни.

Коли я покинув сей беріг, то обміль, яку видно он там, за пів милі внизу, була ще відкрита; я почав втомляти ся й попрямував туди, щоб трохи спочити ранійше ніж пливати далі, бо почув, що руки ріки вже хапають мене за пятки. Ех, чого не зробить молода людина ради кохання? Світло зірок було мале і коли я був вже на півдорозі до обміли, гилька запашного деодару зачепилась за моє обличчя. Се був знак, що йде zalивень у підніжа гор і вище, бо деодар міцне дерево і не легко теряє віти. Я почав спішити з усієї сили; ріка помагала мені; але ранійше, ніж я торкнув ся обміли ногами, навколо мене закипів коловорот і, слухай гарненько, обміль зникла і, завваж се, я був піднятий на гребінь хвилі, що бігла з берегу на берег. Чи трапляло ся сагібови коли бути киненим туди, де багато води, хвилі якої бють ся поміж себе й не дозволяють людині користувати ся ні руками, ні ногами? Мені, коли я обдивив ся навколо, силкуючись увесь час держати голову над водою, здавало ся, що нічого не видно, опріч води до край світу: і ріка несла мене укупі з усім тим, що було на хвилях її. Людина — дуже маленька річ в череві повіни. А ся повінь, хоч я й не знав сього тоді, була та сама Велика Повінь, про яку люди й досі говорять. Печінка моя набрякла, і я лежав на спині своїй, як колода в страху смерті. В воді були й живі істоти, що кричали та жалібно завивали — лісові звірі й домашні. Раз мені почув ся й голос людини, що благав помочи. Але полив дощ й запінив піну білою шумкою, і я уже нічого більше не чув, крім рокотання каменів у низу та ревіння дощу в горі. Так мене несло вниз по течії, і я міг бороти ся тільки за те, щоб заховати в собі диханне. Дуже важко вмерати, коли ще молодий. Може сагіб бачити звідси залізничий міст? Дивись, он вогні поштового возу, що йде до Пешаверу. Міст сей на двадцять футів вище річки тепер. Але тої ночі вода була в решітку його, й до сеї решітки принесло мене ногами вперед. Але так багато було суків там і на биках, що я не дуже вдарив ся. Ріка тільки притиснула до решітки, як дужа людина притискає безсилу. Насилу вдало ся мені вхопити ся за решітку й вилізти на баляси мосту. Сагіб, вода хлюпала через рельси шумливим потоком цілий фут завглибшки. Суди сам, яка се була повінь. Я не міг чути. Не міг бачити. Я міг тільки лежати на балясках та ледви дихати.

Незабаром потім дощ перестав, і на небі зявили ся там і там свіжо-умиті зірки. — При їх світлі я побачив, що краю нема темній воді

далеко, далеко, куди тільки око сягає, і що вода біжить і над рельсами. Навколо було багато звірів, що нанесені були укупі з сучками, різним ломом і иньшими предметами на мостові бики, а деякі встряли й висіли на шиї в решітці. Були й такі, що ще не залили ся й безпомічно били ся силкуючись увільнити ся — тут були й буйволи, й корови, й кабан, й олень чи два, а змії й шакали без ліку. Тіла їх чорніли по лівім боці мосту, але ті, що були менші, штовхали ся потоком через решітку й уносили ся за водою.

Зірки почали вмерати. Дощ знов полив, й ріка підняла ся ще вище... Я почувив, що міст починає тремтіти підо мною й рухати ся мов людина в неспокійнім сні перед збудженням. Та я не бояв ся тоді, сагіб. Присягаю ся, що не бояв ся, хоч не почував ніякої сили в членах своїх. Я знав, що не помру, доки не побачу ще раз її. Але я дуже змерз й почував, що міст перекинуть ся.

Вода затремтіла так, як тремтить перед приходом великої хвилі. І міст підняв ся з лівого боку так, що він вийшов з води, а права решітка ввійшла вся в воду. Ось тобі моя сива борода, сагіб, що я кажу істинну правду: перед Богом кажу. Як мірзанурський байдак з камнями нахиляється ся від вітру, так сей міст на Бархві повернув ся. Як раз так, сагіб, а не инакше.

Я зслизнув з балясок в глибоку воду, а позаду мене надходила хвиля гніву ріки. Я чув її голос та стогін середньої частини мосту, коли він відривав ся від биків й поринав, а потім нічого не знав доти, доки не підняв ся серед великої хвилі. Я простягнув руку, щоб поплисти й нагло почувив під долонею звязане волосе людини. Вона була мертва, бо ніхто, опріч мене, велетня Бархві, не міг лишити ся живим в такій пригоді. Вона була мертва мабуть вже цілі два дні, бо труп дуже набряк й був помічу мені. Я розсміяв ся тоді, бо напевно вже знав, що не загину і ще раз побачу її. І я запустив свої пальці в волосе людини, бо вже зовсім знеміг ся, і ми понесли ся вниз по річці—вона мертва і я живий. Без сеї помочи я потонув би: холод був уже в костях моїх, й тіло мое нило на них. Але *він*, що вже зазнав самої більшої сили ріки, не бояв ся тепер нічого; і я пустив його плити, куди він хоче. Нарешті ми трапили в бічну течію, що бігла до правого берега, і я зо всіх сил почав помагати їй ногами нести мене туди. Але мертва людина важко хитала ся в коловороті і я бояв ся, що яка будь гилька ударить його, і він потоне. Нагло верховітя тамариску зачепили мої коліна, і я зрозумів з сього, що ми над хлібним полем; швидко потім я міг намацати ногами землю — полеву борозну, а потім мертвяк причапив до горбочка під смоковницею, і я радісно виліз з води.

Знаєш, сагіб, куди потік повини приніс мене? До горбочка на схід-

ній межі села Патіри! А ні куди в друге місце. Я витягнув мертвяка на траву за ту прислугу, яку він мені зробив, ну а также і не знав, чи не буде він мені ще потрібний. Потім я пішов закричавши тричи мов шакал, до призначеного місця, що було біля коровника коло дому старшини. Моя любов була вже там і гірко плакала. Вона бояла ся, що повінь унесла мою халупку на Бархвійськім броді. Коли я тихенько підійшов до неї, йдучи по самі щиколотки в воді, вона подумала, що се привид, і хотіла бігти; але я обвив її руками і — ні, я не був привидом тоді, хоч тепер я вже стара людина. Хо! Хо! Во істину висхле зерно. Маїс без соку. Хо! хо!

Я розповів їй, як Бархві зруйнувала міст, а вона сказала мені, що я більше, аніж смертенна людина, бо ніхто иньший не міг би переплисти Бархві в таку ковівнь, і тому, що я бачив те, чого ніколи ранійше не бачила людина. Рука за руку пішли ми до того горбочка, де лежав мертвяк, і я показав їй, за помічу чого переплив я до неї. Глянула вона на трупа при світлі зірок, бо кінець ночі був ясний, й закрила обличчє руками крикнучи: „Се тіло Хірнам Сінґа“! Я сказав: „свиня кориснійша мертва, ніж жива, кохано моя“, а вона відповіла: розумієть ся, бо він врятував найдорожче для мене жите в світі; І проте він не може лишати ся тут, бо се буде ганьба мені. Трун був ближче, аніж на рушничний вистріл від двери її дому.

Тоді я сказав відсовуючи трун своїми руками: „Богови так було угодно, Хірнам Сінґ, щоб кров твоя не була на моїй голові. Тепер же, хоч може й не добре, що я позбавлю твоє тіло останнього багатя ¹⁾, погодь ся з воронами, як можеш“. Так я стягнув його в потік, і він поніс ся по річці у весь час хитаючи своєю густою чорною бородою, як жрець над катедрою. Так я більше і не бачив Хірнам Сінґа.

Ще до світанку ми — я та моя кохана — розлучили ся, і я пішов до джунґлів, що ще не були затоплені. При повнім світлі я побачив, що я зробив в темноті, й кости тіла мого ослабли, бо між селом Патірою й деревами дальнього берегу було принаймні два *коси* бурхливої води, а посередині бики мосту через Бархви стирчали з води, мов зуби в челюсти старця. Ніякого житя не було над водою і ні птахів, ні човнів, і тільки сила затоплених істот — биків, коней та людей, і річка була червонійша, аніж кров, від глини зпередгірря. Ніколи ранійше не бачив я такої повіни, ніколи з того року не бачив я нічого подібного, і, о сагіб, жадна жива людина не зробила того, що я тоді зробив! В той день шлях до мого дому був закритий для мене. За всі землі старшини не зважив ся б я у друге зробити те ж саме без тем-

¹⁾ Багате на індуськім кладовищі для спалення трупів.

ноти, що криє небезпеку. Я підняв ся на цілий *кос* в гору по річці до дому коваля й сказав йому, що повинь унесла мене від моєї халупки. Сім день зоставав ся я у нього, поки міг човном дістати ся до себе до дому. Там не лишилось ні сліду халупки, ні стін, ні даху, ні долівки, — нічого опріч купи глеюватого болота. Можеш судити тепер, сагіб, як високо розлила ся ріка.

Було написано, щоб я не вмер ні в своїм домі, ні в серці Бархві, ні під руїнами мосту її, бо Біг післав Хірнам Сінґа, що вмер два дні перед тим, я не знаю як, щоб стати мені поплавцем та піддержувати мене в воді. Хірнам Сінґ сидить в аді сі двадцять літ, і думка про сю ніч повинна бути цвітом його мук.

Слухай, сагіб. Ріка змінила свій голос. Вона буде спати до світанку, до якого лишилась тепер всього година. Потім вона знов підніметься. Як я се знаю? Я прожив тут тридцять років і чи ж мені не знати голоса ріки, як батько знає голос сина свого! З кожною хвилиною голос стає все менш сердитим. Присягаюсь, що не буде ніякої небезпеки протягом години, а може й двох. За ранок же я не можу відповідати. Поспішай тепер, сагіб! Я покличу Рам Першада, і він не повернеть ся спиною до ріки сього разу.

Чи гарно покрито брезентом твої пакунки? *Охе махаут*, брудна ти голово, слона сагібови! и скажи ти їм на тім березі, що по світанку переправи не буде.

Гроші? ні, сагіб. Я не така людина. Ні, не треба навіть і на солодоці дітям. Мій дім, бачиш ти, порожній, і я старий.

Дут, Рам Першад! Дут! Дут! Щасливо, сагіб!

Заздрість оранґ-утана.

Оранґ-утан в залізній клітці, привязаній до кошарки на пароході, дав початок нашій розмові. Нічка була удушливо гаряча, і коли Ганс Брейтман та я проходили повз нього, тягнучи свої постелі на бак, він підняв ся й нечемно кляцнув зубами. Його спіймали десь в Малайськім Архіпелазі і везли до Англії на виставу, щоб псказати там цікавим відвідачам, беручи по одному шлілнґу від голови. На протязі чотирьох днів він завивав безпереривно, бив ся в своїй вязниці, силкував ся вирвати важкі ґратки її і майже забив ласкара*), що мав необережність підійти до нього на відстань його волосатої лапи.

*) *Lascar* — матрос в анґльо-індійських судах.

ЛНВістник 1910, кн. VI.

„Було б добре для вас, друже мій, як би вас напала маленька морська хвороба“, сказав ломаною англійською мовою Ганс Брейтман зупинивши ся біля клітки. „Надто вже багато *Я* в вашім світогляді,— надто багато *Ego* у вашім космосі“.

Лапа оранґ-утана байдужо просунула ся між ґратами решітки. Ніхто не міг би подумати, що у слід за сім вона раптом простягнеть ся до грудей Німця. Тонкий шовк ночної куртки роздер ся: Ганс відступив назад, немов би нічого не стало ся, щоб зірвати банан з гильки, що звісила ся з одної з пароходних шлюпок.

„Надто багато *Ego*“, сказав він; облупив овіч і подав його увязненому в клітці дияволу, що дер шовк на шматки.

Потім ми розстелили свої постели на баці, серед сплячих матросів, щоб скористувати ся хоч тим легким брізом, що робив ся від руху пароплава. Море було мов паруюче масло за винятком тих місць його, що загорали ся, сколочені нашим форштеном, і відходили за корму в темряву хвилястими фалдами блідого полум'я. Була буря за кілька миль від нас: ми бачили зіґаґи блискавиці. Пароходна корова, неспокійна від духоти й запаху мавпи в клітці часом жалібно мукала, зовсім в тон, яким вартовий на баці відповідав на щогодинний оклик вахтенного офіцера з місточка. Мірне стукотінне машин розлягало ся дуже виразно, і в ритмічну пісню їх вривало ся тільки дрінчанне ліфту, — коли сміте з вуглю й жужелиці викидало ся за борт. Ганс ліг коло мене й запалив на сон сігару. Се натурально було знаком, що він почне розмову. Голос його був такий же втихомірний, як плюск моря об шлюпку, що розрізує його в тиху воду, і мав він досвід такий безмежний як море; бо його ділом в сім житті було мандруванне світами для збирання орхідей, диких звірів та етнологічних взірців для німецьких і американських крамарів. Я дивив ся на запалений кінець його сігари, який то збільшував ся, то зменшував ся в темноті, і майже засинав. Оранґ-утан, схвильований якимсь сном про ліси, про свою волю, почав вити мов душа в чистилищі і скажено бити ся об ґратки клітки.

„Як би він вийшов зараз, то небагато б лишило ся від нас“, сказав Ганс лїниво. „Він завиває непогано. Подивіть ся, як я його вгамую, коли він зупинить ся.“

Мовчанка — і з роту Ганса понесло ся шипінне, таке досконале, що я майже скобнув на ноги. Тягучий вбийчий згук розляг ся по всій палубі й бите об ґратки устало. Оранґ-утан крикав в припадку справжнього жаху.

„Се зупинило його“, сказав Ганс. „Я навчив ся сьому в Могунґським Танжонзі, де збирав маленьких мавп з доручення кількох Берлінців. Всі на світї боять ся мавп — за винятком змії. Ось чому я й пред-

ставляю змію перед мавпою, і се вповні вгамовує її. Дуже багато Еґо в космосі оранґ-утана. Але се вже така вдача мавп. Ви заснули, чи слухаєте? Й чи можу я оповісти вам оповідання, якому ви не повірите?

„Нема такого оповідання в сім безмежнім світі, якому б я не міг понятати віри“, обізвав ся я.

„Як що ви навчили ся вірити, то значить навчили ся чого небудь. Тепер я іспитаю вашу віру. Гаразд! Коли я ловив тих маленьких мавп, се було 1879 чи 80 року, — я був на островах Архіпеляґу — он там, де тепер так темно“ — він вказав кудись на південь до Нової Гвінеї. — „Але Біґ мій! Я згодив ся б швидче ловити живих червоних дияволів, аніж маленьких мавпочок. Коли вони не кусають ваших пальців, то вони завжди вмирають від ностальгії — туги за рідним краєм — бо в них неповні розвинена душа, — вон зупинила ся в розвитку на пів пути — і дуже багато Еґо. Я був там майже рік й зустрів людину, яку звали Бертран. Він був Француз і гарна людина — натураліст аж до кісток

Говорили, що він збіглий каторжник; але він був натураліст, і сього було досить для мене. Він міг покликати до себе все живе з лісу, і все живе пришло б до нього. Я говорив, що в нього переселила ся душа Франціска Асізського; а він сміяв ся й заперечав, що ніколи не мовив ся рибам. Він міняв їх на трепантів, *bêche de mer*.

„І ся людина, що була королем усмирительів звірів, мала в своїм домі зовсім такого ж диявольського звіря як ось сей в клітці — великого оранґ-утана, що сам вважав себе за людину. Бертран знайшов його, коли той був дитиною, — і сей оранґ-утан був і дитиною і братом і комічною оперою для нього. Він мав кімнату в тім домі — не клітку, а кімнату — з ліжком та простиралами, і він лягав в ліжко, і вставав ранком, і курив сігару, і їв обід з Бертраном, і гуляв з ним, тримаючи ся за руку, що було найстрашнійше. Господи-Володарю! Я бачив звіря сам, як він відкидав ся на спинку стільця й сміяв ся, коли Бертран шуткував зо мною, Він був не звірь; він був людина; і він розмовляв з Бертраном, і Бертран розумів його, я бачив се сам. І завжди він був вичлвний зо мною, за винятком того часу, коли я довго говорив з Бертраном і нічого не говорив йому. Тоді він відштовхував мене на бік, — сей великий чорний диявол, — своїми величезними лапами, так, мов я був дитина. Він був не звірь; він був людина. Се я побачив в самім початку нашої трьохмісячної знайомости; бачив давно те саме й Бертран; і Бімі, оранґ-утан, розумів нас обох сидючи з сігарою між своїми великим собачими зубами й синіми яснами.

„Я був там рік, — там і на иньших тамтешніх островах — ганяючи ся то за мавпами, то за метеликами й орхідеями. Одного разу Бертран каже мені, що він збираєть ся одружити ся, бо знайшов дів-

чину, що вповні підходила до ролі жінки, і спитав мене, чи похваляю я се одружінне. Я нічого не відповів, бо одружінне не для мене. Тоді він почав залицяти ся до дівчини — вона була напів Французка, напів туземка — дуже гарненька... Чи не дали б ви мені вогнику для сігари?.. Уф! Дуже гарненька. Тільки кажу я: „Чи подумали ви про Бімі? Як що він відштовхує мене від вас, коли я говорю з вами, то що вироблятиме він з вашою жінкою? Він так її відштовхне, що вона розлетить ся на шматки. Як би я був ви, Бертроне, я подарував би своїй жінці як весільний дарунок чучело Бімі“. До того часу я вже навчив ся де чому що до малпачої вдачі. „Застрілити його?“ каже Бертран. „Звір ваш“, відповів я; „як би він був мій, то був би застрілений негайно“.

„Тоді я почувив відзаду, на своїй шиї, пальці Бімі. Боже мій! Кажу вам, що він говорив сими пальцями. Се був вповні альфабет глухонімого. Він обвив свою волосату руку навколо моєї шиї підняв мою голову за підборідде і глянув мені в лице, — певно для того, щоб побачити, чи розумію я його розмову так добре, як він розуміє мою.“

„Ну подивіть ся-ж“, каже Бертран, „і ви рішились би застрілити його, коли він так обнімає вас? Отсе невдячний Тевтонець!“

„Але я знав уже, що зробив Бімі смертельним ворогом своїм, бо його пальці майже говорили мені про смерть, коли торкали ся відзаду моєї шиї. Слідуючих разів, коли я бачив ся з Бімі, за моїм поясом був завжди пістоль; і він порушав його раз, а я відкрив замок, щоб показати йому, що він заряджений. Він бачив забитих маленьких мавп в лісах, — і зрозумів.“

„Отже, Бертран одружив ся; і зовсім забув про Бімі, що бродив один по набережній зо своєю напівлюдською душею. Я бачив, як він сумував, і як він взяв великий сук і почав рити пісок, доки не вирив великої ями, подібної до могили. Тоді я кажу Бертранови. „Хоч як, убий Бімі. Він божеволіє з задрости“.

„Бертран заперечає“: Він зовсім не божевільний. Він слухаєть ся й любить мою жінку, приносить їй туфлі, коли вона звелить“... І він через кімнату подивив ся на свою жінку. Се була дуже гарненька жінка.

„Тоді я сказав йому: „Ти думаєш, що знаєш мавп і сього звіря, що не покидає своїх песків, зовсім божевільний від того, що ти не говориш з ним? Застріли його, коли повернеть ся, бо в очах у нього огонь, що говорить тільки про убійство — й убійство“. Бімі повернув ся, але в очах його огню вже не було. Він зовсім загасив його — такий хитрий — і приніс жінці Бертрана її туфлі. А сам Бертран повернув ся до мене й каже: „Ти за девять місяців узнав його більше, ніж я за дванадцять літ? Чи забє дитина свого батька? Я вигодував

його, він моя дитина. Не говори сих дурниць більше ні мені, ні моїй жінці“.

„Другого дня Бертран прийшов до мене допомогти мені зробити кілька деревляних скриньок на взірці й сказав мені, що покинув свою жінку не надовго з Бімі в саді. Тоді я швидче скінчив справу й кажу: „Ходім до тебе й випемо“. Він розсміяв ся та й каже: „ходім людино - губка“.

„Його жінки не було в саді і Бімі не прийшов, коли Бертран покликав його. Не прийшла на заклик і жінка. Він постукав до дверей її спальні, що була щільно замкнена на замок; глянув на мене, й обличчя його стало зовсім біле. Я виламав двері плечем і побачив, що дерен даху над кімнатою був зовсім вивернутий, і крізь велику дірку її лили ся промінї сонця на підлогу. Бачили ви коли папер в кошику під бюрком, або карти, розкидані в неладі на столі для грання?.. Жінки не можна було розглядіти. Кажу вам, нічого не було в кімнаті, що могло-б бути раніше жінкою; самі шматки мяса та кров, отсе й усе. Я подивив ся на всі сі річи й почувив себе зовсім слабим; але Бертран дивив ся трохи довше на те, що було на підлозі й на стінках, й на дірку в даху. Потім він почав сміяти ся, тихо й приязно і я зрозумів і подякував Богови за те, що він збожеволів. Він зовсім не плакав; він зовсім не молив ся. Він стояв цілком спокійно на дверях та сміяв ся про себе. Потім він сказав: „Вона замкнула ся в сій кімнаті, а він вивернув дах. Fi donc! Без сумніву. Ми направимо дах й почекаємо Бімі. Він напевно прийде“.

„Кажу вам, що ми чекали десять день, доки кімната не стала знов кімнатою, і раз чи два бачили Бімі, що ненадовго показував ся з гаю. Він бояв ся, бо таки нагрівив. Бертран покликав його, коли він вийшов з гаю подивити ся на нас на десятий день. І Бімі прийшов, стрибаючи вздовш набережної й кричачи — з довгим пасмом чорного волося в руках. Бертран смієть ся й каже: „Fi donc“! так самісінько, якби побачив брудну розбиту чарку на столі. І Бімі підійшов ближче, а в Бертрана голос був мов мед солодкий, і він все сміяв ся про себе. Протягом трьох днів він упадав коло Бімі й підлещував ся до нього, бо Бімі не дозволяв себе чіпати. Нарешті Бімі прийшов на обід, сів коло одного столу з нами, й волосе на його руках було зовсім чорне й замащене тим, що засохло вже. Бертран почав давати йому санґарі ¹⁾, доки Бімі не впив ся й не став дурний і тоді“...

Ганс перестав курити сіґарою.

„І тоді“? спитав я.

¹⁾ Вино з водою.

„І тоді Бертран... Він забив його власними руками. Се була особиста справа Бертрана; я пішов перейти ся на набережну. А коли повернув ся, то мавпа була вже мертва; умирав теж і Бертран лежучи на ній, та проте він ще певний час сміяв ся лагідно й був вповні вдоволений. Тепер ви знаєте формулу сили оранг-утана — вона більш семи в відношенні до сили людини. Але Бертран — він забив Бімі тим, що Біг дав йому. Се було чудо“.

Пекельний шум в клітці поновив ся.

„Ага! се наш приятель все ще мучить ся тим, що в нього надто багато Его в космосі. Тихо, ти“! Ганс зашипів протяжно й уразливо. І чутно було, як величезний звір налякано закретав в клітці.

„Але чому, на Бога, не допомогли ви Бертранови, а лишили його вмерати“? спитав я.

„Друже мій“, відповів Ганс, вкладаючи ся вигіднійше; негарзд навіть те, що сам я жив потім, як побачив сю кімнату з діркою на даху. А Бертран, — він був її чоловіком. Добраніч“!

Всі ми троє—одно.

Бо задрість—лють мужа,

І не помилює вона в час помсти.

Притчи Соломона VI, 34.

Мікдалу й родзинок, сагіб? Винограду з Кабула? Чи конячку? Конячка на диво! Сагіб сам побачить, як тільки подивить ся. Їй усього тринадцять років й три місяці, сагіб; вона грає в поло, ходить в запряжі під дамським сідлом, і — святий Куршпідє й благословенні імами, та се сам сагіб! Сердце мое роздуло ся й очи мої втішають ся. Щоб ніколи ти не знав утоми! Мов холодна вода в Тіраху, вид приятеля в далекій країні. Але що ти робиш в сїм проклятім краю? На південь від Делі, сагіб — ти ж знаєш прислівє; „Мужчини відступники, а жінки — блудницї. — Ти одержав наказ? Ахоу! Наказ є набазом доти, поки людина не має досить сили, щоб не послухати ся. О брате мій; о друже мій, ми зустріли ся в добрий час! Чи добре тобі на серці, чи здоровий ти тілом і як дім твій? Щасливого дня зустріли ся ми обидва знов.

Я мушу йти за тобою? Велика милість твоя. Чи знайдуть ся тут стайні для коней? В мене три коняки, паки й хлопчак стайничий. Опріч того не забудь, що поліція тут вважає мене злодієм коней. Що знають сї ублюдки на низинах про злодїїв? Памятаєш ти час в Пешавері, коли Камал постукав до брами Джумруда — та й мастак же він

був — і увів коней полковника усіх за одну ніч? Камал тепер умер, але племенник його зайняв ся сею справою і коні ще пропадатимуть, як що тільки кіберські стражники не глядїтимуть.

Мир Господній та милосерде його Пророка хай буде над сим домом і над усіма, хто в ним! Шафіцуло, привяжи сіру в яблуках кобилу під дерево й натягай води. Иньші коні можуть стояти на сонці, але склади тільки в двічі попони на них. Ні, друже, не турбуй ся розглядати їх. Вони спродадуть ся дурним офіцерам, що так добре розуміють ся на конях. Кобила давно жеребна; сірий препоганий диявол; а буланій — ну, та ти сам знавш, що значить закута коняка. Коли спродам їх, махну до Пубі або може в Пешаверську долину.

О друже мого серця, добре бачити тебе знов. Я кланяв ся й брехав цілу днину офіцерам сагібам про сих коней; і в роті моїм тепер сухо від довгої балаканини. Аугрр! Гарна річ — тютюн перед обідом. Не садови мене поруч себе; тут же ми не в нашім краї. Сїдай на веранді а я розстелю свій килим отут. Але ранійше я наплю ся. В і м я Б о г а, П о д я к у й м о й о м у т р и ч и ! Отсе солодка вода, далєбі, — солодка мов в Шірані, коли він витїкає з снігів.

На півночи у нас всі здорові й добре живуть — Хода Бакш та инші, Яр Хан прийшов з кіньми з Курдістану — всього тридцять шість голів, та й те половина з них вючні поні — й отверто сказав в Кашемір Сераї, що вам, Англіїцям, слід булоб післати гармати й запроторити еміра до пекла. Тепер пятнадцять застав на Кабульськїм шляху; а в Даку, коли Яр Хан думав, що вже з усіма упорав ся, губернатор відібрав в нього всіх його Балкськїх жеребців! Се величезна несправедливість, і Яр Хан весь палає з злости. А з иньших — Махбуд Алї все ще в Пубі, і Біг його знає, що він там таке робить! Туглук Хан в вязниці за вчинок на поліціній сторожі. Фейц-Бег приїздив в кінці року Ізмаїл-кі-Діхеру з бухарським поясом для тебе, брате мій; але ніхто не знав куди ти подав ся, ти ні звідки не давав про себе звістки. Мої братаничі винаймили нове пасовисько поруч з Пакпатаном й розводитимуть там мулів для правительственних обозів, а на базарі ходить чутка про одного священника. Ого! Така вже солоненька історія! Слухай. —

Сагіб, чому ти про се питаєш? Одїж моя брудна, бо на шляху курява. Очі мої сумні від блиску сонця. Ноги мої розпухли, бо мив їх соленою водою, а щоки запали, бо тут кепська страва. Нехай огонь спалить твої гроші. На віщо вони мені? Я багатий, і думав, що ти мені приятель. Але і ти як иньші, сагіб. Як людина смутна — дай їй грошей, кажуть сагіби. Як її ославлено — дай їй грошей, кажуть сагіби. Як якась образа впала їй на голову — дай їй гроший, кажуть сагіби. Такі всі сагіби і ти тепер такий, навіть ти.

Ні, не диви ся на ноги вороного. Шкода, що я вчив тебе завжди пізнавати ноги в коней. Розбита на ноги? Нехай буде так. Що ж з сього? Шляхі тепер важкі. Й кобила кульгає? Вона несе подвійну вагу, сагіб.

А тепер, прошу тебе, дозволя мені піти. Велику милість та честь зробив мені сагіб і обержено висловив свою певність, що сї коні украдені. Може йому угодно відіслати мене в Тану. ¹⁾ Покликати мительщика й відіслати мене з одним з сих ящуроподібних стражників? Я приятель сагіба. Я пив воду під тїню дому його, а він почорнив лице моє. Чого ж ще треба чекати більше? Може сагіб дасть мені вісім анн, щоб підсолодити обиду й докінчити образу?

Вибач мені, брате мій. Я не знав — я не знаю й тепер — що кажу. Так, я брехав тобі! Я посилю попілом голову свою — я ж афрідій! Коні розбили ноги свої під час довгих мандрівок з долини до сього місця, й мої очі потускніли, й тіло моє болить, бо я не спав, і серце моє висушене печалю та ганьбою. Але як ганьба була моя, то присягаю Богом, — що дає правосуде — Алахом-аль-Мумітом — і помста буде моєю!

Не уперше сьогодні ми розмовляли один з одним від щирого серця, й руки наші поринали в одне блюдо, і ти був мені братом. І ось за се відплачую я тобі брехнею та невдячністю — як Патанець. Слухайтепер! Коли горе на душі дуже важке, щоб його носити, воно може бути полекшене трохи словами; крім того душа вірної людини мов криниця, і камень признання, кинутий туди, тоне в ній так, що його ніхто більше й не побачить.

З долини я прийшов пішки, миля по милі, з вогнем в грудях, подібним до вогню пекла. А чому? Невже ти так хутко забув наші звичаї серед сих людей, які продають жінок та дочок своїх за срібло? Верни ся зо мною на північ і побудь ще раз серед нас. Верни ся, коли ся моя справа буде зроблена, я сам прийду до тебе. Цвіт персикових дерев у нас тепер по всій долині, а тут тільки курява та сморід. Там свіжий вітер віє в тутових гаях, й струмки течуть з сніговою водою, і каравани проходять в гору й проходять вниз, й сотки вогнів іскрять ся в глибині проходу, й молотки стукотять по кілочках шатрів, й вючні коняки тують ся одна до одної в пелені вечірнього туману. Гарно тепер на півночі. Підемо знов туди зо мною. Повернемо ся до нашого народу. Ходім.

Звідки повстав сум мій? Хиба роздирає людина своє серце й пече

¹⁾ Поліційна стражниця.

його по шматочкам на тихім огні за що небудь иньше крім жінки? Не смій ся, друже мій, бо настане і твій час. Вона була з племени Абацаїв, і я взяв її за жінку, щоб погасити сварки між нашим селищем і і племенем Гхора. Я вже не молодий? Сивизна захопила мою бороду? Правда. Мені не слід було женити ся? Так, але я любив її. Знаєш що говорить Рахман: „В тім, у чие серце вселяеть ся коханне, лишаєть ся божевіде, нічого більше... Зором очей своїх вона заслїпила тебе. і бахромою вій своїх взяла вона тебе в полон без викупа і нічою більше.“

Пам'ятаєш ти пісню, що співають Узбеки Єміра, коли печуть барана на вертелі в Піндійськїм таборі?

Абацаї пси, а жінки їх рабині грїха. В неї був коханець із її таки племени, але про се батько її нічого не сказав мені. Друже мій, проклинай за мене в молитвах своїх, як проклинаю я в кожній своїй молитві від Факра до Іші, імя Дауд Шаха, Абацаї, голова якого все ще на його шиї, руки якого все ще на застях його — Абацаї, що віддав імя моє на посміх жінкам малого Малїканду.

Два місяці по весілі я рушив до Індостану в Черат. Я пішов усього на дванадцять днів, але сказав їй, що мене не буде п'ятнадцять днів. Се для того, щоб перевірити її, бо написано: „Не покладай ся на непевне. Я піднімав ся розколиною в присмерках і почув голос мужчини, що співав біля дверей мого дому. Се був голос Дауд Шаха, а пісня, яку він співав, була „Дрей-уара-йоу-ді“ — „всі ми троє — одно“. Мов петлю накинули на моє серце і всі дияволи почали стягати її до болю по над мою силу. Я мовчки підкрав ся до самого верху дороги, але гніт рушницї моєї став вохкий від дощу, і я не міг забити Дауд Шаха здалеку. Опріч того я мав на думці забити також і жінку. І так він співав сидючи біля дверей дому мого; і що-йно жінка відчинила їх і підійшла до нього, як я почав повзти до них на животі по між каміннем. У мене під рукою був тільки мій ніж. Нагло під ногою моєю підкотив ся камінь і коханці поглянули вниз. Він лишив свою рушницю і втік від мого гніву, бо бояв ся за жите, що було в нїм. Але жінка лишила ся непорушною навіть і тоді, коли я став просто проти неї і крикнув: „О жінко, як зветь ся те, що ти зробила?“ А вона, без усякого страху, хоч і знала думки мої, засміяла ся й сказала: дрібниця се. Просто я любила і люблю його; а ти собака й злодюга, що лазить ночами. Ударь“. І я все ще заслїплений її красою — бо о друже мій, жінки Абацаїв такі прекрасні, — сказав: „Хиба не має в тобі страху?“ А вона відповіла: „Ніякого, крім страху, що не помру“. Тоді я скрикнув: „Не бійся“. І вона нахилила голову, а я одсік її коло самого шийного в'язу, так що вона скотила ся до ніг моїх. Потім лютя племени мого обхопила мене і

я відрізав їй груди, щоб люди малого Маліканду могли знати її злочин і кинув тіло її в гірний потік, що біжить в Кабул річку. Дрей-уара-йоу-ді! Дрей-уара-йоу-ді! Тіло без голови, душа без світу, моє власне затьмарене серце — всі ми трое одно, — всі ми трое одно! Тої же ночі, апі трішки не відпочинувши подав ся я до Гхори довідати ся, де Дауд Шах. Мені сказали там: „Він пішов в Пуббі по коні. Чого ти від нього хочеш? Поміж нашими селами мир тепер.“ Я відповів: Ей! Мир зради й любов, що почував до Гурелі диявол Атола“. Потім я трічи вистрелив в браму, засміяв ся й пішов своїм шляхом.

В сі часи, брате й друже серця мого, місяць та зірки стояли мов краплі крови надо мною, і в роті моім був смак сухої землі. І не ломив я хліба, й пив дощ Гхораської долини, що бив в лице моє.

В Пуббі знайшов я Мабуб Алі, писаря, що сидів на складнім ліжку своїм, відав йому оружие своє, згідно з вашим законом. Але я не журился сим, бо в серці моім лежало рішенне забити Дауд Шаха голими руками, так ось, — як людина зриває ягоди з вітей родзинки. Мабуб Алі сказав: Дауд Шах що-йно спішно пішов до Пешаверу і буде зберати коней по дорозі в Делі, бо кажуть, що Бомбейська компанія кіннозалізниць купує їх цілими запрягами, по восьми коней на віз. І він говорив правду.

Тоді я побачив, що переслідувати мені буде не так то легко, бо ворог мій пішов в ваші землі, щоб заховати ся від гніву мого. Та хіба він сим врятуєть ся? Хіба я не живий ще? Хоч би втік він на північ, в Дору та в Сніги, чи на південь до Чорної Води я послідую за ним, як коханий иде слідами коханої своєї; і підійду я до нього й обніму його — ніжно. Ах! так вже ніжно! й скажу: Добре вчинив ти, так само добре буде заплачено тобі“. І вже з сих обіймів Дауд Шах не вийде з диханнем в ніздрях своїх. Аугрр! Де глечик? Я хочу пити, як жеребна кобила на першім місяці.

Ваш закон? Що мені ваш закон? Коли жеребці бють ся на бігу, хіба бачуть вони пограничні стовпи; або хіба шуліки Алі Мусжида тому не зачеплять падла, що воно лежить під тінню Гхор Кутрі¹⁾? Справа почала ся за кордоном вашим, а кінчу я її там, де Богови буде вгодно. Чи тут, чи в моїй країні, чи в пеклі. Всі ми трое — одно.

Слухай тепер, повірений печали серця мого, я розповім тобі про свою погоню. Я пішов в Пешавер з Пуббі, й носив ся улицями Пешаверу, мов бездомний пес, шукаючи ворога свого. Раз, здаєть ся мені, я бачив його, коли він мив рота свого в струмочку фоптану, на великій площі; але коли я підійшов близче, він пішов. Я думаю, що се був він, і що пізнав мене і втік.

¹⁾ Каравансарай в Пешавері.

Дівчина з базару сказала мені, що він хотів іти в Ноушеру. Я спитав її: „О серце серця мого, чи заходить до тебе Дауд Шах“? А вона мені відповіла: „А як же, приходять“. Я сказав: „Мені дуже хотіло ся-б бачити його, бо ми друзі і не бачили ся вже цілих два роки. Сховай мене, прошу тебе, тут, в тіни віконниць твоїх, і я почекаю його приходу. „А дівчина відказала мені: „О, Патанцю, подивись мені просто в вічі“. І я повернув ся до неї і спершив ся на груди її, дивив ся їй просто в вічі і присягав ся, що правду кажу Божу. Але вона відповіла: „Ніколи друг не чекає друга з такими очами. Бреши Богови й Пророкови, але жінку ти не одуриш. Йди звідси. Ніякого лиха не станеть ся з Дауд Шахом по вині моїй“.

Я задавив би сю дівчину, як би не бояв ся вашої поліції; і погоня моя тоді ні на що не здала ся-б.

Тому я тільки засміяв ся і пішов; а вона висунула ся в темноті з вікна і проважала мене насмішками через усю улицу. Її ім'я Джамун-Юли я покінчу рахунки з тою людиною, то верну ся до Пешаверу, і її кохані не будуть більше домогати ся її за красу її. Вона не буде більше Джамун¹⁾, а буде Ак, каліка між деревами. Хо! хо! Ак вона буде!

В Пешавері купував я і виноград, і міндал, й сушені плоди, щоб ціль моїх мандрювань була зрозуміла для правительства і щоб не могло бути ніякої перешкоди мені в пути. Але, коли я прийшов в Ноушеру, він уже відійшов, і я не знав, куди йти мені. Я зупинив ся на день в Ноушері, і в ночі, коли я спав серед своїх коней, якийсь голос говорив мені в уха. Всю ніч шепіт його розлягав ся в голові моїй без перестанку. Я спав на животі, як сплять дияволи, то може сей голос і був голосом диявола. Він говорив: „Йди на Південь, і ти наткнеш ся на Дауд Шаха“. Слухай же, брате мій і головнійший між приятелями, — слухай. Хиба оповідання моє довге? Подумай лиш, як тягла ся справа для мене. Я пройшов пішки кожну лігу пути від Пуббі до сього місця; і від Ноушери поводитирем моїм були тільки той голос та справа помсти.

Я прийшов до Уток річки, але вона не була перешкодою мені. Хо! хо! Людина може кожне слово на двічі обернути, навіть коли вона в великій горі. І Уток ріка не була уттоком (перешкодою) для мене і я почув голос дужчий за шум хвиль, що били ся о високу скелю: „Йди направо“. Тоді я пішов в Піндіхеб; і в ті дні сон був відібраний мені зовсім, і голова тої жінки з племени Абацаїв була передо мною і ніч і день, як раз такою, як вона впала до ніг моїх. Дрей-уара-йоу-ді! Дрей-уара-йоу-ді! Вогонь, попів і ложе моє, всі ми троє-одно — всі ми троє-одно!

1) Струнка, гарна деревина.

Я був далеко від зимового шляху крамарів, що йшли на Сялкот, на південь вздовж залізниці і по великому шосе до лінії таборів; але в Піндіхебі один сагіб купив від мене білу кобилу за добру ціну і сказав мені, що якийсь Дадуд Шах пройшов з кіньми в Шахпур. Тоді я побачив, що вказівки голосу були правильні, і хутко направився до Соляних гір. Желум розлився, але я не міг чекати, і коли перецливав його, то буланій жеребець мій був унесений течією й потонув. Сього разу Господь розгнівався на мене — кажу не про те, що я втерятьварюку, про яку мало думав, а ось про яку люту образу: показалося, що поки я був на правім березі, заганняючи коней в воду, Дадуд Шах був на лівім; бо — Алхіас! Алхіас! — копита кобили моєї розсіяли гарячий попіл багата його, коли ми перейшли на той беріг при ранішнім світлі. Але він втік. Ноги його були окрилені страхом смерті. І я попростував на південь від Шахпура, так швидко, як летить шуліка. Я не смів спочивати, щоб не втратити нагоди помсти, на яку мав право. Я пройшов зпочатку берегом ріки Жолум, бо думав, що він захоче обминути пустиню Рехна. Але зараз же біля Сахівала я повернув по дорозі в Жанг, Самундрі й Гужеру і йшов так, доки вночі сіра в яблуках кобила не вперлася грудями в загородку залізниці, що йде до Монггомері. Се місто було Окара, і голова жінки з роду Абацаїв лежала на піску біля ніг моїх.

Звідти попростував я в Фацілку, і там мене назвали божевільним за те, що я привів туди загнаних коней. Але голос казав мені, що робити, і я не був божевільним, я тільки змучився, бо не міг найти Дадуд Шаха. Було написано, щоб я не знайшов його ні в Ранії, ні в Багадургарсі, і я прийшов в Делі з заходу; але там теж я не знайшов його. Друже мій, я бачив багато дивних річей в своїх мандрівках. Я бачив бісів, що носилися Рехнійською пустинею, якносяться жеребці на весні. Я чув, як Джінни перекликалися між собою в вірок своїх в піску й почував, як вони проносилися пред лицем моїм. Жадних бісів, кажуть сагіби? Вони дуже розумні, але вони не знають всього про дияволів й про коней. Хо! хо! Кажу тобі, що сміється над нещастем моїм, що я бачив дияволів серед білого дня, що гикали та стрибали на обмілях Ченабу. Ти думаєш, що я боявся їх? Брате мій, коли бажанне людини направлено на одну річ, вона не боїться ні Бога, ні людини, ні диявола. Як помста моя не удасться тут, я розібю браму раю прикладом рушниць своєї, прорубаю ножем своїм шлях до пекла й домагатимуся від тих, хто править там, тіло Дадуд Шаха. Яка любов глибока так, як ненависть?

Не говори. Я знаю думки в серці твоїм. Хіба білок сього ока помутився? Як беться кров в сім пульсі? Нема божевілля плоти моєї, є лише огонь бажання, що їсть мене. Слухай!

На південь від Делі країна була вже зовсім незнайома мені, тому я не можу переказати, де я йшов, але я пройшов багато міст. Я знав тільки, що мені треба було йти на південь. Коли коні знесилювались, я кидав ся на землю й чекав світанку. Сна не було зо мною в сїм мандруванні; і се було дуже тяжко. Чи знаєш ти, брате, муки безсонниці, яку не вдаєть ся перемогти, — коли кости нудять ся від неї, й шкіра на скронях хоче роздерти ся від втоми, і все-таки нема й нема сну? Дрей-уара-йоу-ді! Дрей-уара-йоу-ді! Око сонця, око місяця і мої власне несклеплені очі — всі трое—одно! всі трое—одно!

В однім місті, назви якого я не памятаю, голос кликав мене всю ніч. Се було десять днів тому. Але знов він одурив мене.

Я прийшов сюди з міста, що зветь ся Хамірпур, і така доля моя, що тут я зустрів тебе на свою втіху, на зміцненне приязни нашої. Се добра прикмета. Від радости дивити ся на лице твое втома покинула ноги мої, і печаль мого довгого мандрування забута. Заспокоїло ся й серце моє, бо я знаю, що кінець близько.

Може я знайду Дауд Шаха в сїм місті, по дорозі на північ, бо гірняк завжди вертаєть ся до своїх гір, коли пробуджуєть ся весна. А чи побачить він сї гори країни нашої? Напевно я дожену його! Напевна моя помста вдаєть ся! Напевно, Господь держить його в длани руки своєї, щоб передати мені. Ніякого лиха не станеть ся з Дауд Шахом, доки я не прийду до нього, бо я жажду забити його, коли жите ключем бе в міцнім тілі його. Гранат найсолодший, коли мякина з трудом очищаєть ся від шкірки. Нехай се буде у-день, щоб я міг бачити лице його і щоб радість моя була повною.

І коли я скінчу свою справу, і честь моя буде чистою, я подякую Богови, що тримає шальки закону і засну. Від ночі до ранку й від ранку до ночі і знов всю нічку спатиму я тоді, і ніякий сон не потривожить мене. А тепер, о брате мій, повість моя скінчена. *Axi! Axi! Alxias! Axi!*

Суд Дунґари.

Ще й нині оповідають сю історію серед гаїв Бербульдських гір, і для ствердження показують на місіонерський будинок без даху й без вікон. Великий Бог Дунґара, „Бог сути, як вона є“, найстрашнійший з однооких носителів Червоного Слонового Клика, зробив се все; і той, хто не хоче вірити в Дунґару, напевно буде вражений божевілем Ята, божевілем, що впало на синів і дочок Буріа-Колів, коли вони відвернули ся від Дунґари і наділи на себе убрання. Так говорить Атхон-Дазе,

верховний жрець вівтаря й охоронець Червоного Слонового Клика. Але як ви запитаете зборщика податків і правительственного агента, якому доручено піклувати ся Буріа-Коліями, він засмієть ся — не тому, що має якісь лихі почуття проти мисії, але тому, що він сам бачив помсту Дунґари, що вчинена була над духовними дітьми шановного Юстуса Кренка, пастора Тюбінґенської мисії, і над Лоттою, його добродійною жінкою.

А про те, як що коли була людина достойна милости богів, то се саме шановний Юстус з Гейдельберґу, що прийшов в сі дикі місця по призначенню і привів з собою біляву, блакитнооку Лотту. „Ми зробимо з сих язичників, закоренілих в ідолопоклонстві, добрих людей, казав Юстус в перші дні своєї каріери. „Так, повторяв він з переконанням, „вони зроблять ся гарними людьми й навчать ся працювати“ бо всі добрі християне повинні працювати. І на жалуванне, менше за жалуванне англійського паламаря — Юстус Кренк урядив будиночок за камалюю і Малаїрською розколиною, за рікою Бербульдою, коло підніжа блакитного горбочка Пантхі, на верхіві якого стоїть храм Дунґари, в серці отчини Буріа-Колія — голого, добродушного, боязливого, безсоромного, лїнивого племені Буріа-Колія.

Знаєте, що таке жите в глухій мисії? Попробуйте уявити собі самотність найвідлюдненого куточка, в який закидала вас коли будь служба, самоту, що давить на ваші повіки, коли ви не спите, і силоміць примушує вас з головою поринути в роботу на цілу довгу днину. Там нема ні почти, ні розмовника з шкірою такого коліру як ваша, ні шляхів: є, правда, страва для піддержування існування, але неприємна на смак; і все, що може складати інтерес вашого життя, все гарне й прекрасне, повинно йти від вас самих, від тої благодати, що заложена в вас.

Ранками навернені, що сумнівають ся й отверто сміють ся над вашою вірою з мягким шурканнем товплять ся на веранді. Ви повинні бути безконечно добрі й терпеливі і, найголовніше, проникливі, бо маєте діло з простотою дитинства, з досвідом дорослої людини і з хитрощами дикуна. Ваша паства має сотки матеріяльних потреб, які треба обговорити, і на вас лежить, як що тільки ви вірите в особисту відповідальність перед Творцем, витягти з сеї шумливої юрби яке-небудь зерно духовности, що могло бути в ній, і подбати, щоб воно дало овочи. Як що до зцілення душ, додасте й зцілення тіл, то ваша робота ускладнить ся, бо недужі та хорі сповідатимуть яку хочте віру для зцілення, а потім сміятимуть ся з вас, бо ви були дуже прості й повірили їм.

В міру того, як день минає, і ранішнє захопленнє зникає, вами

опоновує гнітуче почуте марности вашої роботи. З ним треба бороти ся, і єдиною заохотою до сього для вас буде віра, що ви борете ся з дияволом за живу душу. Се велика й радісна віра; але той, хто може зберегти її непохитною двадцять чотири години вряд, мусить мати фізичну силу й міцні нерви.

Спитайте сивих старшин Бонпокбернських хрестоносців, яке жите провадять тут проповідники. Побалакайте з аґентством Товариства розповсюдження єванґелія — сї худі Американці хвалять ся, що проникають туди, куди не наслідують ся ступити ні одна нога Англіїця; підіть побалакайте до пастора Тюбінґенської місії, — коли можете. Вам укажуть на друковані справоздання; але в останніх зовсім не згадується про людей, що втратили юність та здоровле — все, що людина може втеряти, опріч віри, в диких місцях, про анґліїських дівчат, що продерли ся в повні пропасниці джунґлі Пантських передгір, і вмерли тут, знаючи наперед, що смерть майже неминуча. Небагато пасторів скажуть вам про сї річи більше, ніж про того молодого Давида з. С. Біса, що впав в відчай, коли його вибрали для самостійної праці на ниві Божій, і вернув ся напівбожевільний до голови місії повторяючи: „Бога нема, я мандрував з дияволом“!

Справоздання замовчують се, бо героїзм, невдачі, сумніви, і відчай і самовідреченне з боку культурної білої людини — се річи, яких і порівняти не можна з урятуванням напівлюдської душі від фантастичної віри в лісовиків, гірних привидів і водяних духів.

Галіо, помішник зборщика податків в сій країні „не дбав про сї річи“. Він жив довго в сій окрузі, і Буріа-Колі любили його й приносили йому в дар бити осторогою рибу, орхідеї з імристої й вохкої глибини лісів і стільки дичини, скільки він міг зісти. З свого боку він обділяв їх за се хиною і укупі з Антхон-Дозе, верховним жерцем, кермував їх нехитрими справами.

„Як проживете в сій країні кілька років, казав Галіо за столом у Кренка, „то переконаєтесь, що кожна віра гарна. Я, розумієть ся, вам допомагатиму; але не ображайте моїх Буріа-Колів. Се гарні люде, і вони довіряють мені“.

„Я навчу їх слову Божому“, сказав Юстус з сьєвом захоплення на круглім обличі своїм, „і будьте певні, я не ображу їх упереджень не-обдуманю сквапністю. Але, мій друже, се ваше байдуже відношенне до віри дуже непохвально“!

„Еге!“ відказав Галіо; я мушу дивити ся за їх тілами та за їх землею, а ви можете спробувати зробити, що вдасть ся для їх душ. Тільки не робіть так, як ваш попередник, инакше я бою ся, що не зможу поручити ся за ваше жите“.

„А що?“ спитала Лота, передаючи йому чашку чаю.

„Він заліз в храм Дунґари, — очевидно був новаком в сїм таборі — і почав колотити старого бога парасодем по голові; тоді Буріа-Колі виштовхнули і побили його досить люто. Я був в окрузі, і він послав до мене посланця з такою запискою: „Мене переслідують за проповідь про Господа. Пришліть салдатів“. Найблизші війська були за двісти миль відтіля: але я догадав ся, що він вчинив. Я поскакав верхи в Пантх і по-батьківськи поговорив з старим Атхоном Дазе; я сказав йому, що людина з його розумом повинна була зрозуміти, що сагіб від соняшного удару збожеволів. Ви ніколи в житі не бачили людини, що була б засмучена більше, ніж він. Атхон-Дазе перепросив, послав йому дров, молока, дичини та всього иньшого, я ж дав йому пять рупій на вівтарь і сказав Макнамарі, що він поводив ся нерозважно. Він відказав, що я схилив коліна в домі Рімона. Але як би він перейшов був тільки гірний перевал і образив Палін Део — ідола Буріа-Колів, то його посадили б на загостреного бамбукового кілка куди ранійше, ніж я встиг би щонебудь зробити для нього; а потім мені довело ся б повісити кілька сих бідолах. Будьте добрі з ними, Падрі, — але я не думаю, щоб ви зробили тут багато“.

„Не я“, сказав Юстус, „але Господь Бог мій. Ми почнемо з маленьких дітей. Багато з них хоруватимуть — се напевно; по дітях — матери, а потім мужчини. Але я волів би, щоб ви і внутрішнє співчували нам“.

Галіо поїхав ризикувати своїм житєм на поправленнє гнилих бамбукових мостів „дорученого йому населення“, на ловах за дуже упертими тиграми, на ночівлі серед вохких джунґлів і в погоні за грабіжниками з племені Буріа-Колів, що вкрали кілька голів товару своїх братів з кляну Буріа. Се був незграбний молодий чоловік, з вогнутими в середину колінами і важкою ходою; по своїй вдачі він уникав віри в Бога і побожного звертання до нього і мав нахил до абсолютизму, розвиненню якого сприяв його лихий учасок.

„Ніхто не претендує на мій пост“, гірко казав він, „і мій зборщик соває свого носа тоді тільки, коли вповні певен, що не зустріне пропасниці. Я монарх всеї довіреної мені території; а Атхон-Дазе — віце король“.

Галіо пишав ся своєю надзвичайною погордою до людського життя, — хоч в дійсности не ширив сеї теорії далі самого себе; природно, що він зробив верхи сорок миль з кріхотною брунатною дівчинкою коло луки свого сїдла, щоб привести її в місію.

„Тут є дещо для вас, Падрі“, сказав він. „Колі кидають зайвих дітей лишаючи їх вмерати. Я не бачу, чому б їм не робити сього, але

ви можете вигодувати сю дитину; я підняв її за Бербульдською розколиною. Маю відомости, що мати його увесь час слідувала за мною лісом“.

„Се первенець стада“, сказав Юстус; а Лотта пригорнула до лона хлипаюче соторінне і — вміло заспокоювала його. Тоді як Матуї, що родила його і згідно з законом свого племені кинула його вмерати, задихаючи ся від утоми й болю в ногах серед бамбукових зарослів дивила ся на дім жадібними матерніми очима. Що хоче зробити всемогутній помішник зборщика податків? Чи не зість маленька людина в чорнім сурдуді її дочку живою, як се в звичаях, після слів Ахтона-Дазе, у всіх людей в чорних сурдудах?

Матуї перечекала серед бамбуків всю довгу нічку, а уранці підійшла до неї прекрасна біла жінка, подібної якій вона ніколи не бачила, і на її руках була дочка Матуї в білім убраннячку без одної плями. Лотта не знала мови Бурія Колів; але коли мати звертаєть ся до матери, вони розуміють одна одну. По рукам, несміло простягненим до її сукні; по болісним хлипанням і сумним очам Лотта зрозуміла, з ким має справу. Так Матуї взяла назад свою дитину, готова бути служницею, навіть рабою сеї дивної білої жінки, бо її власне племя більше вже не захоче признати її за свою. І Лотта довго плакала з нею на німецький кшталт зітхаючи й хлипаючи.

„Зпершу дитина, потім мати, а за ним й батько — і всі во славу Божу“ сказав Юстус, повний надій. І дійсно, прийшов батько, з луком і стрілами дуже розлючений, бо не було кому варити йому страву.

Але історія місії довга і я не маю місця, щоб оповідати, як Юстус забув про свого необачного попередника і дуже вдарив Мото, чоловіка Матуї за його грубість; як Мото був здивований сим, але — очутивши від страху наглої смерті, набрав ся духу і став вірним спільником і першим наверненим Юстуса; як маленька парафія росла на превелику досаду Ахтона-Дазе; як жрець „Бога сути, як вона єсть“ хитро сперечав ся з священником „Бога сути, як вона повинна бути“, і був розбитий; як приношенне до храму Дунґари дичини, риби й меду все зменьшувало ся; як Лотта полекшила прокляте Єви поміж жінок і як Юстус робив все, що міг, щоб ввести проклін Адама; як Бурія-Колі обурювали се сим, кажучи, що їх Бог — Бог лінивства; як Юстус почасти переміг їх відразу до праці і навчив їх, що чорна земля багата не самими горіхами для свиней, але й иньшими річами.

Всі сі річи — тягли ся багато місяців, і протягом сих місяців біловолосий Ахтон-Дазе обміркував плян помсти племені за погорду, з якою воно відносило ся до Дунґари. З лукавством дикуна він почав приятелювати з Юстусом, натякав навіть на можливість свого навер-

нення; але парафії Дунґари він сказав хмуро: „Стадо Падрі одягло одіж і поклоняється діяльному Богови. За се Дунґара тяжко вразить їх, і вони кинуться з риданнями в води Бербульди“. В ночі Червоний Слоновий Клик гудів і грюкотів в горах, і вірні просипалися й говорили: „Бог сути, як вона є, готує помсту проти відступників. Будь милосердний, Дунґаро, до нас, твоїх дітей, і віддай нам весь їхній урожай“.

В кінці холодного сезону зборщик податків та жінка його прибули в край Бурія-Колів. „Ходім, подивимся на місію Кренка“, сказав Галіо. „Він робить добре діло по своїй часті, і я думаю, він радий буде, коли ви відкриєте бамбукову часовню, яку йому вдалося збудувати. Принаймні ви побачите цивілізованих Бурія-Колів“.

В місії було велике оживлення. „Тепер зборщик податків і добра дружина його на власні очі побачуть, що ми зробили гарну роботу, і ми покажемо їм всіх наших навернених в нових убраннях, зроблених їх власними руками. Се буде великий день — во славу Господа“, сказав Юстус; і Лотта сказала „Амін“.

Юстус зпочатку завидував, — правда з властивою йому лагідністю, — Базельській Ткацькій місії, бо його навернені не вміли виробляти тканин; але недавно Атхон-Дазе зумів примусити де кого з них обробляти блискучі шовкові волокна рослини, що її сила росла в Пантхських горах. З неї була зроблена тканина, біла й рівна, майже як та п п а південних морів, і в день, про який іде мова, навернені повинні були надіти уперше пошиті з неї убрання. Юстус пишався своїм ділом.

Вони повинні були зустріти зборщика податків і його благородну жінку в білих убраннях, з співами: „Тепер подякуємо ми всі нашому Господеві“. Потім відбудеться відкрите часовні і, — о, розуміється! — навіть сам Галіо увірує. Станьте так, діти мої, парами. — Лотто, чого се вони там чешуться? Не годить ся кривляти ся, Нало, дитино моя. Зборщик податків зараз прийде сюди, і се йому не сподобається.

Зборщик податків, його жінка і Галіо піднімалися на гору, до будинку місії. Навернені — майже сорок чоловіка — були вистроєні в двасяючі білі ряди. „Ага!“ гукнув зборщик, який у вибагливій вдачі своїй думав, що се він урядив се все. „Але що се? — вони, я бачу, біжать скоком і наввипередки.“

Ніколи нічого не було сказано правильніше від сього. Місія наближувалася до нього як раз так, як він сказав, — зпочатку маленькими скоками з соромливими та неспокойними рухами; потім з скоками наляканих гедзями коней і стрибанням ошалілих кенгуру. З гори Пантх Червоний Слоновий Клик сердито й трівожно заричав. Ряди навернених захиталися, роздерлися й розсіялися з витом і криками болю, а Юс-

тус та Лотта остовпіли від жаху.

„Се суд Дунґари“! гукнув голос. „Я горю! горю! До річки, або ми всі загинули“.

Юрба повернула ся й кинула ся до скель, що нависли над Бербульдою, — бгаючи, зриваючи з себе на бігу, кидаючи й топчучи одіж; її переслідував грім сурми Дунґари. Юстус та Лотта майже в слізах кинули ся до зборщика.

„Я не можу зрозуміти! Вчора ще“, задихав ся Юстус, „вони говорили всі десять заповідей. — В чім річ? Слава Господеві і всім добрим духам Його на землі і на водах. Нало! О сором!“

Одним скоком з криком взлетіла на скелю над їх головами Нала, — колись гордість місії, дівчина 14-ти років, лагідна, слухняна й моральна, а тепер — гола мов новонароджена; вона чмичала як дика кицька.

„Хиба для того“, біснувала ся вона шпурхнувши свою спідницю в Юстуса, „хиба для того покинула я рідню свою і Дунґару! — для полумя вашого проклятого пекла? Сліпа малпа, нікчемний робак, сушена риба, — та ви ж казали, що я ніколи не горітиму! О. Дунґаро, я горю! я горю! Будь милостивий, Боже сути, як вона є!“

Вона повернула ся й кинула ся в Бербульду, а сурма Дунґари тріюмфуючо завивала. Остання з навернених Тібінгенської місії хутко лишила чверть милі швидкої ріки між собою й своїми вчителями.

„Ще вчора“, хлипав Юстус „вона вчила азбуку в школі. О, се — підступи сатани!“.

Тимчасом Галію з цікавістю оглядав смідницю дівчини, що впала до його ніг. Він помацав її тканину, відкинув рукав своєї сорочки за межу сильної смаги і притулив шматок тканини до тіла. Зараз же на білій шкірі схопила ся запалена червона пляма.

„А!“ сказав Галію спокійно, „я так і думав“, „Що таке?“ спитав Юстус.

„Я б назвав се хлямідою Несуса, але звідки дістали ви волокна для вироблення сеї тканини?“.

„Атхон Дазе“, відповів Юстус, „показав дітям, як виробляти її“.

„Стара лисиця! знаєте, що він примусив вас обробляти Ніргілійську крапиву-скорпіони — *girardenia heterophylla*. Не диво, що вони забігали! Вона ж бо пече навіть в зплетених з неї мостових канатах, як що вони не вимочені протягом шости тижнів. Хитра bestія! Треба було коло півгодини, щоб проїняти сі грубі шкіри, і потім —!“.

Галію вибухнув сміхом; але Лотта плакала в обіймах жінки зборщика, а Юстус затулив лице руками.

„*Girardenia heterophylla!*“ повторив Гослію. „Кренк, чому ви не порадили ся за мною? Я врятував би вас від сього. Зітканий вогонь!“

Кожний, oprіч голих Колів, міг би знати се. А тепер, оскільки я можу судити по їх вдачах, ви ніколи не повернете пастви до себе“.

Він глянув на той беріг річки, де навернені все ще хлюпали ся в воді й стрибали на обмілях, і насмішкуватий вираз в його очах погас, бо він зрозумів, що Тібінгенська місія в дійсности була похована для Бурія-Колів.

І справді, ні Лотта, ні Юстус, що сумно тиняли ся протягом трьох місяців потім навколо спустілої школи, не могли закликати до себе ані разу ні одного члена своєї пастви навіть з тих, що найбільше обіцяли. Ні! Кінець навершенню поклав огонь аду, — огонь, що палить ісчлени й гризе навіть кости. Хто насмілить ся у-друге спокушати гнів Дунгари? Бурія Колі не будуть в їх числі. Нехай маленька людина і його жінка підуть десь у друге місце. Неофіційальне упередження, одержане Атхоном Дазе про те, що як хоч один волос спаде з голови Лотти й Юстуса, то він та інші жреці Дунгари будуть повішені Галієм в самім їх храмі, захистили місіонерів від коротеньких, отруєних стріл Бурія-Колів; але до дверей їх не приносили вже більше ні риби, ні дичини, ні меду, ні соли, ні поросят. А людина — на жаль — не може жити самою тільки благодатю.

„Ходімо звідси, дружино моя“, сказав Юстус, „Недобре тут, і Богови було так угодно, щоб справу нашу взяла на себе якась иньша людина — в добрий час — в Ним Самим призначений час. Ми підемо звідсіля і я займу ся — так — я займу ся трохи ботанікою“.

Як що хто небудь жадає знов навернути Бурія-Колів, то він найде, принаймні, руїни місіонерського будинку у підніжжя Пантхської гори, але і часовня й школа давно вже поросли джунглями.

Переклала *Н. Романович*.

ВАС. КРИЧЕВСЬКИЙ.

Перший конкурс на пам'ятник Шевченка.

Давно вже українське суспільство нетерпляче чекало конкурса на пам'ятник Шевченка. Так довго тягнеть ся ся справа і так хотіло ся нарешті приступити до здійснення її, тим більше, що незадовго вже перший юбілей (1911 р.). Сподівали ся, що знайдець ся хоч оден із числа присланих проєктів вповні відповідний, тим більше, що проєктів було прислано багато, аж 60. Але надії не здійснили ся. З тих 60 проєктів лише 7 звернули на себе увагу журі, а решту з першого ж погляду признано одноголосно за неможливі.

Як відомо, штука взагалі має своїм завданням передати „ідею прекрасного предмета“, а цього можна досягти лише творчеськими шуканнями. Проекти ж всі мали на собі печать ремесничого виробу й не оден не мав навіть натяку на творчість. Не можна було помітити в них і „дара замисла“.

Трапляється іноді, що в проєкті хоч нема творчости, але є принаймні оригінальний замисел, оригінальна, не утерта (не шаблонна) композиція. Тут же відчував ся брак оригінальності, брак замисла, навіть брак смаку. Взагалі була повна бідність думки.

Розглядаючи виставлені проєкти, легко було зауважити, що в деяких проєктах Шевченко був розроблений занадто реально (підкреслюючи сум Шевченка, деякі доходили до комізма); на других ми бачили властиво статиста, підраженого під Шевченка; в деяких, надаючи фігурі Шевченка етнографічні риси, автор не з'умів вірно й поважно передати народнього вбрання. Не було ні пісні народа, ні психології його, ні його декоративного смаку. Оден проєкт під девізом „Rome“ визначав ся дійсно технікою правдивого майстра, але він не підладив зовсім під ідею народнього поета, яким насамперед був Шевченко, і виявляв повне незнання нашої історії і життя народа. Се було видно по барелефах, які, на думку автора, мусили ілюструвати головні твори Шевченка, — типи побутові та історичні. Дещо зазначено, але не розвинено вповні, хоч се і не було дуже помітно за низькими барелефами.

Поруч з прикладами нерозуміння духу творчости Шевченка (по всій імовірности у чужинців), були приклади однобічного розуміння поезії Шевченка. Як раз сею останньою хибкою погіршав проєкт під девізом „Або добути або живому не бути“.—І девіз, і пам'ятник, і композиція виявляли, що скульптор відчув тільки оден бік творчости Шевченка, войовничий захват боротьби за свободу. В свою композицію автор вніс ідею крові й афектацію, через те в його проєкті не відчуваєть ся пластичної краси й народнього стилю. Між тим, по влучному виразу Ніцше „стиль буде тоді, коли прекрасне переможе чудовищне“. От же сей пам'ятник міг достойно ілюструвати певний момент нашої історії і певні моменти, певні твори Шевченка (наприклад „Гайдамаки“), але не міг схарактеризувати всього Шевченка, весь дух його творчости.

Теж саме можна сказати і про інші проєкти, які звернули на себе увагу журі і здавали ся лїпшими. Кожний з них мав свої добрі прикмети, — чи то в позі Шевченка, чи то в окремих додаткових фігурах, чи то в барелефах, або розробленню педестала. Але не було ні одного проєкта, який би вповні відповідав ідеї пам'ятника великому народньому поетови. Більше того: не було проєкта, в якому можна було

зробити лише де-які дрібні зміни, як се радили. Дуже легко було дати умовно премію, забажавши від автора потрібних змін. Але журі не могло визначити такого проєкта, бо, властиво, не було такого.

Не без вагань журі висловило свій присуд. Так важко було вертати ся до дому з пустими руками! Але все ж таки порішили одногосно призначити конкурс „не состоявшимся“ і призначити новий, в тій надії, що нове журі вибере проєкт вповні відповідний до нашого розуміння творчости Шевченка.

Треба при тім зазначити, що журі, як рідко трапляєть ся складало ся дуже добре: тут були представники різних груп суспільства, різних професій, через те, щоб не казали, негативний присуд журі не був лише висловом людей певного напрямку, певної професії, але може вважати ся за присуд самої української інтелігенції, яка послала в журі скульптора і композитора, архитектора і маляра, історика і етнографа, літератора і економіста. Через се члени журі без сумніву й вагань чекатимуть, що слідуєчий конкурс дасть проєкти, достойні памяти Шевченка і українського народу.

СЕЛЬМА ЛЯГЕРЛЕФ.

Ельзаліль.

(Скарб пана Арне).

У садбі священника у Сульберга.

I.

За тих часів, коли данський король Фрідріх Другий володів Бухусленом, у Марстранді жив бідний чоловік Торарін, що торговав рибю. Він був дуже вбогий. Одна рука йому всохла і він не здібний був до рибальства, не міг і човном гребти. Отже не міг він нічого заробити на морі, як заробляють усі люде, що живуть у шхерах; він їздив по окочликих селах і продавав рибю — сушену та солону. Не часто доводило ся йому просидіти дома скілька днів під-ряд: майже цілий рік він їздив своїм візком від села до села.

Твори С. Лягерлеф останніми часами звернули на себе велику увагу, на різних мовах виходять збірники перекладів її писань. То ж і ми, подавши серію її оповідаць в кн. XII, I, II, хочемо дати ще кілька майстерних образків славної шведської письменниці.

Ред.

Одного дня у лютому, — вже смеркало ся, — Торарін їхав шляхом, що з Кунґхеля до парафії Сульберґа. Пусто було і тихо навколо, а про те Торарін не мовчав. Тут таки на возі коло нього був щирий друг і з ним він міг балакати скільки охоти було. То був невеличкий чорний кудлатий песик; Торарін звав його Грім. Він здебільшого тихо лежав на возі, поклавши голову на передні лапи і тільки поглядав на свого господаря, коли той говорив до нього. А як доводило ся йому почути щось таке, що не зовсім до вподоби було, то він ставав на возі, підіймав морду до гори і починав скавултіти гірше за вовка.

— А знаєш що, Гріме, мій вірний песику, — мовив Торарін, — сьогодні я почув цікаву новину: кажуть, що у Кунґхелі та Каребю море зовсім замерзло. Вже скільки днів погода ясна й тиха, — сам знаєш, і море покрила крига не тільки у затоках, але й геть далеко за Каттегатом. Тепер поміж островами не пройдуть ні кораблі, ні човни; а крига скрізь така груба та міцна, що можна по ній конем проїхати аж до Марстранда та й до шхерів П'атерностер. Все се слухав песик бай-дуже. Він лежав неруховно і тільки дивив ся на свого господаря.

— У нас на возі лишило ся дуже мало риби, — мовив далі Торарін, не мов бажаючи довести щось своєму другови. А що сказав би ти, як би ми на осій перехрестній дорозі звернули на захід сонця, до моря? Ми проїдемо повз церкви у Сульберґа, а там, мабуть, не більше милі буде нам до Марстранда. Чудово було-б хоч раз доїхати до дому без човна та парома.

Шлях був чистим полем і хоч цілий день було тихо, але тепер з поля тягнув холодний, хвисткий вітер і їхати було дуже прикро.

— Може хто сказав би, що воно ледарство — їхати до дому, коли саме настала робоча пора, — сказав Торарін, — плескаючи руками, щоб заіграти їх. Та ми вже з тобою плентаєм ся по дорогах вже скільки тижнів і нам вже годилось би посидіти днів скільки дома, щоб хоч трошки одмерзнути та заіграти ся.

А що собака весь час лежала тихо, то Торарін чим раз ставав певніший і мовив далі ще веселіше:

— Мати вже довго насиділа ся дома сама одна. Вона напевне вже знула ся за нами. А у Марстранді тепер дуже весело. На всіх улицях, Гріме, тепер повно приїзжих рибалок та купців. У крамницях над берегом танцюють що вечора. А пиво у трактирах тече річкою! Та сього ти ніколи не зрозумієш.

По сім слові Торарін нахилив ся над собакою, щоб подивитись, чи слухає вона його.

Песик не спав, а що він нічим не виявляв своєї незгоди, то Торарін звернув на першу дорогу, що йшла на захід, до моря. Він вдарив коня й поїхав швидче.

— Доведеть ся нам їхати коло садиби священника у Сульберга, — почав ізнову Торарін; — про всяк случай я заверну туди і довідаю ся, чи правда, що море замерзло аж до самого Марстранда. Там се добре знають.

Сі слова Торарін промовив зовсім тихо, не дбаючи, чи слухає його собака, чи ні. Та не встиг він сказати ті слова, як песик встав на возі і почав голосно скавуліти.

Кінь метнув ся на біг і Торарін також злякав ся; він почав оглядати ся на всі боки, чи не гонять ся за ним вовки. Але бачивши, що Грім скавулить без усякої причини, він почав заспокоювати його.

— Голубе мій, — сказав він йому, — чи раз нам доводило ся заїздити у садибу священника у Сульберга! Я не знаю напевне, чи знає добродій Арне, як там стоїть справа з кригою, але я знаю напевне, що він дасть нам добре повечеряти перед нашою мандрівкою через море.

А проте слова його не могли заспокоїти собаку: вона підвела морду до гори і скавуліла ще голоснійше.

Тоді Торарінови стало якось моторошно. Було вже зовсім звечоріло, але Торарін міг ще розглядіти церкву у Сульберга і простору долину новколо її. З суходолу ту долину обмежував ліс, а від моря голі верхи гір. На тій широкій білій долині він сам собі видавав ся нікчемною билінкою, а з тих темних лісів та з верхів гір немов виходили всякі звірі та чортовиння, що вилазить на чисте поле тільки тоді, як стемніє. А на тій просторій долині не було нікого, щоб могла та нечиста сила вхопити, опріч його бідного Тораріна.

Він знову попробував заспокоїти собаку.

— Голубчику! чим не догодив тобі добродій Арне? То-ж найбагатійша людина у нашій країні. Він родом з великих панів і коли-б він не став за священника, то напевне з нього був-би важний вельможа.

Але й та мова не помогла нічого і він ніяк не міг утихомирити собаку. Тоді Торарінови не стало терпцю, він ухопив собаку за карк і скинув її геть із воза. Собака не побігла за ним, а лишила ся на шляху і скавучала аж доти, доки він не заїхав у двір садиби священника, заставлений докола дерев'яними будинками

II.

Священик у Сульберга, пан Арне, сидів за вечерею у гурті своєї сім'ї. З чужих людей був тільки Торарін.

Священик, старий і сивий, був ще ставний і кремезний чоловік. Поряд із ним сиділа його жінка. Її літа гірше висушили: руки і голова її третіли і вона вже дуже не дочувала. По другий бік пана Арне сидів її помішник — молодий священик. Він був дуже блідий і вигляд його був такий пригноблений, ніби він не мав сили нести всю ту науку, що придбав собі у Віттенберзі.

Пан Арне з жінкою і помішником сиділи по один край стола трохи віддала від інших. Торарін сидів по-середині стола, а коло нього сиділа челядь. Всі слуги були також старі; а трое робітників були зовсім лисі, очі їх слезили і кліпали. Служниць було тільки дві. Вони були трошки молодші і моторнійші за наймитів, а все-ж таки були вже добре підтоптались і слабували на всякі старечі хвороби.

Навпроти пана Арне по другий край стола сиділо двоє дівчат. Одна була небіжка пана Арне і було їй літ чотирнадцять, не більше, вона була білявенька і худенька; личко її було ще зовсім дитяче, але знати було, що буде з неї красуня. Коло неї сиділа друга дівчина. Се була бідна сирота, що знайшла собі притулок у домі священика. Обидві дівчини сиділи на лавці, притулившись одна до одної, — знати було, що вони дуже любили ся.

Всі сиділи тихо і їли мовчки. Торарін поглядав то на одного, то на другого, але видно було, що ніхто не мав охоти розмовляти при вечері. Всі старі думали собі: „Велике діло — мати хліб і не знати голоду; а довело ся нам зазнати злиднів на віку чи мало. При столі не годить ся нам думати про щось инше, а тільки дякувати Бога за його ласку“.

Не маючи змоги побалакати, Торарін розглядав ся по всій хаті. Він оглядів велику грубу, що стояла недалеко від дверей; з груби він перевів очі на високе ліжко, що стояло у кутку. Далі погляд його пройшов по довгих лавах, що стояли під стінами, а нарешті на велику діру у столі; тою дірою виходив дим, а входив зимовий холод з на-двору.

Побачивши все се бідний Торарін, що торгував рибою і жив у шхерах у дуже вбогій маленькій хатинці, подумав: „Як-би то я був така важна і багата людина, як пан Арне, то не жив-би я у такій старій халуці на одну світличку. Я поставив-би великий дім на багато високих кімнат, як у бургомістра або ратмана у Марстранді“.

Але найчастійше Торарінові очі спинали ся на дубовій скрині, що стояла під заслоною коло ліжка. Він знав, що пан Арне ховав у тій скрині всі свої срібні гроші; він чув також, що грошей там було так багато, що у скрині було повно їх аж до верху.

І Торарін, такий бідолаха, що майже ніколи не мав у кешені срібних грошей, подумав собі: „Тих грошей я не хотів-би мати. Кажуть люде, що пан Арне взяв їх зо старих монастирів, що колись були у нашій країні, і що старі чинці пророкували, що ті гроші нароблять йому несчасть“.

Саме тоді, коли Торарінови промайнули сі думки в голові, він побачив, що стара господиня підняла руку до вуха, ніби для того, щоб прислухатись до чогось. Потім вона звернула ся до пана Арне і спитала його:

— На що гострять ножі у Бранехегі?

В хаті було так тихо, що коли присутні почули питання старої, вони всі здригнулись і з переляком подивились на неї. Бачивши, що вона до чогось прислухаєть ся, вони поклали ложки і почали собі прислухатись.

Скільки хвилин у кімнаті була мертва тиша; але стару брав чим-раз більший неспокій. Вона поклала свою руку на руку пана Арне, і спитала його:

— Не розумію, чого се у Бранехегі сьогодні гострять такі довгі ножі?

Торарін побачив, що пан Арне спокійно погладив свою жінку по руді, але не сказав нічого і спокійно їв далі.

Стара жінка сиділа нерухомо і прислухала ся далі. Нарешті на її обличчі виявив ся жах і очі її зросили сльози, а руки і голова тремтіли чим-раз гірше.

Тоді дівчата, що сиділи по другий край стола, злякали ся й заплакали.

— Невже-ж ви не чуєте, як брязчить і вищить залізо? — спитала стара.

Пан Арне сидів мовчки і гладив свою жінку по руді. А поки він мовчав ніхто не смів озвати ся.

Але всі були певні, що стара господиня чує щось страшне, зловіще. Всі чули, що кров аж застигає в їх жилах. Ніхто з присутніх не міг уже їсти, тільки пан Арне вечеряв спокійно далі.

Всі думали про те, що стара господиня вже багато літ дбала про всю домівку. Вона ніколи не покидала дому і з розумом та добрістю гляділа дітей та челяді, всього добра та худоби і все було у добрім ладі. Тепер вона вже була стара і немічна, а проше всі були певні, що вона раніше за всіх помітить, коли яка-небудь небезпека буде загрожувати домівці.

Стара жахала ся чим-раз гірше. Вона згорнула руки безпомічно і заплакала так гірко, що сльози струмками збігали по її зморщеному виду.

— Ти навіть не питаєш Арне Арнесоне, чого мені так страшно! — дорікала вона.

Пан Арне нахилив ся до неї і сказав:

— Я не розумію, що тебе лякає.

— Мене лякають ті довгі ножі, що їх острять у Бранехегі, — сказала вона.

— Як-же ти можеш чути, що гострять ножі у Бранехегі? — спитав пан Арне усміхнувшись. То-ж той двір од нас на чверть милі. Краще вже бери ложку і дай нам скінчити вечерю!

Господиня старала ся перемогти свій страх. Вона взяла свою ложку і поклала її у миску з молоком, але рука її так тремтіла, що всі чули, як ложка стукає у край миски. Вона зараз знов поклала ложку на стіл.

— Хіба я можу їсти? — сказала вона. Я-ж увесь час чую, як гострять ножі!

При сім слові пан Арне відсунув від себе миску з молоком і згорнув руки для молитви. Всі поклали ложки за його прикладом і помішник пана Арне почав говорити молитву.

Після молитви пан Арне подивив ся на всіх присутних і, побачивши, що вони бліді й перелякані, розгнівав ся.

Він почав говорити про той час, як він у-перше приїхав у Бухуслен проповідувати лютерову віру. Тоді він і його слуги мусіли ховатись як загнані хижі звірі від прихильників папи.

— Хіба не бачили ми ворогів, що засідали на нас по закутках, коли ми йшли до дому Божого? Хіба нас не вигонили з оселі священика і чи-ж не мусіли ми тиняти ся по лісах, як безхатні волоцюги? Чи годить ся-же нам тепер втрачати одвагу через якесь недобре предчуття.

Так промовляючи, пан Арне скидав ся на вояку і його мова підбадьорила всіх

— Се правда, — думали вони. Бог захищав пана Арне у часи найгіршої небезпеки. Бог піклуєть ся ним. Він не дасть загинути своєму слугі.

III.

Як тільки Торарін виїхав на шлях, його собака Грім вибігла йому на зустріч і вискочила на віз. Бачивши, що собака весь час чекала його на дорозі, Торарін знов занепокоїв ся.

— Голубчику, чого ти простояв увесь вечір тут коло воріт? Чого ти не ввійшов у хату і не повечеряв? спитав він песика. Невже панови Арне загрожує яке лихо? Може я осе бачив його сьогодні останній раз. Але-ж і такий здоровий головік, як він, повинен таки колись умерти. То-ж йому вже незабаром буде 90 літ.

По тій мові він повернув на дорогу що іде повз Бранехеґа на Едсвольсчіль.

Ідучи коло Бранехеґа, він побачив що у дворі стоїть скілька саний, а через щілини у віконицях іде ясне світло.

Тоді Торарін сказав Грімови:

— Тут ще не сплять. Треба заїхати і довідати ся, чи гострили тут сьогодні ножі.

І він заїхав у двір.

Відчинивши двері у хату, він з великим здивованнем побачив, що там були гості. На лавах по-під стінами сиділи старі і пили пиво, а посеред світлиці танцювала, грала і співала молодь.

Торарін зараз побачив, що тут ніхто не думав лагодити свою зброю на криваве злочинство. Він повернув ся і хотів уже вийти, але господар спинив його і попросив посидіти з гостями, коли вже він прийшов.

Торарін сидів досить довго і весело розмовляв з селянами; він радий був хоч на час забути сумні думки.

Одначе Торарін не був найпізнійший гість. Добре вже згодом після нього у хату ввійшов чоловік і жінка. Вони були одягнені убого і несміливо спинились коло дверей. Господар зараз підійшов до них, взяв за руки і повів у світлицю. Потім, звертаючись до інших гостей, він сказав.

— Чи неправда ж, що добре каже прислів'я: найпізніше приходить той, хто живе найблизче". Се мої найблизчі сусіди. Тут у Бранехегі тільки й людей, що вони та я.

— Краще скажи, що ти живеш тут один! — сказав новий гість. Мене рахувати нема чого. Я тільки бідний вугляр, і ти мені дозволив поставити хату на твоїй землі.

Сказавши се, чоловік сів коло Тораріна і почав з ним розмову. Він розказав йому між иншим, чого так пізно прийшов на вечорниці. До них у хату того дня прийшли такі гості, що страшно було лишити їх самих. Се були трое чинбарів. Вони прийшли до вугляра в ранці і здавали ся дуже втомлені і недужі. Вони сказали, що заблукали ся в лісі і блукали цілий тиждень. Але попоївши і виспавшись добре вони піддужали і підбадьорились. Над вечір вони спитали, який двір тут найбагатший і найбільший, — вони хотіли піти туди шукати роботи. Жінка вугляра сказала їм, що двір пана Арне найзаможнійший на всю округу. Тоді незнайомі люде подобували зі своїх торбин довгі ножі і почали гострити їх досить довго, а обличчя їх були тоді такі люті, що вугляр з жінкою бояли ся вийти з дому і покинути їх самих.

— Я не мов досі бачу їх перед собою, як вони сидять і гострять свої ножі, — сказав вугляр. їх Вигляд був страшений: бороди їх були кудлаті, видно було що вони вже давно не стриглись і неголились, а були на них кудлаті шкур'яні куртки, подерті і брудні. Коли вони вийшли з хати то мені здало ся, що се трое упирів. Я дуже зрадів, коли вони нарешті пішли собі.

Вислухавши оповідання вугляра, Торарін також розказав йому, що стало ся при йому за вечерею священика.

— Так сьогодні у вечері справді гострили ножі у Бранехегі — сказав

Торарін сміючись. Він багато випив того вечора, бо хотів розвіяти сумний настрій.— Тепер я заспокоївся і мені знову весело, — сказав він, — тепер я знаю, що те, що чула жінка священника зовсім не віщувало ніякого лиха, бо се просто чинбарі лагодили свою справу.

IV.

Геть по пів-ночі скілька чоловіка вийшло з хати у Бранехегі, щоб запрягти коні і їхати до дому.

Але не встигли вони вийти у двір, як побачили велике полум'я на північній стороні небозводу.

— Рятуйте! Рятуйте! Оселя священника у Сульбергі горить!

На вечорницях було багато народу. У кого були коні, ті верхами почваланали до оселі священника. Одначе ті, що мусіли бігти пішки поспіли туди майже в один час з верховими.

Перше, що помітили люде, що збігли ся на пожежу, було те, що на дворі не було живої душі; мабуть усі спали, дарма, що полум'я здіймало ся до неба високим стовпом.

Одначе хата ще не зайняла ся, а горіло велике огнище з хмизу та соломи коло самої стіни старого дому. Але те огнище горіло не довго: воно тільки осмалило грубі старі стовпи та ростошило трохи снігу на стрісі.

Всі зараз зрозуміли, що се був підпал і зострахом питали один одного, чи справді у домі люде сплять, чи може зними стало ся яке несчасє.

Ранійше, ніж іти у хату, люде що збігли ся на поміч, розкидали довгими жердками вогнище, влізли на дахівку і зірвали солому, що почала вже була куритись.

Потім кілька чоловіка підійшло до дверей, що у світлицю, щоб розбудити пана Арне, але, коли той що був попереду, підійшов до порога, відскочив назад і пустив у перед того, що йшов за ним.

Той поступив трохи вперед, але як тільки він хотів взяти ся за ручку дверей, то вмить одступив на бік і пустив иншого.

Ніхто не міг наважитись одчиннити ті двері, бо між дверима та порогом збігала широка смуга крові і на ручці также була кров.

Але в тім двері відчинили ся і перед людьми станув помішник пана Арне. Хитаючись, він поступив їм на зустріч; на голові його була широка рана і із неї юшила кров. На одну мить він спинив ся, випростив ся і простяг руку, ніби для того, щоб стало тихо. Потім він промовив хрипким голосом:

— Сеї ночі пана Арне і всіх, що жили в його домі вбили трое людей, що пролізли у хату через строп на горищі; вони були у кудлатих міхових одежах. Вони накинули ся на нас, як хижі звірі і вбили.

Більше він не міг нічого сказати. Він упав долі і вмер.

Люде ввійшли у хату і знайшли все так, як сказав їм помішник священика.

• Великої дубової скрині, де пан Арне ховав свої гроші, не було на її місці; не було також і коня пана Арне і його санок.

Слід саней йшов через поле до моря. Чоловіка з двадцятіро погнало ся тим слідом за душогубами. Тим часом жінки заходились коло нещасних жертв і винесли вбитих з хати, що була залита кровю на чистий сніг.

Тоді тільки виявило ся, що не всі, що жили у пана Арне були тут: не ставало ще одної людини. Не ставало бідної дівчини — сироти, що їй пан Арне дав притулок у себе. Всі дивувались непомаду: одні думали, що їй пощастило втекти, а другі міркували, що розбійники забрали її з собою.

Одначе після того, як люде добре огляділи всю хату, вони знайшли її між великою грубою та стіною. Вона сховалась туди під-час того хижого нападу і лишилась там цілісенька, але вона була ледве жива: з переляку і не могла ні говорити, ні відповідати на питання.

На містках.

Бідну дівчину, що так виратувала ся від смерти, Торарін взяв з собою у Марстранд. Його взяв такий великий жаль до неї, що він запросив її жити до своєї убогої хатини і ділити ся з ним та його матірю шматком хліба.

— Осе все, що я можу зробити для пана Арне, — подумав Торарін, — щоб оддячити йому за те, що він купував у мене рибу і гостював вечерою за своїм столом. Хоч і бідний я, і нікчемний, а все-ж таки молодій дівчині краще їхати зо мною, ніж лишити ся серед селян. У Марстранді є багато заможних городян і молода дівчина може знайде собі яку службу і буде мати добрий заробіток.

Перші дні, коли дівчина поселила ся у місті, вона плакала від ранку до вечора. Вона тужила за паном Арне і цілою його сімєю і гірко бідкала ся, що не стало тих людей, що були для неї найблизші у світі. Але найбільше вона плакала за своєю названою сестрою і дуже жалкувала, що сховала ся за грубою і таким чином виратувалась од смерті і не пішла за нею в могилу.

Мати Тораріна нічого не говорила на се, поки син був дома. Але, як тільки він подав ся у свою звичайну мандрівку, вона сказала одного ранку дівчині:

— Я не така багата, Ельзаліль, щоб годувати й одягати тебе, а ти, щоб сиділа згорвувши руки і плакала. Іди за мною на містки і навчи ся чистити рибу!

Ельзаліль пішла на містки і цілий день стояла з іншими робітницями і працювала.

Більшість жінок, що працювали на кладках, були молоді і веселі. Вони спитали Ельзаліль чого вона така сумна і мовчазна.

Тоді Ельзаліль почала їм розказувати, що з нею стало ся три дні перед тим. Вона розказала про трьох розбійників, що вдерли ся до них у хату через строп у дахівці і вбили всіх, хто був їй найближчий у світі.

І ту пору, як Ельзаліль розказувала про се, на стіл, коло якого вона працювала впала темна тїнь. Вона підняла голову і побачила перед собою трьох вельможних панів у широких брилях з довгими перами та у багатих оксамитових одєжах, вишиваних шовками та золотом.

Один з них видавав ся заможнійший за других. Борода його була чисто виголена, він був дуже блідий і очи йому глибоко позападали. Здавало ся, що він недавно встав після тяжкої хвороби. Але враз із тим видно було, що він веселий і моторний кавалер, що похожає по кладках, осяяних сонцем для того, щоб люде дивились на його гарне вбрання і гоже обличчя.

Ельзаліль перестала і робити і говорити. Вона стояла откривши рота і здивованими очима дивилась на нього. А він усміхав ся, дивлячись на неї.

— Ми прийшли сюди зовсім не для того, щоб лякати тебе, дівчино, сказав він: — ми просимо дозволу послухати твоє оповідання.

Бідна Ельзаліль ніколи зроду не бачила такої людини. Їй здавало ся, що вона не зможе вимовити ні слова перед таким незнайомим вельможею. Вона спустила очи долі і мовчала.

— Не бій ся, дівчино! Ми Шотландці і довго були на службі у шведського короля Іогана, літ з десять, що найменше, а тепер ми повинули службу і хочемо їхати до дому. Ми приїхали у Марstrand, щоб знайти нагоду переправитись у Шотландію, але тепер море скрізь замерзло і осе мусимо тепер сидіти тут і чекати. Роботи немаємо ніякої, тож і вештаємо ся по кладках, щоб подивити ся на людей. Ми дуже раді були-б, дівчино, як-би ти дозволила нам послухати твоє оповіданнє.

Ельзаліль зрозуміла, що незнайомий пан говорив так довго для того, щоб дати їй час опам'ятати ся з того переляку. Нарешті вона подумала собі: „Покажи-ж Ельзаліль, що ти не така вже проста, і не боїш ся розмовляти з таким важним паном! Ти-ж сама шляхецького роду, а не якась проста рибачка“.

— Я тільки розказувала про страшне душогубство в оселі священника у Сульберга, — сказала, нарешті, Ельзаліль. Про се багато людей могли-б розказати.

— Авже-ж, — сказав незнайомий, — але я не знав, що хтось із сім'ї пана Арне лишив ся живий.

Тоді Ельзсаліль ще раз розказала про хижацький напад розбійників. Вона оповіла, як старі челядники зібрали ся коло пана Арне, щоб обороняти його і як пан Арне сам ухопив зо стіни шаблю і кинув ся на розбійників, але вони вбили і його самого, і челядників. Тоді стара жінка священника підняла шаблю свого чоловіка і пішла на розбійників, але вони тільки зареготали і вклали її на місці, вдаривши поліном по голові. Всі інші жінки поховались на печі, але душогуби, вбивши чоловіків, постягали їх звідтіля і також вбили.

— Остання жертва розбійників була моя люба, названа сестра, — сказала Ельзаліль. Вона так щиро благала не вбивати її і двоє душогубів уже були пожаліли її, але третій сказав, що всі повинні змерти і всадив їй ніж у серце.

Поки Ельзаліль розказувала про душогубство, трое незнайомих мовчки стояли перед нею. Вони навіть не дивились один на одного, але видно було, що вони слухали з напруженою увагою; очи їх хижо блищали, а уста здригали ся і показували заціплені зуби.

У Ельзаліль очи були повні сліз і вона ні разу не підвела їх поки говорила. Вона не бачила, що у того, що стояв перед нею, губи і очи були, як у вовка. Тільки переставши говорити, вона витерла очи і глянула на нього.

Але в тую-ж мить обличчя і очи незнайомого відразу перемінили ся...

— Як-що ти так добре бачила душогубів, дівчино, промовив він, — то ти, напевне, зараз пізнала-б їх, як-би зустріла?

— Я бачила їх при світлі головешок, що вони повитягали з грубки і свитили собі при тому душогубстві, — сказала Ельзаліль; але, як Бог допоможе, то я пізнаю їх. І я що дня молю Бога, щоб він допоміг мені зустріти їх.

— Що ти хочеш сказати, дівчино? — спитав незнайомий. Хіба-ж неправда, що розбійники згинули?

— Та вони згинули, — озвала ся Ельзаліль. Селяне що гонили їх по гарячих слідах, дійшли до вікнини у кризі. Вони добре бачили на снігу слід саней, кінських та людських ніг у цяхованих та підкованих чоботях. А далі за вікниною ніякого сліду вже не було і селяне думали, що розбійники потопили ся.

— А ти Ельзеліль, хіба не ймеш віри, що вони пропали? — спитав незнайомий.

— Та вже-ж, я вірю, що вони потопились, — сказала дівчина, — а проте я що дня молю Бога, щоб вони були живі. Я прошу Бога: не-

хай буде так, що вони втопили тільки коня та сани у вікнині, а самі виратувались!

— Чому ти так бажаєш того, Ельзаліль? — спитав незнайомий.

Маленька Ельзаліль одхилила голову назад і очи її засвітились.

— Я хочу, щоб вони були живі, щоб я могла знайти їх і віддати до суду! Я хочу щоб вони жили для того, щоб я могла четвертувати їх, замучити лютими мугами!

— Як-же ти можеш усе се зробити? — спитав незнайомий. — Ти-ж така маленька, слабосильна дівчина.

— Аби тільки вони були живі, — сказала Ельзаліль, — а я зроблю так, що не мине їх кара. Я-б раднїше вмерла, ніж попустила-б, щоб вони втекли від кари. Нехай вони будуть собі великі та дужі, але я знаю що від мене вони не втечуть.

Незнайомий усміхнув ся, а Ельзаліль завзято тупнула ногою.

— Коли-б тільки вони були живі, то я пригадала-б їм, що вони відняли у мене хліб і захист і що я через них стала бідна робітниця і мушу стояти на холодних кладках і патрати рибу. Я пригадала-б їм, що вони вбили всіх, що були мені любі. А найбільш я пригадала-б тому, хто зтягнув з печи мою названу сестру і вбив її, вбив тую що була мені найдорожча за все на світі!

Бачивши, як мала дівчина гнівається ся, троє шотланських вояків зареготали. А щоб не образити дівчину своїм сміхом, вони повернулись і пішли.

Вони пішли по-над берегом вузькою вулицею, що вела на майдан. Вже не стало їх видко, а Ельзаліль ще довго чула їх регіт різкий та глумливий.

Посланиця.

Пана Арне поховано було на восьмий день після його смерти у церкві у Сульберга. Того-ж дня у Бранехегі йшло слідство про те злочинство.

По всій окрузі люде добре знали пана Арне і на його похорон зійшло ся така сила народу і зо всіх шхерів, і з суходолу, що можна було думати, що то військо зібрало ся круг свого воеводи. На полях між церквою у Сульберга та Бранехегом був такий шарварок, що на вечір не було і на ступінь снігу, де не толочили-б людські ноги.

Пізнім вечером, коли вже всі люде поросходили ся, шляхом що від Бранехега на Сульберг їхав Торарін.

За весь той день Тарарінови довело ся багато балакати з людьми.

ЛНВістник 1910 кн. VI.

Раз-у-раз він мусів розказувати про смерть пана Арне. Його добре почастили там, де йшло слідство і довелося йому випити не один кухоль пива з тими людьми, що приїхали з-далеку.

Тепер голова Торарінова була важка і він почував у всьому тілі втому. Він ліг на возі. Він тяжко журився, що вже нема на світі пана Арне, а коли він наблизився до оселі священника, ще сумніші думки обхопили його.

— Песику мій Гріме, — сказав він, — коли-б я був повірив на те пророкування з ножами, то я міг би запобігти тому лихови. Я часто думаю про се, Гріме. Бере мене сум і я починаю думати, ніби й сам я брав участь у тому убивстві пана Арне. А тепер уже знай напевне, що коли мені ще раз трапиться така сама річ, то я вже поїму віри і зроблю инакше.

Поки Торарін балакав, лежачи на возі і на половину заплющивши очі, його коняка вибирала дорогу, як сама хотіла, а коли дійшла до оселі священника у Сульберга, то давнім звичаєм звернула у ворота і спинилася коло стайні. Торарін нічого і в думку не брав. Тільки коли кінь станув, він підвівся на віз і оглянувся на всі боки. Побачивши, що він стоїть перед домом, де тільки тиждень перед ним убито було стільки людей, він аж затрусився.

Він зараз ухопив віжки, щоб повернути коня з двору, але в ту мить хтось ударив його з-заду по плечі. Він повернувся і побачив коло себе старого фурмана Олафа, що служив у домі священника з тої пори, як Торарін себе памятав.

— Чого так квапишся сьогодні їхати від нас, Тораріне? — сказав він. Ходім краще у господу! Пан Арне сидить і чекає тебе.

Тисячі думок блискавкою промайнули в голові у Тораріна. Він не тямив: чи бачить він се справді, чи то мара якась. Фурмана Олафа, що стояв тепер перед ним живий і здоровий, він бачив тиждень перед тим мертвого, коло інших убитих з великою раною на шиї.

Торарін ухопився міцнійше за віжки. Йому здавалося, що найкраще буде якомога швидше втекти звідтіль. Алерука фурманч Олаф: це лежала на його плечі і старий намовляв його.

Торарін намагався викрутитися і так і сяк.

— Я власне зовсім не думав турбувати пана Арне так пізно, — сказав він. Коняка сама звернула сюди, а я й нечув ся. Тепер я поїду кудись на ніч. Коли пан Арне хоче мене бачити, то я можу приїхати до нього завтра.

По тім слові Торарін нахилився вперед і вдарив коня віжками, щоб рушити його з місця. Але в ту ж мить фурман підскочив до коня, вхопив його за віжки коло самої морди і спинив на місці.

— Не змагай ся Тораріне, — сказав він. Пан Арне ще не лягав спати, він сидить і чекає тебе. І ти добре знаєш, що тут ти можеш переночувати, краще ніж у всякому іншому місці.

На се Торарін хотів сказати, що не зовсім воно зручно почувати у домі, що без дахівки. Але ще не встиг він того сказати, як подивив ся на дім, і побачив що дахівка цілісенька, як була перед пожаром. А проте Торарін добре пам'ятав, що того-ж таки дня він бачив голі крокви, що стреміли високо на домі.

Він дивив ся і очам своїм віри не йняв; він протер очи, — але дім священика стояв перед ним цілісенький, без усякої шкоди, а на стрісі навіть лежав шар снігу. З димаря садив дим і вилітали іскри. А через щілини у віконцях на сніг падала смужка світла з хати.

Кому доводить ся багато мандрувати по холоді, голими шляхами, тому нема нічого любійшого за промінь світла, що виходить з теплої хати. Але Тораріна той промінь злякав гірше за все. Він почав поганяти коня, але кінь брикав ся і ставав дуба і не рушав від стайні.

— Та ходім-же у господу, Тораріне, — мовив знов фурман. Я думав що ти не хочеш нічого мати на совісти у сій справі.

Враз Торарін згадав те, що сам собі обіцяв, їхавши сюди. Він ніби скаменів, стоячи на возі високо піднявши руку і відразу став покірний і плохий, — як ягня.

— Ну, ось я й лишив ся, Олафе, — сказав він, зіскочивши з воза на землю. — Се правда, що я не хотів би нічого мати на совісти у сій справі. Веди мене тепер до пана Арне!

Торарінови здавало ся, що ніколи з-роду його ноги не були такі важкі, як тепер, коли він ішов до великого дому.

Коли двері у хату відчинились, Торарін заплющив очи, щоб не бачити світлиці. Але він зараз постарав ся підбадьорить себе, думаючи про пана Арне: Він часто голував мене своїм хлібом. Він часто купував у мене рибу навіть тоді, коли в його коморі було її повно. Він завжди був добрий для мене за свого життя, то вже наневне не схоче зробити мені лиха після своєї смерти. Може він хоче попросити мене за що-небудь. Не треба забувати, що ми мусимо бути вдячні навіть мертвим.

Торарін росплющив очи і подивив ся по хаті. Велика світлиця була точнісенько така сама, як він бачив її давнійше. Він зараз пізнав високу грубку і килими, що висіли на стінах. Але очи його довго перебігали з одної стіни на другу, зі стелі на долівку, поки він одважив ся подивити ся на стіл, коло якого звик був сидіти пан Арне.

Нарешті він одважив ся і подивив ся туди. Він побачив край стола самого пана Арне, живого і здорового, а коло нього по обидві сторони

сиділи його жінка і помішник, — все було так само, як тиждень перед тим. Знати було, що пан Арне тільки що повечеряв, він відсунув від себе миску, а ложка лежала коло нього на столі. Всі старі слуги і служниці сиділи коло столу, не ставало тільки одної дівчини,

Торарін довго стояв коло порога і дивився на всіх, що сиділи коло столу. Всі вони були якісь сумні і невеселі і пан Арне також сидів, підперши голову рукою, зажурившись.

На рещті Торарін побачив, що пан Арне підняв голову.

— Ти привів кого-небудь з собою, Олафе?

— Еге, відповів фурман, — се Торарін, що торгує рибою, — він був сьогодні на суді у Бранехегі.

При сих словах у пана Арне обличчя стало ніби трошки яснійше і Торарін почув, як він сказав:

— То підійдиш, Тораріне, і розкажи нам про суд. Я сидів тут і чекав тебе мало не до пів-ночі.

Все було так просто і звичайно, що Торарін почав помаленьку заспокоюватись. Він сміливо підійшов до пана Арне. Він питав сам себе: може то був лихий сон, що пана Арне ніби-то вбито і справді може він живий,

Коли Торарін проходив по світлиці, він своїм звичаєм кинув погляд на заслону коло ліжка, під якою завжди стояла дубова скриня. Але вже скрині на тому місці не було і, помітивши се, Торарін знов здригнув ся.

— Тепер розкажи нам, Тораріне як одбув ся сьогодні суд, — сказав пан Арне.

Торарін постарав ся розказати, як міг найкраще про суд і слідство. Але він не міг добре орудувати язиком і раз-у-раз помиляв ся і загикував ся.

Пан Арне зараз припинив його:

— Скажи мені тільки одно, найважнійше, Тораріне! Чи знайшли наших душогубів і чи покарали їх?

— Ні, пане Арне, — одважив ся сказати Торарін. — Ваші душоги лежать на дні Хакефіорда. Як же ви хочете, щоб їх покарали?

Почувши таку відповідь пан Арне розгнівав ся і з серцем ударив кулаком по столі.

— Що ти плетеш, Тораріне? Сюди приїздив суд, робив слідство і ніхто не міг показати йому, де шукати моїх душогубів.

— Ні, пане Арне, — відмовив Торарін, — того не знає ніхто з живих людей на землі.

Пан Арне де який час сидів, насупивши брови і понуро дивив ся перед себе. Потім він знов звернув ся до Тораріна.

— Я знаю що ти до мене щирій, Тораріне. Чи не можеш ти мені сказати, як міг-би я помститись моїм душогубам ?

— Я дуже добре розумію пане Арне, — одрік Торарін, — що ви хочете помстити ся тим, хто так жорстоко збавив вам віку. Але нема на світі ні одної людини, що могла-б вам допомгти в сій справі.

Після такої відновіди пан Арне тяжко задумав ся.

Настала довга мовчанка. Трохи згодом Торарін одважив ся спитати.

— Я зробив, пане Арне, що ви хотіли і розказав вам про суд. Чи маєте ви ще про що спитати мене, чи може тепер ви дозволите мені йти.

— Ранійше, ніж іти, Тораріне, — промовив пан Арне, — ти мусиш ще раз сказати мені, чи нема хоч одної живої людини на світі, що помогла-б помстити ся за нас ?

— Як-би зібрали ся всі люде, що живуть у Бухуслені, і навіть у всій Норвегії щоби помстити ся вашим душогубам, то й тоді се було-б неможливе, бо ніхто не зможе знайти їх, одрік Торарін.

Тоді пан Арне сказав :

— Як що живі люде не можуть допомгти нам, то ми самі мусимо допомгти собі.

По сім слові пан Арне почав голосно говорити „отче наш“, але не норвежською мовою, а латинською, як був давній звичай. Разів скілька по черзі він показував рукою на присутніх, поки не сказав „амінь“. При сім останнім слові він показав рукою на молоду дівчину, свою небогу...

Дівчина зараз встала з лавки і пан Арне сказав їй.

— Ти знаєш, що повинна зробити.

Дівчина заплакала і промовила :

— Не посилай мене на землю для сього. Се дуже тяжка справа для такої слабкої дівчини, як я.

— Ні, ти підеш, — відповів пан Арне. По всій правді ти повинна йти, бо ти більше за всіх нас маєш за що мстити ся. Тобі вкоротили найбільше літ віку за всіх нас, бо ти наймолодша.

— Я зовсім не хочу мстити ся, — сказала дівчина.

— Ти мусиш іти зараз таки, — звелів пан Арне. І ти не будеш сама одна. Ти-ж знаєш, що серед живих людей є двое, що тиждень перед тим сиділи тут з нами за сим столом.

Почувши се Торарін подумав, що пан Арне вибирає його для боротьби з душогубами і скрикнув :

— На Бога, благаю вас, пане Арне.

У тую-ж мить Торарінови здало ся, що і пан Арне і вся оселя

священика счезли у тумані, і що сам він упав кудись глибоко до доли з височини і вже більше він нічого не тямив.

Коли він опам'ятав ся, то вже почало благословляти ся на день. Він оглядів ся навколо і побачив що лежить на землі у дворі священика. Кінь з возом стояв коло нього, а Грім скавчав і вив над ним.

— Все се був тільки сон, — сказав Торарін, тепер я се добре розумію. В оселі пуста і дім зруйнований. Я не бачив ні пана Арне, ні кого иншого. Але мене так злякав той сон, що я вив з воза.

У світлі місяця.

Тижнів за два після смерти пана Арне настало скільки ясних місячних ночей. Одної такої ночі Торарін їхав сніговим полем. Він раз-у-раз спиняв коня ніби вибіраючи дорогу.

А про те він їхав не лісовою гущавиною, а широким рівним полем.

Все навколо покривав білий блискучий сніг; випав той сніг за тихої погоди і ніде не було кучугурів та заметів. Скільки оком збагнути скрізь було рівно, тільки де не-де по сторонах відніли ся голі каміні горби.

— Слухай Гріме, — сказав Торарін, як-би ми бачили осе сьогодні у-перше, то ми напевне подумали-б, що їдемо широким степом. Ми дивувались-би тільки, що дорога така рівна і що нема на ній ні каміння, ні вибоїв. Що-ж се за дорога, дивувались би ми, що по боках нема ні рова, ні тину і чому се з під снігу ніде не видко ні гілочки, ні кущика? Чому не видко ніде ні річеньки, ні струмочка; що навіть за лютих морозів перерізують поля чорною смужкою?

Торарінові дуже подобали ся такі думки та й Грімові видимо подобала ся балачка його господаря. Він нерухомо лежав на своєму звичайному місці на возі і тільки моргав очима.

Ледве Торарін промовив сі останні слова, як він проїхав коло високої жердки з віхтем на кінці.

— Як-би ми тут були чуженці, Гріме, — сказав Торарін, то ми питали-б себе, який то степ, що на ньому віхи такі самі, як у нас ставлять на морі. Та не вже-ж таки воно справді море, сказали-б ми на решті. Але така думка здалась-би нам зовсім чудацька, неможлива. Не-вже-ж ося тверда дорога не що инше, як вода? А всі ті каміні горби не вже-ж то острови та шхери, що меж ними раз-у-раз плеще море? Ні, ми не поняли-б віри, що се можливо, еге, так, Гріме?

Торарін засміяв ся, а Грім лежав собі тихо й нерухомо. Торарін їхав собі далі, аж поки не завернув за маленький скалистий острів. Враз він скрикнув, ніби побачивши щось дивовижне. Се дуже його здивувало; він пустив віжки і сплеснув руками.

— От бачиш, Гріме, а ти ще не йняв еси віри що се море! Тепер ти можеш сам перевірити ся. Підведи ся трохи і ти побачиш великий корабель близенько перед нами. Ти не пізнав морських віх, ну а корабель ти вже мусиш признати. Тепер вже не може буви сумніву, що ми їхали по морі.

Торарін спинив коня і де-який час розглядав великий корабель, що замерз у кризі. Так дивно було бачити його серед рівного снігового поля.

Побачивши, що над палубою корабля підіймасть ся легенькою хмарою дим, Торарін підїхав ближче, гукнув на капітана і спитав, чи не хоче він купити риби. У нього лишило ся скільки штут риби, бо він цілий день їздив по шхерах і продавав свій крам на ті кораблі, що замерзли у кризі і випродав трохи не все.

Капітан корабля, до якого тепер підїхав Торарін, дуже нудив ся зі своєю командою, дожидаючись, коли очистить ся море від криги. Він купив рибу у Тораріна не тому, що вона йому була потрібна, а тільки для того, щоб трошки побалакати з ким-небудь.

Скільки чоловіка злізло з корабля на лід. Торарін байдужісенько почав розмову про погоду:

— І не згадати вже, коли була така гарна погода, як сього року,—сказав він. Вже скоро буде три тижні, як настали ті морози і тиха погода. Тут у шхерах ми звикли зовсім до иншого.

Але капітан, що йому довело ся стояти на місці зо своїм кораблем, навантаженим оселедцями що замерз у морі коло Марстранда саме тоді, коли лагодив ся вийти в море, понуро подивив ся на Тораріна і відповів йому:

— От-таке! ти кажеш, що се гарна погода?

— А як-же хіба? — озвав ся Торарін, дивлячись на капітана невинним поглядом, як дитина. Небо ясне, спокійне і блакитне, а ніч така-же сама гарна, як і день. Ніколи не доводилось мені ранійше їздити по льоду цілими тижнями. У нашій країні море замерзає дуже нечасто, а як, буває, й замерзне, то буря через скільки днів ломає всю кригу.

Капітан стояв понурий, задумавшись і нічого не сказав на балачку Тораріна. Тоді Торарін почав распитувати його, чому він не йде у Марстранд.

— Звідсіль не більш одної години ходи до Марстранда, — сказав Торарін.

Але й на се не було ніякої відповіді. Торарін зрозумів, що капітан і на хвилину не хотів покинути корабель, боячись, що не буде на своїм місці, коли море очистить ся від криги.

— Ніколи не бачив я такої нудьги на обличчі людському, — подумав собі Торарін.

Капітан, що сидів довгий час замуруваний кригою у тих шхерах, багато дум передумав за той час. Він подивився на Тораріна і сказав:

— Ось ти їдиш по всій окрузі, бачиш багато людей і чуєш багато, а чи знаєш ти, чому цього року Бог зачинив нам вихід у море і держуть нас у неволі?

По сім запитанні Торарін перестав усміхатися, але удав, що нічого не знає і сказав:

— Не розумію, — що ти хочеш сказати.

— От бачиш, — сказав капітан. Одного разу мені довелося стояти цілий місяць у Бергені; щодня без угаву тягнув супротивний вітер і ні один корабель не міг вийти в море. Потім виявилось, що на одному з кораблів, які стояли у пристані, був чоловік, що обікрав церкву. Якби не та хуртовина, що не вгавала весь час, то він напевне любенько втік-би. Але його встигли достежити і зловили і як тільки його забрали на беріг, то зараз настала добра погода і потягнув прихильний вітер. Розумієш тепер, куди я гнів, коли питаю тебе, чого Бог замурував нам вихід у море?

Торарін мовчав де-який час. Здавалося: те, що він хотів сказати, була річ дуже поважна. Але потім він передумав і сказав:

— На тебе знаходять сумні думки, бо ти сидиш тут так довго у тих шхерах, мов у неволі. Чому ти не підеш у Марстранд? Упевняю тебе, що там тепер дуже весело. Там зібралось багато приїзжих людей і вони весь час танцюють і пють.

— Чому-ж там так весело, — спитав капітан.

— Та там-же зібрались всі моряки з тих кораблів, що пообмерзали, — одрік Торарін. Там також багато й рибалок, що покінчили лови оселедців і не могли вийти в море через ту кригу. А крім того там більш, як сто чоловіка наємних шотландських солдатів, що увільнилися зо служби; вони чекають тут доброї нагоди, щоб вернути ся у Шотландію. Невже-ж ти думаєш, що всі ті люде ходять похнюпившись і не користують ся з нагоди, щоб добре погуляти?

— Дуже можливо, що вони й гуляють, а я волію сидіти тут, — одмовив капітан.

Торарін глянув на нього. Се був високий, худий чоловік. Очи його були ясні і прозорі, як вода і вигляд їх був сумний.

— Сю людину я не зможу розвеселити, — подумав собі Торарін. — Та й ледве чи хто міг-би його розважити.

Через хвилину капітан знов почав балачку сам:

— А що, скажіть: ті Шотландці добрі люде? — спитав він.

— Чи не ти збираєш ся перевозити їх у Шотландію? спитав і собі Торарін.

— Еге, — відповів капітан, — у мене є груз в Единбург і один з тих Шотландців осе тільки що приходив до мене і просив перевезти їх. Але я не дуже люблю брати до себе на корабель таких веселих гуляків і я просив дати мені час, щоб подумати. Чи не чув ти може чого про них? Як ти думаєш, чи варто приймати їх до себе на корабель?

— Я чув тільки, що се одважні люде. Мені здаєть ся, що ти мігби взяти їх.

Не встиг Торарін промовити се, як його собака підняла морду вгору і завилала.

Торарін зараз перестав хвалити Шотландців.

— Чого ти, Гріме? — спитав він. — Може ти вважаєш, що я вже дуже довго стою на льоду і без потреби балакаю?

І він зараз зібрав ся в дорогу.

— Будьте здорові! — гукнув він капітанови.

Торарін поїхав у Марстранд вузькою протокою між островами Клевере та Куе. Вже завиднів ся Марстранд, коли Торарін помітив, що він не сам один на тій дорозі.

При ясному світлі місяця він побачив високого чоловіка з гордою поставою, що йшов по снігу. Він помітив, що на голові той чоловік мав шапку, оздоблену перами, а одежа була багата, з широкими вилогами.

— Ось він, — подумав собі Торарін, — осе той пан Арчі, ватажок Шотландців, що приходив на корабель умовляти ся про переїзд у Шотландію.

Торарін догоняв того чоловіка і кінь наступив був уже на його довгу тїнь, що тягнула ся на снігу позаду його.

— Гріме, — сказав Торарін, — чи не взяти його з собою і підвезти до міста?

Собака заворушила ся і хотіла вже встати, але Торарін показав їй руку на шию.

— Заспокій ся, Гріме! Я бачу, що ти не любиш Шотландців.

Пан Арчі йшов не обертаючись і не помітив Тораріна. Торарін помалу звернув на бік, щоб минути його.

Але саме тоді Торарін помітив по-заду Шотландця щось таке ніби другу тїнь. Се було щось довге, прозоре і сиве, що тихо сунуло ся по снігу, не лишаючи по собі сліду.

Шотландець ішов широко ступаючи і не оглядаючись. Але сива тїнь ішла за ним слідком, близенько, а иноді здавало ся, ніби вона щось шепоче йому на вухо.

Торарін їхав тепер на-рівні з Шотландцем та сивою тїню. Він ясно бачив обличчя Шотландця, бо на його світив місяць. Він ішов, на-супивши брови і, здавало ся заклопотала його якась думка, що була йому прикра.

Саме тоді, коли Торарін минав його, той повернув ся, ніби почувши коло себе щось стороннє.

У тую-ж мить Торарін ясно побачив, що за паном Арчі йшла молода дівчина у довгій асній сукні, але пан Арчі не номічав її. Коли він повернув ся, вона спинилась і тїнь, що була від пана Арчі, покрила її.

Пан Арчі знов пішов далі і дівчина знов опинилась поза ним і ніби щось шептала йому на вухо.

Се нагнало Торарінови такого жаху, що він не міг стямити себе. Він голосно скрикнув і так почав поганяти коня, що той попер у-чвал і через скілька хвилин Торарін опинив ся коло своєї хати.

Переслідування.

I.

По той бік острова Марстранда, що від шхерів і захищений від моря цілою низкою великих і малих островів стоїть і саме місто Марстранд. На сїм боці острова був великий рух народу на вулицях; у пристані стояло завжди багато кораблів та човнів і там продавали солоних оселедців і патрала рибу. Недалечко від пристані стояла церква з цвинтарем, ратуша мійський майдан. У місті було багато високих дерев і в-літку вони дуже оздоблювали місто.

Але на тій половині острова, що від заходу і не захищена шхерами не було нічого крім голих скель та каминих рогів, що вдавали ся в море. На сій частині острова трапляли ся купини, що поросли яловцем та колючим терном, бобровими та лисичими норами, гніздами гагар та чайок і не було там ні стежок, ні домів, ні людей.

Торарінова хатина стояла на вершечку гори, таким чином — по один бік її лежало місто, а по другий була пустиня. Коли Ельзаліль одчиняла двері своєї нової оселі, що стояла на рівній голій скелі, вона могла бачити безмежну далечінь моря, що була на захід сонця, геть аж до смуги чистої води, що вже не була покрита кригою.

Всі моряки і рибалки, яких кораблі і човни позамерзали у пристані Марстранда, часто проходили тепер коло Торарінової хати і вилазили на високі шпилі, щоби подивитись, чи не почали затоки і протоки очищати ся від криги.

Ельзаліль стояла иноді коло дверей хатини і дивила ся на тих, що йшли на гору. Серце її стискало ся з болю і вона думала собі:

— Щасливі ті люде, що мають чого сподівати ся у життя. Я тепер не маю чого бажати і сподівати ся на світі.

Одного вечора вона побачила на вершечку гори високого чоловіка

у великій шапці з перами. Він стояв і дивився на море, на західню сторону, як і всі інші. Ельзаліль зараз пізнала пана Арчі, ватажка Шотландців, що розмовляв колись з нею на кладках.

Коли він проходив коло хатини, вертаючись до міста, Ельзаліль ще стояла коло порога і плакала.

— Чого ти плачеш? — спитав Шотляндець, спиняючись перед нею.

— Я плачу, бо не маю чого сподівати ся, не маю чого бажати, — одрікла Ельзаліль. Коли ви стояли на вершечку гори і дивились на море, я подумала: „Напевне він має по тім боці моря рідну хату, і тепер збирається їхати туди“.

Пан Арчі, здавало ся, дуже зворушив ся — і сказав їй:

— Вже багато літ ніхто не говорив мені про мою домівку. Один Бог знає, що тепер дієть ся там. Я виїхав з дому, як було мені сімнадцять літ, щоб служити у чужому війську.

З тим словом пан Арчі ввійшов до Ельзаліль у хату і почав говорити з нею про свою домівку.

Ельзаліль сиділа мовчки і слухала пана Арчі, що говорив довго і з запалом. Вона радо слухала всяке слово, що виходило з його уст.

Коли пан Арчі збирав ся нарешті йти, він попросив дозволу поцілувати Ельзаліль на прощанне.

Ельзаліль одмовила ся і побігла до дверей, але він заступив їй дорогу і хотів примусити її виконати його бажання.

Саме тоді відчинили ся двері і у хату ввійшла господиня.

Пан Арчі зараз відступив ся від Ельзаліль. Він тільки стиснув їй на прощанне руку і хутко вийшов.

Мати Торарінова сказала Ельзаліль:

— Як добре, що ти послала по мене. Не гоже молодій дівчині лишати ся самій з такою людиною, як пан Арчі. Ти сама знаєш, що у наємного солдата нема ні совісти, ні чести.

— Хіба я посилала по вас? — спитала Ельзаліль дивуючись.

— Еге, — озвала ся стара, тоді, як я стояла на кладках при роботі, до мене підійшла маленька дівчинка, якої я ніколи досі не бачила; вона сказала, що ти кланяєш ся мені і просиш мене вернути ся до дому.

— Яка вона з себе? — спитала Ельзаліль.

— Я не придивляла ся до неї, — сказала стара. Одно тільки я помітила, що вона так легко йшла по кладці, що зовсім не було чути її ходи.

Почувши се, Ельзаліль дуже зблідла і сказала:

— То знають се був ангель з неба, що пішов по вас і привів вас до дому.

II.

Одного разу пан Арчі знов сидів у Тораріновій хаті і розмовляв з Ельзаліль.

Вони були самі і розмовляли весело і любенько.

Пан Арчі говорив, що Ельзаліль повина-б поїхати з ним у Шотландію. Він поставить там для неї палац і зробить з неї заможну паню. Коло неї роєм будуть ходити кавалери і вона буде танцювати у королівському палаці.

Ельзаліль уважно приймала всяке слово, що говорив їй пан Арчі і йняла віри на все. А пан Арчі сидів і думав собі, що ніколи не доводило ся йому зустрічати такої лехковірної дівчини, як Ельзаліль.

Втім пан Арчі замовк і почав уважно придивляти ся до своєї лівої руки.

— Що се вам, пане Арчі, чого ви замовкли? — спитала Ельзаліль.

Пан Арчі стискав і роспрабляв руку і повертав її.

— Що з вами, пане Арчі? — спитала знов Ельзаліль. Чи не заболіла у вас рука?

Пан Арчі повернув до Ельзаліль своє перелякане лице і сказав:

— Ти бачиш ті коси Ельзаліль, що обвили мою руку? Ти бачиш те русяве волосся?

Коли він почав говорити, то дівчина ще нічого не бачила, але не встиг він договорити, як вона побачила смужку світлого, м'якого волосся, що обмотало ліву руку пана Арчі.

Дівчина підскачика перелякана і скрикнула:

— Пане Арчі, чие то волосся обмотало ся коло вашої руки?

(Докінчене буде).



II. СМУТОК.

З російсько - українського життя.

Нарешті аж тепер можна сказати, що третя Державна Дума знайшла свій шлях в політичній житті країни і що вона стала — при сучасних умовах — на твердому ґрунті, забезпечивши своє існування принаймні до... четвертої Думи. Сталося це за недовгий час біжучої сесії, яка безперечно матиме історичне значіння і не мало спричинить ся до зросту політичної свідомости російського громадянства.

Отже зазначимо поперед усього, — хоч хронологічно сей факт став ся в середині сесії, — що третя Дума перемінила собі голову. В початку березоля Пуришкевич, — у якого запал „істинно-руссаго“ патріота еднається з психозом сквернослава чи еротомана, — в одній з своїх промов про вищі школи побив всі свої попередні рекорди брудних і огидливих наклепів на академічну молодь. Коли голова — Хомяков — не звернув на се особливої уваги і навіть нагримав на опозицію за голосні протести, то вийшов теж „рекордний“ для третьої Думи скандал: обурення опозиції виявилось в ще гостріших формах, Пуришкевичу не дали вести промову далі і врешті примусили Хомякова закрити збори. Другого дня Хомяков подав заяву, що складає з себе обовязки предсідателя Думи, — і на сей раз вже назад свого слова не взяв.

Новим предсідателем більшість третьої Думи обрала Гучкова. Значіння сих виборів одразу було виявлено тим фактом, що за Гучкова, поруч з октябристами, голосували і націоналісти. Октябристи zostались без лідера, але сим способом вони, як видно, сподівались зміцнити своє становище в Думі і разом загальне становище Думи. Новий предсідатель почав з того, що під час виборів тихенько вийшов з Думи, щоб не звертатись до депутатів з промовою, і сказав своє слово подяки вже кілька днів потім, після офіціальних візитів... Вступна промова Гучкова була зложена так дипломатично, що була прийнята досить прихильно лівою частиною Думи і не викликала протестів правої; він досяг сього тим, що виразно признав себе конституціоналістом, хоч ні словом не згадав про Думу, як орган конституційного ладу; а за те натякав на перешкоди, що робить Думі державна рада, і наче-б то похваляв ся звести за те з державною радою рахунки. Отже більшість Думи поставила сю промову Гучкову в особливу заслугу і в велику сміливість, — настільки перемінились часи за чотири роки од першої Державної Думи.

З своєї партії Гучков формально вийшов; лідером октябристів тепер лічить ся проф. Анреп. Але без Гучкова партія стала ще більш хитка й періста, — бо позбулась тої сильної індивідуальности, яка своїм особистим впливом мирила між собою відміни партійних поглядів і закривала дефекти партійної програми. Врешті, фактичним „пастирем“ сеї безхазяйної отари став не хто, як керманич всеї внутрішньої політики, голова міністерської ради. Такий був результат нової комбінації думських елементів.

Законодатна робота в сій сесії йшла жваво. Бюджет викінчено щось двома місяцями раніш ніж торік, і на Великдень державний обрахунок вже був ствержений і в інших інстанціях. І бюджет вийшов „рекордний“, — бо Думі пощастило його звести не тільки без дефіциту, але навіть з невеличким лишком — щось 4 миліони, які постановлено асигнувати на зменшення державних боргів... Правда, сей успіх був досягнутий трохи штучними способами, але-ж був! Правда, при перегляді окремих обрахунків по міністерствам не мало в Думі наговорено прикрих правительству промов, з характеристикою сучасної політики, але то все говорилося більше для самовдоволення опозиції, бо правительство не приходило слухати тих промов і не подумало на них відповідати; зоставсь без відповіді навіть сам теперешній предсідатель думи, а тоді ще лідер октябристів — Гучков, що звертав ся до неprisутного предсідателя міністерської ради з делікатними докорами за нездійсненне маніфеста 17 жовтня і виразно нагадував правительству: „ми ждемо! ми ждемо!“ — А ждеш, та й дожидай ся! — мабуть подумало „правительство“, прочитавши другого дня в газеті промову Гучкова.

Була таки й справжня прикрість правительству на розгляді бюджету: третя Дума знов викреслила з обрахунку 14 миліонів карбованців, що морське міністерство просило на будівання панцирників. Виявилось, що міністерство мало вже в руках досить грошей на ті панцирники, але куди ті гроші ділись, ніяк не можна дізнатись; ну, і Дума признала потрібним піддержати „традицію“ і грошей більше не давати. Але-ж на традицію знайшлась, звичайно, друга традиція: державна Рада з Думою не згодилась і знов завела ті миліони в бюджет, а міністр фінансів допоміг знайти для них нове джерело прибутків. Врешті і миліони асигновані і державний обрахунок зведено таки без дефіциту, а думські заміри zostались при Думі, не порушивши її репутації...

На інших принципіальних питаннях, що виникали в Думі, в звязку з бюджетом і незалежно од нього, репутація третьої Думи переважно росла й міцніла...

Згаданий інцидент з Пуришкевичем, через який Хомяков остунив ся з місця предсідателя Думи, мав продовження. Другого-ж дня

Пуришкевич знов почав виливати бруд на академічну молодь, а коли опозиція гостро протестувала, один за одним кілька членів опозиції було виключено з засідання. Таким чином думська більшість санкціонувала недвозначну агітацію, яку підняв Пуришкевич проти вищих шкіл і яку трудно було не звязати з міністерським походом проти університетської автономії. З тих самих тенденцій думська більшість прийняла пропозицію Маркова 2-го, щоб у військово-медичну академію не приймалися Євреї. Дуже виразно зазначивши свої симпатії до провідних думок правого крила Думи, октябристський центр тим з більшою енергією виступав в оборону тої політики, яка була звязана з іменем предсідателя міністерської ради. І через те без всякого вагання було одхилене думською більшістю запитання опозиції з приводу „статті 96“ про порядок військового законодавства. Колись, на ґрунті питання про порядок стверження штатів морського міністерства сподівались одставки самого Столипіна, бо він тоді уважав викреслення сеї справи з компетенції державної Думи за порушення основних законів. Але минув час — і той самий міністр тепер в Думі обстоював видані правительством по ст. 96 правила військового законодавства з такими-ж порушеннями прав Думи. І октябристські промовці незграбно, спотикаючись, обороняли точку погляду правительства проти гострих і гарячих нападів опозиції... Думський центр служив свою службу, за яку він сподівався вернути собі стару приятельність і старий вплив у „сферах“...

Але тепер уже довелось видержувати конкуренцію з іншими претендентами на вплив, і мимоволі октябристи все більше втрачали своє власне обличчя, приймаючи риси дужчих сусідів з правого боку — націоналістів. Ми вже наводили приклади тактики октябристів в тих справах, де ставилось національне питання. Дуже характеристичну з сього боку постанову прийняла Дума по законопроекті про землі туркестанських кочових „инородців“: ті землі, що адміністрація признає для Кіргізів зайвими, переходять до розпоряження казни. Зовсім просто. Колись, як чиновники розбирали собі башкирські землі, то була хоч про людське око якась ніби згода покупців з башкирськими громадами: башкирів підпоювали і добивались приговорів про продаж земель за безцінь. Тепер же можна обійтись без церемоній, бо силу взяли люде, яким слово „право“ нічого не говорить. Запанував принцип, який найкраще висловив відомий депутат Тімошкін, відповідаючи опозиції на її промови в оборону Кіргізів: „і так часу багато пропало! Тепер треба брати, що ще можна взяти!“

І октябристи, вивернувши свій прапор з маніфестом 17 жовтня на другий бік, написали на ньому осей тімошкінів поклик і взялись до провадження чергових законопроектів правительства: про загально-держав-

не законодавство в Фінляндії та про земство в західних губерніях...

Для громадянства, для правительства, що має в своїх руках бідну, неупорядковану державу і хоче її вести в напрямі вселюдського прогресу, — яка велика була-б втіха мати серед своїх країн таку, що встигла своїми власними силами дати блискучий зразок високої культури і економічного добробуту, здобутих на підставі громадянської волі! От — готовий приклад, свого роду „зразкове хазяйство“: тільки дивись і в своїм господарстві хазяйнуй так само... Але для господарів, що не вміють управитись з впливом всесвітнього ринку та хотіли б вернутись до мінового господарства, — всякі „зразкові культури“, розумієть ся, як більмо на оці. І в сучасній внутрішній політиці, збудованій на націоналістичних пориваннях правої половини Думи, таке більмо в оці — Фінляндія. Після частинних заходів ліквідації здобутків визвольного руху, теперішній час здав ся найбільш слушним для радикальної операції над огнищем культурної інфекції. А операційний різак узяла в руки третя державна Дума.

Я вже згадував в свій час про проект загально-державного законодавства по тим справам, що торкають ся всеї держави, не виключаючи Фінляндії. Сей проект правительство внесло на розгляд державної Думи, а новому фінському сойму, що був скликаний на 1 березоля, послало „на заключеніє“, яке після того мало бути передане в Думу ж на остаточний присуд. Після місяця праці сойм прислав докладно мотивовану відповідь, в якій доводить, що по стверженім вищою властю законам Фінляндії сойм має право рішати всі справи, що торкають ся Фінляндії, а як новий проект прислано сойму не на присуд, то й розглядати його по суті сойм не може, але висловлює готовність піти на всяку згоду за для справжніх інтересів держави, аби не порушав ся законний порядок розгляду нових проектів. Сойм розумів всю вагу момента, все історичне значінне свого становнща і кожного слова своєї відповіді, — і зостав ся однодумним, одноголосним представником законного права своєї країни.

Тим часом, не дожидаючись „заклученія“ сойма, державна Дума визначила для фінської справи комісію, підбравши туди найбільш гострих націоналістів, найбільш м'яких октябристів і, для — годить ся, декого з опозиції. Головою комісії став націоналіст Крупенській. З свого боку, державна Рада не дожидаючи, поки проект вийде з Думи, теж обрала комісію, в яку війшли і самі автори фінського законопроекту. Словом, справу погнали одразу на всіх кінцях і то таким швидким темпом, що, очевидно, „бистроту і натиск“ поставлено було виконавцям за особливо важний обовязок. З перших засідань думської комісії виявилось, що опозиції там робити нічого, бо її широкі міркування на істо-

ричних і юридичних підставах зустріли організовану мовчанку міцної більшості, яка прискореним голосуванням приймала один пункт законопроекта за другим. Опозиція вийшла з комісії, одклавши оборону фінського права до розгляду законопроекта в Думі. Тоді комісія швидко скінчила свою роботу, — і перед Думою став на черзі проект такого нового ладу для Фінляндії, в яким зроблено початок повного скасування європейських порядків Фінляндії. В списку справ, які виключають ся з компетенції місцевих інституцій, показані навіть преса, школа і право союзів як справи, що підлягають загально-державним законам. Націоналістам третьої Думи увижається, в ореолі державної заслуги, — *finis Finlandiae*, — і вони свідомо пішли на скасування фінської автономії. А разом з тим, — і то вже, очевидно, несвідомо, — третя Дума накладає свої руки на принцип непорушності конституційного права, і таким чином сама собі копає яму... Цікаво, що патріотична преса в фінській справі виступає не тільки з погляду загально-державних інтересів, але й в оборону прав російського парламента, який повинен — вони кажуть — мати суверенну зверхність над провінціальним фінським соймом. „Новое Время“ глузує з кадетів, що вони, мовляв, опинились в становищі ворогів російського парламентаризма, бо виступають проти поширення прав Думи... Всяким способом, як бачите, беруть ся, — але в суті справи звучить той самий тімошкінів поклик: „Треба брати, коли можна!“ Більш менш в таким зміслі, тільки, звичайно, в більш культурних виразах, давав пояснення комісії державної Ради один з авторів законопроекту — Дейтріх: „Коли чого вимагають інтереси суверенної держави, то на тонкі юридичні питання права дивитись нічого...“

Знає сей принцип і Європа, бачила вона всякі „аннексії“, — але ж їй, очевидно, трудно помириться з перевагою елементу менш культурного над більш культурним. І от, — один за одним почали з'являтися в західно-європейській пресі протести од професорських колегій, а в державну думу і до окремих фракцій думської більшості почали поступати прохання од торгових палат — не псувати умов фінського політичного життя. Наслідком тих заяв було кілька патріотичних вибриків в правій пресі і од правих депутатів в Думі, обурених „втручанням чужоземців в внутрішні справи Росії“. А врешті, те „втручання“ мабуть ще більше вплинуло на керуючі сфери — урядові й думські, щоб яко мога швидче провести фінляндську „реформу“, поки не перемінять ся внутрішні обставини. Пішли чутки, що од того, як пройде сей законопроект, залежить існування і кабінета і самої Думи, а через те Дума мусить виправдати довіре і не припиняти сесії, поки не скінчить з фінською автономією... І розуміється, Дума витримала свій іспит. Памятаєте щедринаського „ліберала“, що, в залежности од обставин, прикладав свої іде-

али, попереду „по змозі“, далі — „хоч що небудь“, — а на останку — „притосовуючи до підлоти“? Час йшов, од ідеалів зостало ся саме дрантя, а ліберал собі похажав з самодоволенням, поки зовсім несподівано помітив, що добрі люде почали йому плювати межі очи... Коли в сю алегорію замість „ліберала“ поставити „конституціоналіста“, — то щедринський малюнок досить близько підійде до становища, в яким тепер опинилась думська фракція октябристів...

І немало з думських „лібералів“ вже добре се становище відчують. Найбільш порядні елементи серед октябристів ледве додержують звязків з своєю партією. Ще не дійшла була черга до розгляду фінського закона, а в самій Думі вже найбільш чуткі елементи з октябристів втратили терпець і голосно заявили протест проти тактики своєї фракції. Стало ся се з приводу законопроєкту про земство в західнім краї.

Основною рисою сього законопроєкту єсть боротьба з польським елементом, для чого земські вибори по проєкту мають бути організовані по системі національних курій, всі виборні посади мають бути зайняті особами „русскаго“ походження і т. п. Коли виявилось, що в губерніях литовських не можна навіть сими обмеженнями дати перемогу „русскому“ елементу, — бо там його зовсім нема, то сі губернії просто було викреслено з законопроєкту. В думській комісії голоси і думки октябристів, — що ще не зовсім забули основи земства 60-х років, — зовсім переплутались: комісія прийняла чимало поправок, що зменшують націоналістичний характер закона, але врешті більшістю опозиції з правими зовсім одхилено законопроєкт в його остаточнім вигляді, — і Думі довелось узятись за справу з самого початку, з правительственного тексту. І от, в перших засіданнях Думи, чернігівський октябрист Клименко, що звичайно нічим себе не виявляє, взяв слово, щоб заявити, що він протестує проти октябристської тактики, бо вона йде в суперіч партійній програмі, і що на далі він буде слухатись тільки свого сумління, а не всяких сторонніх наказів... Сей щирий і зовсім, може, для самого Клименка несподіваний протест зхвилював і ще більше розпалив фракцію октябристів, яка вже тепер зовсім не знає, якої лінії держатись при голосуванні. Але, треба думати, що проєкт пройде так, як того хоче правительство.

Виявилось, що коли будуть перемінені націоналістичні основи проєкту, то правительство забере його назад, — і, як сказав в своїй промові предсідатель міністерської ради, -- „західний край довго не побачить економічного відродження, якого він так потребує“... Очевидно, октябристи приймуть сей наказ на увагу і напружать всі сили, щоб оправдати довіре, — хоч би при тому довелось самим од напруження розсипатись на клепки... І як симптом сього близького розвалу — прийнято звістку про вихід Клименка з своєї фракції...

Таким чином, при сучасних офіційних поглядах, на добрі умови для „економічного відродження“ можуть сподіватись лиш ті російські країни, де можна забезпечити перемогу „руському“ елементу. „Инородці“, виходить, не мають на те відродження права. Чи вони остаточно засуджені на економічну загибель, про те ще не відомо, але про чисте земство — як організацію економічного громадського господарювання — вони марити не повинні: таке земство можна було провадити в часи рожевих надій та сантіменталізму 60-х років минулого століття; в 20-м столітті земство, як і все инше, — повинно служити знаряддем внутрішньої політики...

Розумієть ся, в розмовах з приводу західних земств не проскочило й слова про основну людність західного краю — Українців: весь час іде мова про „руское население“ та „русских помещиков“, од яких і виступають в Думі Шульгини та Пуришкевичі. Обороняють вони нас — і наших людей — від польського впливу, — тільки не питають, чи хочемо ми такої оборони. Опозиція в своїх промовах доводила, що кращий спосіб оберегти темне селянство від польського панства — се поширити селянські права і представництва в земстві. А як-би запитали до того місцевих Українців, то, мабуть, вони-б одповіли: „визволь нас, Боже, од таких друзів, як Шульгини, — а з ворогами ми й самі управимось... Нехай нам дадуть справжню громадянську волю, та правдиве, колишнє земство, — то ми Поляків боятись не будем... Он у Галичині Поляки панують не тільки економічно, але й політично, — і ніяк не можуть зполонізувати українське селянство“...

Законопроект про земство, так само як і фінську реформу, Дума має, як чути, наказ викінчити до літнього перериву. На ґрунті сих обох справ вияснить ся становище Думи і в дальші відносини між нею і урядом.

В такій тяжкій атмосфері, яку навів націоналістичний напрям внутрішньої політики, якось бліднуть і тратять всяке значінне инші життєві зявища, дрібна законодатна робота Думи, де-які факти громадянського життя, — що в иншій час могли-б звернути на себе більшу увагу. Досить важним законом має бути вироблений Думою закон про місцевий суд, — що зовсім міняє всю структуру юридичних відносин в селах, ставлячи замість волосних судів інститут виборного мирового суду, на підставі маєткового цензу. Принципіальне значінне мало запитання до міністра юстиції про порядок кодифікації законів, коли навіть октябристські промовці з обуренням зауважали, що при сучаснім ладі кодифікатори без жадного контролю заводять в текст законів важні одміни; не можна не згадати викреслення з обрахунку міністерства внутрішніх

справ асігновки на видатки по адміністративнім засланні, — коли знов октябристи держали себе досить сміливо і, разом з опозицією, висловлялись проти безмежного ширення адміністративних висилок; нарешті було проведено закон про „право застройки“, в яким обмежено самоволю земельних власників і уставлено норми відносин між ними та власниками збудованих на чужій землі будинків. Се все була ложка прогресівного меду в бочці націоналістичного дьогтю...

Основна діректива внутрішньої політики йде по тій лнії, що намічена кілька місяців тому, — в напрямі програми „руських націоналістів“. В тому ж напрямі збільшуєть ся нахил правого октябризму, — і в четвертій сесії сеї думи може ми побачимо вже націоналістів в центрі. А підмогою сьому центру, — а може й його колишніми правоприємцями будуть „истинно-руські союзники“, — коли вони до того часу встигнуть прибрати трохи більш людське обличче... Для сеї мети вжито всяких заходів. Як видно, єсть замір одвести „союз“ від заплямленого Дубровіна і віддати під руку о. Восторгова разом з Пуришкевичом, але союзні організації ще не второпали, якої тропи їм держатись, а Дубровін добровільно не хоче оступатись з місця і, як вовк, лясає на ворогів зубами в „Русскому Знамени“. Тимчасом серед інших керманичів „союзу“ іде якась серіозна незгода, яку вони хочуть та не можуть втихомирити і закрити од людського ока. Виходить на те, наче б то ніяк не можуть поділити якоїсь кістки. А що кістка єсть, те викрив один з „стовпів“ союзу — академік Соболевський, заявивши в пресі, що він виходить з союзного комітету, бо не може зоставатись там, де людьми керують „темні гроші“... Після кількох, дуже невдатних одповідей союзних генералів на заяву Соболевського, „союз“ замовк, так і не пояснивши зацікавленому громадянству, що воно за „темні гроші“, скільки їх, звідки вони йдуть і за що їх платять... Але з натяків правої преси видно, що се мабуть платня „союзови“ за теперішню й будущу піддержку внутрішньої політики.

Цікавий час, цікаві типи, цікаві нові течії... Який, наприклад, зріст клерікалізма помічаєть ся останніми часами... Правда, сей клерікалізм — специфічний російський, роздутий зверху і порожній в середині, без твердого ґрунту, готовий кожної хвилі дуснути як пухир, коли до нього приторкнеть ся чиясь смілива рука... Але поки вона не приторкнулась, він дметь ся і грає на сонці всіма фарбами... В Державній Раді представники духовенства, протестуючи проти полегкостей старовірам, виразно заявляють, що православна церков в справах віри вище од правительства, і правительство повинно їй коритись. В відповідь на бажанне думської шкільної комісії передати приходські школи під догляд міністерства освіти, думське духовенство друкє в „Нов. Врем.“

«свого роду „буллу“, де протестує проти втручання громадянської влади в церковні справи і на те бажання контролю відповідає латинським: „non possumus“! Се принаймні „звучить гордо“... При таких високім настрої духовних сфер, не диво, що якимось сама собою, тихим способом, наче кропива в забутім кутку города, виріс вироблений синодом проєкт духовної цензури, — під догляд якої знов мають іти всі видання з церковно-релігійним змістом...

Не кращі рослини виростають тепер і на полі громадянської ініціативи. За минулий час відбувся черговий зїзд „об'єднаного дворянства“, яке час від часу перевіряє свій вплив і свої сили. Розуміється, виявилось, що у дворянства „єсть ще порох в пороховницях“, зберігся і специфічний „лицарський“ дух... Здіймались звичайні питання — про дворянський банк, про чергові справи державного життя, висловились проти „революційної“ преси і між иншим був отверто виголошений „дворянський“ погляд на народню освіту, як на річ, зовсім непотрібну і шкідливу для „народа“... Вийшов сей погляд з хворої голови Пуришкевича, але зустрів повне співчуття більшости зїзду.

Відбувся і письменницький зїзд... без письменників, — бо видатні діячі російського письменства ухилились од участі в ньому при тих рамках, в які була поставлена урядом програма зїзду. Окрім купки ініціаторів, на зїзд прибуло все ж чимало представників провінціальної преси, які виявили сим велику внутрішню потребу єднання. Але через ті органічні дефекти, про які було сказано, зїзд пройшов мляво і не дав ніяких цікавих розмов і рефератів.

З инших зїздів — Пироговський зїзд медиків, як дуже спеціальний, відбувся щасливо; а зїзд криміналістів в Москві вмер не своєю смертю, бо був закритий адміністрацією, хоч і з'явив інкріміновані реферати з програми... Був ще в Петербурзі зїзд по боротьбі з проституцією, який лишив по собі кілька постанов аболіціоністичного напрямку. В українськім життю сі зїзди зазначилися бідною, яка впала на редактора української газети „Село“ за уміщення статі про сі зїзди. Хоч вона з причини не могла фактично вести редакції і вже кілька місяців подала заяву про передачу редакції иньшій особі, сю хорю дівчину, доньку високого генерала, що була довгий час сестрою милосердя покарано місячним арештом без заміни на гроші і не давши навіть удати ся до губернатора в сій справі — бо губернатор їздив по губернії, зараз узято до арешту, де пробула майже тиждень, поки удалося замінити дальшу висїдку уплатою 300 рублів.

Досі ще я не сказав ні слова про українське життя, за минулий місяць останнього огляду час. Але все те, що було сказано, досить ха-

рактизує ті умови, в яких тепер став всякий національний рух в Росії, а в тім числі і український. Наслідки тих умов реалізують ся, — хоч по малу, але дуже виразно. На українське життя насуває знов темна хмара, під якою воно жевріло не розгораючись стільки літ, аж до визвольних часів. Нещодавно болючим ударом одбилось в українських серцях адміністративне закриття київської „Просвіти“, — викликане не стільки провинности сього товариства, скільки відомим циркуляром міністра внутрішніх справ про національні товариства. Провини „Просвіти“ всі написані в її законнім статуті, якого вона й держалась весь свій недовгий вік. Пильнуванням начальства знайдено було ще провини в виданих „Просвітою“ книжках, — але й ті книжки в свій час начальство бачило і не боронило. Але що-ж! Треба було закрити тай годі! „Просвіта“ вмерла — і її керманічі не хотіли навіть шукати правди в вищих інстанціях. Та, мабуть, і добре зробили, бо могли б знайти таку саму відповідь, яку недавно дістала одна нанночка — київська курсистка Солнцева засуджена на кару „за росповсюдження ворожої правительству літератури“, бо у неї знайдено було кілька українських книжок (між инчими „який буває державний лад“); вони в свій час законним способом випущені на світ і досі продають ся свобідно. Отже на скаргу сеї бідолахи Сенат одповів, що дозвіл начальства на якусь книжку не визволяє од кари за її росповсюдження, коли її зміст суд признає „преступним“. Панночку присужено на три місяці в кріпость. Очевидно, далі нема куди йти.

Незабаром по київській „Просвіті“ вмер і перший її голова, Борис Дмитрович Грінченко. А кілька днів перед тим закрила ся ще одна висока українська могила — М. Л. Кропивницького... Занадто багато могил для такого короткого часу...

Але українські могили — не прості могили. В звичайних могилах весь світ бачить символ смерти, — а могили українські, почитаючи од козацьких і до наших часів, живуть своїм особливим життям, притягають до себе увагу і де-коли мають більше вплива на живих Українців, ніж за свого життя впливали ті, кого в могилах поховано. Єсть і такі могили, що навіть охороняти їх не можна, не накликаючи на себе обвинувачення в шкоді для держави і для громадянського спокою, як виявило ся недавно, коли старих київських громадян задумали заснувати товариство для охорони могили Шевченка.

Нехай же й сі наші нові національні могили не перестають жити і нагадувати про себе живому українству...



ЕВГЕН ЛЕВИЦЬКИЙ.

З заграниці.

(Вибори у Франції. — Виборча реформа до пруського сойму. — Повстаннє в Альбанії).

Франція перебула протягом останнього місяця виборчу кампанію до парламенту під проводом правительства Бріана. Політичний світ, що був вельми заінтересований як ходом виборчої боротьби так її вислідом, діждав ся прикрого розчарування. Вислід виборів дав тільки незначні зміни супроти попереднього стану, а сама акція виборча відбула ся без особливших потрясень, а навіть серед виємкової тишини та апатії.

Франція не хоче змін в розвитку своєї внутрішньої політики і в часі виборів не було ні горячих спорів, ні виємкового заінтересованя.

Стягом, під яким пливе судно третьої республіки від кількох літ, се відділене церкви від держави та світська школа, тобто віддане публичного вихованя виключно в руки державної власти. Від проголошення закона про розділ церкви від держави себто від р. 1906 усе політичне жите Франції обертаєть ся коло сеї многоважної справи і під тим кличем відбували ся також послідні вибори до французького парламенту

Нині після проголошення остаточного вислїду виборів можна вже сміло сказати, що ніяка зміна в розкладі сил в найблизших роках не наступить, та що віз державний, ведений смілою рукою Бріана, поточить ся далі в наміченім напрямі, аж поки останній етап сеї дороги не буде осягнений.

Бріан, батько і творець закона про розділ, вступив до міністерства 6 р. 1906, коли то на чолі кабінету станув Саріен, а міністром внутрішніх справ великий та незвичайно проворний Клемансо. Бріанови судило ся стати в тім кабінеті як-раз міністром просвіти. Швидко після того прийшли вибори, а вибори сі (май 1906 р.) дали новий приріст партіям правительства — при головнім виборі з дня 8 мая прибуло республіканським групам 24 а при виборі тіснійшим з 22 мая 35 дальших мандатів. Тим робом прийшло до остаточного скріплення сього парламентарного бльоку, який творить тепер головний кістяк в розкладі політичних сил Франції, а на якого чолі Бріан — зі своєю політикою ляїцізації школи і держави — дійшов після упадку Клемансо до президентури. Сей блок творять радикали і радикальні соціялісти, що

мали разом 268 мандатів на прикінці минувшої каденції, а 248 мандатів в новій палаті. Одначе до більшости Бріана прилучають ся також незалежні соціялісти (26) та республіканці (88), так що за правительством стоятиме в новій палаті 362 послів на 597, і Бріан розпоряджати буде не лише звичайною, але і так названою кваліфікованою більшістю.

Закон про розділ церкви від держави загально відомий, і нема що окремо про нього розводити ся. Основна думка закона в тім, що справи церкви, а з окрема справи католицької церкви віддають ся самим вірним, які для виконування своїх прав і заряду справами віри творити мають приватні товариства чи корпорації віроісповідні. Одначе значіне закона не так в його теоретичній і правній основі, як радше в його усіх консеквенціях та практичним переведеню. Тому що удержанем церков і католицького клира піклувала ся перед тим держава, з закона сього виходила конфіската церковних маєтностей на користь державного фонду.

Насильне і нагле усунене католицького французького духовенства з „воза державного“ — коли таку можнаб плястично висловити ся — а потім і забране клирови матеріальної основи викликали в кругах того духовенства і в самій курії римській велике невдоволене, а боротьба яка слідувала за тим, не покінчена ще й нині. Папа зараз після проголошення закона про розділ осудив енциклікою „Gravissimo“ з 15 серпня 1906 віроісповідні корпорації, а французький єпископат в відповіді на сю енцикліку заявою з дня 4 верся того-ж року став виразно по стороні папи, а против правительства. Так само і пасторський лист французького єпископату до всіх вірних з дня (23 верся 1906 був закликом до боротьби проти закона, якого метою „зіпхнути католицьку церкву з її дотеперішнього домінуючого становища“.

Між обома сторонами не могло прийти доси до порозуміння і як звичайно в боротьбі оден на другого спихає вину, що пересправи розбивають ся. Правительство пильнує дуже сильно, щоби не нарушити свободного виконування релігійних практик, але знов з другого боку уживає всяких, часто доволі драстичних заходів, аби закон про приватний характер церкви був переведений в можливій чистоті. До того рода постанов треба приміром зачислити роспоряджене правительства Клемансо, аби утворене віроісповідної корпорації і намір виконування релігійних практик зголошувати властям політичним, як се має примінене при усіх товариствах і корпораціях приватних. До колишних будинків церковних можуть віроісповідні корпорації прийти тільки на основі звичайного права аренди, на основі умови з правительством, а з окрема запропонував Бріан католицькому духовенству наем того рода будинків на

протяг 18 літ на доволі вигідних умовах; але духовенство сього предложения не прийняло, уважаючи поодинокі постанови контракту за негідні для себе. Дуже обурює єпископат се, що правительство зустрічає собі помімо ляцізації держави право „veta“ при обсажденю парохій монахам, Єзуїтам і т. и., або що виключний обовязок удержуваня будинків церковних навіть на випадок аренди хоче „зіпхнути“ на самі віроісповідні товариства. І таких суперечок, спірних питань між обома сторонами є безліч, а всі вони складають ся на те, що боротьба треває з усею завзятістю дальше, та що нема вигляду, щоб вона так швидко взагалі скінчила ся.

В програмі світськості держави, яку пронагує французьке правительство, пробиває ся як гомовна нотка не антирелігійність — якби се по зверхнім вигляді посторонньому обсерваторови здавало ся, але передовім момент чисто політичний, змагане до забезпеченя республіканського ладу. В політичних кругах Франції, а навіть і серед широких мас народних виробило ся переконане — не беру ся судити, чи оправдане, — що духовенство французьке ворожо настроєне супроти республіки та що становище духовенства в державі та його вплив на виховане й школи можуть бути використані, а навіть і ведуть, до обновлення монархії і монархічного режиму. Особливо чернецькі організації викликають в кругах французьких республіканців безнастанне знепокоєне за будучність республіки і тому не дивниця, що острі заходи французького правительства звертають ся саме проти чернечих організацій ще з більшою безгляністю, як проти духовенства „білого“. Правда що се духовенство запевняє все і всюди, що хоче бути вірне республіці, що не має на меті приготувляти ґрунт для якихось державних переворотів, але сі запевненя не викликають бажаного успіху і що раз більше є таких, які не вірять отсим запевненям та вважають їх лише за тактичний маневр, тим небезпечнійший, що боротьба з таким противником є все таки тяжша, ніж з противником отвертим в роді „націоналістів“ та „монархістів“. І таке пересвідчене ширить ся що раз в дальших кругах та дає нам пояснене тої загадки, чому „атеїстичне правительство“ помімо агітації усього духовенства держить ся в широких масах виборців не похитно, дарма що в данім разі заангажовані є також почуваня релігійні, і то серед населеня, якого не можна підозрівати в антирелігійних змаганях.

* * *

Коли вже говоримо про вибори до нового парламенту, то випадаеть сказати дещо про діяльність французького парламенту в минулім періоді.

Радикально-соціалістичний бльоқ може похвалити ся, що перевів

дві важні реформи: податкову і про соціяльне обезпечене — обі в дусі демократичнім. Франція мала, а почасти має і доси, дуже перестарілу систему податків: непомірно високі податки посередні, головно розуміють ся консумційні, і на нераціональних основах оперті податки безпосередні. Високі податки посередні Франції, походять головно з 70-их років минулого століття, а оправдує наглий зріст сих податків та обставина, що Франція після нещасливої війни з Німеччиною опинила ся зі своїми фінансами в незвичайно скрутнім положеню. Держави відкликують ся в таких обставинах звичайно до консументів засобів — конче потрібних до життя, бо податок від консумції можна найлекше гнати в гору та забезпечити державному фондови потрібві доходи. Иньша річ з податками безпосередними, які у Франції повинні вже були давно бути зреформовані і удержання їх цілими десятками літ на давних нераціональних основах неможна нічим виправдати. Податки сі лягли у Франції усім своїм тягарем на капіталі нерухомім, на дрібній ґрунтовій власности, на чиншівниках та ремеслі, а не справлено сих податків прогресивним податком особисто доходовим лише тому, що такому податкови були противні властители рухомого капіталу, банкіри та великі купці, які в державі французькій, *par excellence* буржуазній, неважаючи на політичний демократизм, відогравали доси, а почасти відогравають ще й нині рішаючу ролю. Справа заведена прогресивно-доходового податку тягла ся тому роками і на сором французької республіки не могла вийти поза межі проектів та несповних одиничних змагань. Торкнене податкової системи і усеї фінансової господарки Франції в напрямі заведення прогресії та онодаткованя дійсного чистого доходу стає тому безперечною заслугою соціялістично-радикального бльоку послідного часу.

Друга справа, якою заняв ся французький парламент в минулій сесії, і яка має особливе зазначенне, се справа соціяльного обезпеченя на старість! Тій справі, як вельми важній, присвятимо дещо більше місця в нашім огляді.

Франція не мала доси обезпеченя робітників на старість, полишаючи того рода убезпечене виключно самостійним робітничим союзам та приватній, добровільній ініціятиві. Тільки для робітників занятих в копальнях були видані окремі норми, хоч і тут полишено все каса робітничих організацій, отже інституціям без примусу і участи державної власти.

Проект убезпеченя усеї кляси робітничої на старість і на випадки нездатности до праці виринув що-но перед 4 роками і доперва в сїм році діждав ся він парламентарного поладнаня.

Початковий проект піднав протягом згаданих чотирьох літ основній зміні. Первісні внескодавці вийшли від свобідної системи обезпечен-

ня (обезпечені тільки добровольці), а скінчило ся на обезпеченю примусовім (облігаторійнім) на взірєць німецькнй. Обозпечені мусять бути всі робітники, що працюють за заслуженину (salaries) а) промислі, б) торговли, в) рільництві а вкінці г) й служба домашня. Робітників занятих в копальнях винято, бо для тих робітників існують вже — як се ми згадували — (подібно як і для служби корабельної) окремі закони. Інтересна річ, що до будучого обезпеченя втягнуто також так званих „самостійних“ (отже прим. селян-гадзів) та арендарів землі, з тою лише відміною, що приступлене „самостійних“ до обезпечення тільки добровільне, а не обовязкове, якого приміром домагаєть ся саме проєкт анальогічного закона предложений парламентови в Австрії.

Обезпечене обіймає так мужчин як і жінок, а премії платять по половині робітники та роботодавці. Премії виносять у мужчин 9, у жінок 6 франків в рік, у малолітних половину, а стягає їх роботодавець наліплюванем спеціальних значків (марок) на карті обезпеченя.

Рента припадає обезпеченому з 65 роком життя, або скорше на випадок нездатности до праці неспричиненої власною виною. Рента щодо своєї висоти є, розумієть ся, всіляка, залежно від скількості літ плачення премій — коли виносить більше як 180 фр., то обезпечений може жадати, аби закуплено йому реальність, якої не вільно йому ні продавати, ні обтяжати довгами.

Загальної каси обезпеченя закон не предвиджує і се вже є спеціальність французького закона, що обезпечений сам вибирає собі касу (товариство), в якій хоче бути обезпечений. Закон вичисляє тільки рід кас (каса національна тзв. Caisse Nationale, каси повітові і департаментальні, каси брацькі й товариств спомагаючих) та вимагає, аби капітал льоковано на гіпотеці або паперах з пунілярним обезпеченем.

Контроль над цілим інтересом веде сама держава, але до її помочи служить спеціальна рада контрольна (з голосом дорадним), в склад якої входять: два відпоручники сенату, два парламенту, два міністерської ради, чотири делегати найвисшої ради праці, два палати промислової, два рільничої, чотири відпоручники кас, два фахові представники наук суспільних і ин.

До ренти починаєть ся держава з власних фондів в $\frac{1}{3}$ части, що має давати обтяженне державного фонду на більш-менш 100 мільонів франків в рік при 17 мільонах обезпечених. Стільки людей при теперішнім стані робітничої верстви у Франції, мають користати з обезпеченя.

Закон мав особливо в сенаті (висшій палаті) великі перепони, поки дійшов до ухвалення. Тим красша заслуга парламенту, чи його правлячої більшости в минулій сесії, що лишила по собі так гарну памятку і виразний слід в історії розвитку соціального законодавства.

* * *

Пруські юнкри дали новий наглядний доказ, як то вони вміють боронити свого упривілейованого становища з усею безглядністю й брутальністю клясового еґоїзму. З того боку нагадують пруські шляхтичі своїх найблизших духових товаришів — польських панів з галицького сойму.

Пруська ординація виборча до провінціального сойму (ляндтагу) походить ще з 1849 року і була плодом тої реакції, яка взяла верх в Берліні після погрози революції. Зразу наслідком побіди „улиці“ з марта 1848 покликано законом з 8 цвітня 1848 р. сойм опертий на загальнім, прямім та рівнім виборчім праві, але вже рік опісля камаріля побідила і сойм загального права голосованя знесено. На його місце прийшов „ляндтаг“, заоктройований звичайним королівським розпорядком з дня 30 мая 1849 року, отсей саме сойм, який вспіла пруська юнкерська партія зберегти наче яку дорогоцінність аж до останнього часу. Дрібна реформа, яку заведено законом з дня 29 червня 1893, дотикала ся виключно до технічної сторони виборів і на розширене виборчого права не мала ніякого впливу.

Виборча ординація до пруського сойму стала унікатом в цілім устрою країв, які входять в склад теперішнього німецького „бунду“, і стоїть своєю ретроградністю далеко позаду решти Німеччині. Бо коли навіть в Віртемберґу вибори до сойму відбувають ся прямо (беспосередно), а в Баварії, Саксонії, Бадені та Віртемберґу також тайно і письменно (картками), то пруська ординація виборча знає тільки вибори посередні, через правиборців і виборців, значить двостепенно, а голосоване відбуваєть ся явно і устно. До того-ж пруська виборча ординація вводить іще в цілі забезпечення мандатів консервативним елементам тзв. „Drei-klassen-system“, якого не знає жадна иньша провінціальна ординація виборча в цілій Німеччині.

Сей „Drei-klassen-system“ полягає на тім, що всіх податників даного виборчого округу ділить ся на три класи: найвисше оподаткованих, середно оподаткованих і решту, з тим, що кожда кляса дає до виборів дорогою правиборів таке саме число виборців (Wahlmann-ів). Робить ся се так і счислюєть ся цілу суму прямих податків оплачуваних в правиборчім окрузі і ту суму — а не число податників! — ділить ся на три рівні часті, і доперва ті податники, які оплачують дотичну третину податків, творять відповідну клясу тзв. правиборців. Таким робом засібніші податники побивають все слабших податників і мають рішаючий вплив на вислід остаточного вибору.

За зміною отього заскоружлого виборчого права розпочала в останніх роках завзяту боротьбу соціяльна демократія, а криваві демонстрації

Берліні та інших великих містах Пруссії за останні три роки є загально відомі. Дійшло до того, що цісар Вільгельм почув себе непевним на улицах „столичного городу“ і дав приречене, що ординація виборча до пруського сойму буде напевно змінена. Стало ся се престольною промовою цісаря при отворенню нового сойму в р. 1908, в якій зазначено, що зміна виборчого права до сойму є „неминучою вимогою для дальшого розвою державної організації“.

Що реформа соймової ординації виборчої потрібна, се признають також і тзв. буржуазні німецькі партії, з виїмкою хіба одних фєвдалів. Виборче право 1849 року було приноврене до Пруссії як країни майже чисто аграрної, між тим коли пятьдесят з горою літ, які слїдували за тим зіндустріалїзували усю Прусїю до непізнання. На місце села і юнкерських палат прийшли до рішучої переваги в укладі соціальних та політичних сил великі міста та осередки фабричного промислу. А ся переміна в укладі сил стала кидати ся тим більше в очи, що впоряд з перестарілим фєвдальним соймом має Німеччина спільний райхстаг, опертий на загальнім і рівнім праві голосованя, отже тіло законодатне, оперте на новочасній, демократичній основі.

Бетман-Гольвеґ, теперішній премієр, предложив соймови проект нового виборчого права, але з заповідженої ще кн. Більвом „реформи“ вийшла чиста карикатура. Про розширенє виборчого права на усіх мушцих повноправного віку нема навіть бесїди, а одинока уступка, на яку зважив ся пан Бетман-Гольвеґ, се знесенє посередних виборів та заведенє виборів безпосередних. Зате пан Бетман-Гольвеґ задержав вповні явність виборів, уважаючи явність голосованя за добрий спосіб для піддержаня „публичної етики“ (!) — крім того ввів він ще тзв. „ценз інтеліґенції“, постановляючи, що в двох низше оподаткованих класах мають мати право голосу також всякі абсолювенти середних і вищих шкіл всі урядники та підурядники, а навіть — найінтеліґентнійші мабуть зі всіх! — вислужені підофіцери! Так далеко загнав ся пан Бетман-Гольвеґ в страху, аби його „реформа“ не вийшла вже надто демократичною...

Що ж зробили з предложенєм правительства правлячі партії пруського сойму консерватисти й центровці, або тзв. „чорносинїй бльоқ“? Перші з них прийняли заведенє прямого вибору як марєво революції. Прийшло до дебати в соймі і пряме виборче право — одинока добра сторона правительственного предложєня — пало жертвою юнкерської зїлости. Посередність вибору, сокровище юнкерської партії, привернено назад. За те зроблено иньшу уступку, аби вдоволити центровців, постановлено, що голосованє має відбувати ся тайно (картками), але тільки при правиборах. І се мав бути одинокий незначний (в демократичнім значіню) успіх „великої реформи“, заповідженої цісарем!

Коли так славно і явно справились пруські пани з безпосередністю.

виборів, тоді доперва зачала ся справжня битва для використання реформи в цілях партійних. Февдали й консерватисти, а за ними неменьш консервативні пруські націонал-ліберали (*lucus a non lucendo!*) не проминули доброї нагоди, щоб не перевести між собою нового рахунку щодо розділу мандатів. Сей торг о мандати і кидане жребій відбуло ся одначе вже на пньшій терені, в пруській палаті панів, де серед чесної компанії прийшло вкінці до компромісу. Тої сторони не будемо одначе обговорювати, бо се завело б нас до надто дрібних і маловартних спеціальностей, зазначимо лише, що уся боротьба обертала ся коло тзв. „Drittclung“, під чим розуміють пруські політики справу поділу кляса та виборчих округів. Реформа виборча з 1893 року дала поділ податників на кляси не в поодиноких громадах (якби се було добре для міст і ліберальних партій, але по округам правиборчим (*Urwahlberivke*), то було корисне для „центровців“, які опирають ся головно на людности поменьших містечок і сіл. Тепер на користь лібералів мали-б деякі більші міста творити для себе окремі провиборчі округи, і за сю уступку консерватисти домагали ся знов, і переперли фактично, тзв. „Maximierung“ себто постанову, що податки понад певну, з гори означену, найвищу суму тут діленю на кляси не мають числити ся. Се мало-б запобічи тому, аби в містах великі фабриканти і капіталісти не взяли надто верх в своїй клясі над низше оподаткованими, котрих число при „Maximierung“ очевидно збільшаєть ся.

Так позмінювану „реформу виборчу“ приняла вже палата панів в третім читаню, і всі сподівали ся, що прийме розумієть ся, і сойм (бо закон мав піти туди вдруге з огляду на зміни). Та тут стала ся зовсім несподівана штука: центровці спротивили ся змінам, зробленим палатою панів, за ними заявили консерварести і націонал-ліберали, і правительство взяло всю реформу назад! Відносили остануть ся давні...

Варто тому для замкнення діскусії в сій справі навести дані про партійний склад останнього сойму, який вийшов з виборів з 1908 року — ось і він: консерватистів (февдалів) 151, вільно-консервативних 60, нац.-лібералів (або *frei-konservativ*, як вони себе гучно називають) 28, клерикалів (центровців) 105, соціальних демократів 7, а в решті 5 диких, 2 Данці і 15 Поляків!

Як бачимо з того, пан Бетман-Гольвеґ, а з ним і ціла февдально-консервативна компанія, можуть собі сміло і тепер заспівати: „*Mein Vaterland magst ruhig*“. Пруський сойм останеть ся і на далі чим був — твердиною цісарсько-королівського престола „здорової“ державної думки та... шляхетських привілеїв.

* * *

Альбанці! Уся щоденна преса переповнена тепер вістями про тяжку боротьбу, яку веде молодотурецкий режім через свою армію із аль-

банськими повстанцями. Бо Альбанці нарід бойкий, увесь постійно уоружений — се Гуцули, рвучі ся до волі балканського півострова!

Молодотурецький режім хоче стати кріпкою ногою в цілім володарстві Отоманів і починає з того, що всюди по всіх країнах свого царства намагаєть ся ввести одноцільні інституції. І ось—тут напотикає він раптом на альбанських верховинців. Якто? Державні податки? Уряди? Ніколи в світі! Сотки літ оставали Альбанці під властю турецького султана, вважали ся за підданців „Високої Порти“ і такого не бувало! Тільки через турецького „валі“ (губернатора) порозумівали ся доси Альбанці прямо з турецькою начальною властю, а коли прийшли на державу Отоманів хвилі революційних конвульсій, були вони наймильйшими „дїтьми“ султана, головною підпорою султанської камарилі в боротьбі з „конституціоналістами“, Ніхто не мав тоді ні права, ні відваги стреміти до зламання альбанських привилеій, до нарушування повної не зависимости Альбанців та їх свобод. Ще Абд-уль-Гамід, коли вже молодотурецька армія станула під самими мурами Царгороду, виглядав з несупокоем, чи не йдуть „його Альбанці“ на відсіч, щоб спасати старий, консервативний лад, оснований на святім відвічнім „законі шеріату“ перед атаком „безбожників“ та революціонерів...

Державний віз повернув ся круто в иньший бік і націоналістично-турецьке правительство звернуло ся на раз проти Альбанців, щоб Альбанію, з доси чисто автономного краю, який майже лише номінально належав до Туреччини, зробити фактичну інтегральну частину одноцільну частину одноцільної турецької держави.

Прийшла рішуча хвиля боротьби в житю „дикого“ доси майже незалежного „народа“, з новочасною централізуючою державою й її все аж до споду захоплючим апаратом державним, — хвиля перед якою всіли зберегтись Альбанці цілі столітя тільки завдяки свому виімковому положеню. Хвиля ся мусить принести для Альбанії або остаточне висволенє зпід царства Отоманів, або — що далеко правдоподібніше а навіть майже невне — насильне втягненє альбанської народости під власть та державну організацію змодернізованої Туреччини.

На своїй території Альбанці виступають від непамятних часів індоєвропейського розселення. Територія ся своїми горами тай положенем осторонь від великих шляхів, якими пересували ся цілі племена й народи, на цілі тисячелітя задержала „орлиних синів“ в їх оригінальній, первісній чистоті. Альбанці се нарід, на яким ще нині як на яких рудіментарних зостанках передпотопної формації, слїдити можна устрій племінно-родовий, про який говорять учені дослідувачі історії цивілізації та людської культури.

Альбанці правять ся доси правом родовим, а їх політична організація почиває на автономії (коли так можна висловитись) родів під про-

водом патріархів. Таких родів числить Альбанія багато — головних поперх трийцять. Батькі родів творять спільну раду (dowran) — старшину, яка виконує над усіма родами тоті функції, які на наші сучасні погляди належать до обсягу судівництва та адміністрації. Звичаєве право Альбанців знає ще „криваву пімсту“, яка вже зникла давно в цілій Європі. Справи воєнні ведуть полковники (baraktari), вибрані воєнними радами. Ради воєнні се найвисша інстанція мілітарна Альбанців — вони судять свою старшину та рішають про війну та мир. Альбанці всі уоружені і ремесла воєнного вчать ся від дитинства.

Так як Альбанці задержали в повній чистоті свою родову — військову організацію, так само зберегли вони також в первісній формі свої оригінальні звичаї та мову. Тільки що до віри поділилися Альбанці на три часті, що поясняється тим, що на точці віри Альбанці підпадають дуже легко впливові із вні. Кождий хвилевий завойовник Альбанії лишив в тім напрямі свій слід на альбанській людности. Вірували вони мабуть в римського Зевса, потім ураз із Римом перейшли на католицизм. Коротке панованє Сербів над Альбанією в XIII на XIV столітє зазначилось переходом часті Альбанців на православіє, а панованє Турків принесло вкінці перехід переважної часті населенія на мозульманство. Нині є наменьш-більш півтора мільона Альбанців около 300 тисяч православних, 150 тисяч католиків, а около мільона мозульмен.

До Альбанії добирали ся протягом віків всілякі володарі і держати, але нікому не поталанило Альбанію на довший час в своїм володінню. Після Римлян прийшли Нормани, після Норманів деспоти Епіра, далі італійські республіки середних віків, Неаполь та Венеція, а за балканських держав Велико-Болгарія та Велико-Сербія, а доперва на сам кінець від XV віку збула Альбанію Туреччина. По правді кажучи, всі ті завойованя були тільки поперховні та хвилеві, провізоричні, бо Альбанці жили собі і далі пресупокійно в своїх горах та правились як і перед тим своїм давним родовим правом. Незалежности Альбанії берегли високі шпилі гір та ліси, а може ще більше родово-воєнна організація краю, яка ніяким способом не давала себе принорувити до державного ладу завойовників. Ще найбільше з усіх старали ся втиснутись поміж Альбанців Турки, але хоч від забору Альбанії Отоманами минули цілі столітя, то власть турецької держави над Альбанцями все таки не поступилась ні на крок. Особливо північна Альбанія, найчистіjšа по населеню, осталась неторкненою наче ті великани-дерева яких-небудь пралісів, що їх не йметь ся ні сокира ні перейде нога найсмівлівшого навіть мисливця...

В останнім часі домагали ся Турки принайменше того, щоб Альбанці платили державні податки, прийняли турецьких урядників та перевели у себе обезоружене. Всього того не могли й доси перевести, а карна експедиція для стягнення податків викликала що-йно торік справжню ре-

волюцію. Особливо про обеззброженне „орлині сини“ навіть і слухати не хотіли. Албанець носить на своїх плечах зброю постійно, скидає її хиба на ніч, лягаючи спати, або як іде на торг до міста, бо турецькому правительству поталанило переперти вкінці сю одну „концесію“, що Албанці перед торгівлею складають свою зброю на окремії площі. Скінчив ся торг і Албанець знов закидає зброю на плечі та тягне назад в гори, до своїх непрístupних осель.

Після вибуху послідньої контр-революції в Константинополі хотіли Албанці піти на відсіч Абдул-Гамідови, бо прочували наче „через шкіру“, що удержане давних порядків в державі ще найкористнійше для них, задля збереження і на далі їх фактичної незалежности. Тоді-то вперше навязали зносини з Албанцями також молодотурки, з боязни, що Албанці прийдуть справді під Царгород та перешкождать детронізації султана. На основі уложених тоді з молодотурками умов мали Албанці дістати „конституцію“—свої школи та свої уряди. Але минула небезпека і албанські вольности канули наче камінь у воду. Замість албанських урядників прийшли турецькі езекутори податкові, а за ними потягли хмарою турецькі війська під проводом лютого ворога Албанії, Джавід-Паші. Албанцям не остало ніщо иньшого, як і в усі попередні скрутні хвилі, хопити за зброю та вхід до своїх гір-осель завалити трупами.

Албанці зі свого боку списали вже свої умови та доручили їх турецькому правительству. Є тих умов десять — Албанія не хоче відірвати ся від Туреччини, але хоче мати свою повну автономію. Албанією мають правити виключно албанські урядники. Албанія буде платити податки, але за те державний фонд має піклувати ся про добро Албанії. Албанія має дістати свої національні школи, низші, середні а навіть свій університет. Справами Албанії має орудувати в центрі держави окремії комітет, або „комісія для справ албанських“, яка має остювати потреби та інтереси Албанії в поодиноких міністерствах та посередничити між Албанією і центральним урядом. В комісії мають засідати тільки Албанці—албанські послы та албанські державні достойники.

Партизанська, тяжка і прикра війна за кожду пядь землі та кожний майже перехід-просмик, триває далше і не можна вгадати, чи турецьке правительство згодить ся на окремі права для Албанії. Радше треба прийняти, що ні, бо молодотурецьке правительство боїть ся Албанців і буде мабуть старати ся придушити їх раз на все. Тому-то правительство посилає на арену повстаня що-раз-то нові відділи війська і буде робити се так довго, поки не стане в Албанії кріпкою ногою. Конець буде мабуть такий, що Турки заллють прямо Албанію, а турецькі баталіони, або що найменше кріпкі жандармські станиці остануть на важнійших місцях так довго, поки новий порядок річий не вжисе ся та

не забезпечить Туреччини перед новими альбанськими повстаннями.

Альбанія, що вже здавна належить до Туреччини, мусить бути для держави „здобута“ — отсе значіне тої воєнної операції, яку веде саме Джавед-Паша на приказ свого правительства!

Деякі днівники догадують ся, що в альбанськїм повстаню вмочила свої пальці також австро-угорська чи то німецька дипломатія. Заміт сей не неправдоподобний, бо Австро-Угорщина й Німеччина радї б дуже показати по останнїх подїях панам в Константинополї, що податливість супроти Петербурга і Лондону не принесе ще Туреччинї бажаного супокою. Тай і відновлена майже рівночасно революція на Кретї дає багато до думаня. Все ж таки, хочби Альбанці і не знать як по геройськи бороли ся проти турецького уряду, ні Австро-Угорщина, ні Німеччина не прийдуть їм на поміч і тут справдїть ся либонь наша стара а дуже влучна приповідка: „пани бють ся, а в хлопа чуб болить“.

Повстане Альбанців, хоч зійшло ся з відновленнем революції на Критї, прийшло рішучо за пізно і се буде головна причина, коли сей симпатичний впрочім зрив альбанського населеня до оборони своїх прав і свободи скінчить ся неудачою. А жаль, бо „Скіпетари“, сини орлів — як себе Альбанці називають — заслугують иньшої долї, анїж гнити в турецькїм ярмі під чужою кормогою. Вільна Альбанія була-б колись справдї знаменитим здобутком для будучої федерації автономних народів на балканськїм півострові...

ВІВЛІОГРАФІЯ.

Записки Наукового Товариства імени Шевченка. *Наукова часопись, присвячена передусім українській історії, фіольології й етнографії, під редакцією Михайла Грушевського, том 94 (1910 р. кн. II. Ст. 252).*

В продовженню своєї студії Похоронне голосінне і церковно-релігійна поезія характеризує др. Іларіон Свендіцький плачі в житїях святих, як патріарха Якова, матери Макавеїв і матери Олексія чоловіка божого; останній дістав ся й до почаївського Богогласника з таким початком: „Ах мні окаянний світе — сину Алексію цвіте, я тебе, сину кохала — утїхим ся надїяла, нинї з туги умираю, — егда ты не оглядаю“... Окреме місце займають дуже розширені плачі Богородиці; подїбно як в инших голосіннях маємо з одного боку епічні спомини з життя Ісуса, з другого боку ліричні вискази материнської розпуки. Народні голосіння не лишили ся без вливу й на похоронний канон християнської церкви. Церква гляділа на смерть тіла як на початок вічного життя душі, бажала затерти слїди жалю, заступити їх радїсною надїєю на щасливу вічність. Але давні народні вірування були занадто сильні і против волї церкви війшли — тільки дещо змодифіковані — в церковні обряди. „Ой, хто не заплаче, сину мій, дивлячи ся на твій відхід з життя сього. З материнських обіймів відлетїв ти молодцем незрілим, скоро як птиця, до сотворителя всіх. Ой, сину, хто не заплаче див-

лячи ся на твоє ясне лице, свіже перед тим як крін красний, тепер зівяле. Як корабель не знаючий дороги, так зійшов ти з очей скоро“... Під впливом церковного канону розвивається також духовна вірша, у нас найбільше розширена в Угорській Русі.

В „Студіях над українськими народніми піснями“ д-ра Івана Франка на першій місці зааналізована пісня київської братської Богородиці; темою вірші послужив напад князя Радивида на Київ 1651 р. і перенесення ікони з Вишгорода до Києва 1662 р. Пісня „В славнім місті під Хотином“ оповідає про перемогу Росії над Турками 1739 р.; вірша „Ой чи чував хто о ляховській славі“ належить до 1760 р.р., до часів барської конфедерації. Пісня про бандурку „Ой іхав козачок долі рікою“ належить до „веселих“, дворацького складання; кілька варіантів її дають сумний доказ, кілько деморалізації і цинізму вносила в українську пісню — а певно й в народне жите — розпущена польська двірня.

Дуже інтересні речі відкриває розвідка Івана Кривецького Справа поділу Галичини в 1846—50 р.р. Назва „східня“ й „західня“ Галичина існувала вже 1795—1815 р.р., але тоді під східньою Галичиною розуміла ся ціла нинішня Галичина, а західня лежала по лівій боці Висли. Справа поділу Галичини, як її розуміємо нині, виступає вперше в цісарській маніфесті з 27 лютого 1847 р. в такій формі:

„Галичина має бути поділена на два губерніяльні округи. Осідком одної губернії має лишити ся Львів, осідком другої має бути Краків“. Відповідно до цісарського розпорядку розпочали ся зараз вступні студії, що мали підготувати поділ; але справу спинив галицький губернатор гр. Франц Стадіон, який заявив ся за одноцільною адміністрацією в цілій Галичині. Нові заходи коло поділу Галичину розпочали 1848 р. галицькі Українці згуртовані в політичній товаристві „Головна Руська Рада“ у Львові. Українські делегати виступили з відповідним внесенням на словянській конгресі в Празі і в комісії, яка мала розслідувати сї домагання, навіть дістали більшість; але самі делегати дали упасти справі, бо до кінця не витривали при своїх поглядах. „Руська Рада“ виробила також кілька меморіалів до цісаря, міністерства внутрішніх справ і до державної ради; підношено там потребу відділити східні округи Галичини в окрему провінцію, бо „й давнійше ся земля була самостійною — з початку як галицьке князівство й королівство, потім червоно-руське воеводство“. Рівночасно з тим вела ся агітація в краю, щоби відділити „країну руську від мазовецької“; але акцію здержав знов Стадіон, що заявив довірою членам „Руської Ради“, що „се некорисне для спокою краю й інтересів людности, поки такі питання, як висше, стануть не в пору, передчасно, предметом публичної дискусії й через те відізвуть ся нарікання, які не мають політичної підстави, а які підсичують пристрасти й роблять урядові колізії“... Продовженне сеї незвичайно актуальної студії буде в дальших книжках Записок.

Михайло Тершаковець в розвідці Відносини Вартоломея Копітара до галицько-українського письменства оповідає про зносини ученого Словінця з галицькими діячами першої половини XIX в.; автор бажає доказати, щовплив Копітара на Галичан не був дуже сильний і що в поглядах на українську мову Копітар ішов за

думками Галичан. — В Студіях над галицько-українськими грамати́ками XIX в. Михайла Возняка обговорено граматики Слугоцького, Малицького, Паславського, Щербанівського, Піхляра, Осипа Левицького і Якова Головацького. — В відділі Miscellanea маємо замітку М. Грушевського про портрет Мазепи, два недруковані вірші Івана Головацького, віднайдені М. Возняком, згадки про Антона Кобилянського — Т. Реваковича. В Науковій Хроніці міститься реферат Василя Панейка з книжки Бузека *Historja polityki narodowej rządu pruskiego wobec Polaków* — з інтересними замітками про суть національної боротьби. В бібліографії обговорено 158 видань і статей по українознавству.

І. Крип'якевич.

В. Грінченко: „Брат на брата“. *Оповідання*. Львів 1910. Накладом автора, стр. 66, ціна 80 сот.

Сумною повістю обдарував нас на останку Грінченко...

Учитель Євген Корецький з жінкою зустрічають свободу. Довгі літа дожидали вони її працюючи в своїм селі над народньою освітою; довгі літа борювались з темнотою та безпросвітком, витривало зносили своє невідрадне положення як народніх діячів, так як уміють зносити його тільки Грінченкові герої. Працювали щиро, виховували покоління за поколінням, терпіли і мучилися — і працювали з відданем далі, дожидаючи жнива. Дев'ять літ праці в одному селі! „Праці щирої, повсякчасної, такої, що всі її радощі й болі стали їх особистими радощами й болями. Навіть кохання їх, подружні справи — так тісно злучилися, переплелися з тією працею, що все те творило одно ціле — часом гірке й тяжке, але разом з тим таке гарне, таке позолочене сяєвом радісних надій!“ І от приходить той дожданий у мріях момент, все порушилося в своїх основах, — підремні воли, що досі терпіли дістають змогу скинути те ярмо, здається будить ся і настає нове життя... вільне, щасливе, братерське життя... Повстають як найкращі надії, що ті, кормлені великими думами раби збудять ся тепер, в той момент і виявлять себе гідними нового життя, свідомо зможуть творити самі своє щастя і будуть об'єднані новою, великою любов'ю і братерством! Такі думки збудила конституція!

І все загинуло!..

„Тільки блиснув перший промінь волі й надії на краще життя, той самий народ, во ім'я якого відбувала ся та дивна боротьба, відповідає на сей промінь погроми, убиваючи своїх оборонців і прихильників та слухняно йдучи на налігачі за тими, що завжди ввели його в тяжкому ярмі. Він підаремний, тепер він виразно показує, що він раб не тільки споконвічний, але й довічний, безнадійний!.. І хіба тоді, коли могуче сонце спалило-б сю осквернену землю, винищило-б кодро вічно похилених рабів і дало-б життя новий, не рабській породі, — тільки тоді можна було-б чогось сподівати ся. Але воно, сонце — воно не прийде і не спалить, і все буде, як було: буде раб і пан, кров і погроми й кайдани!..“

Отсе тло тої трагедії, яка відбувається в душі Євгена, переслідуваного за те, що сіяв зерно науки і братерства між народ, і поневіряного та битого тим самим своїм народом, що вкупі з погромцями не лиш руйнує за одним замахом всі його мрії, та пляни, але й настає

на його жите... Усе тут правда говорить ся; правда без ніяких прибільшувань і патосу, без обуреня... Грінченко розказує се, як звичайну, буденну історію, проти якої людина не в силі протестувати, супроти, якої тратить ся всяку віру! Поза сумним голосом автора, поза його тихою скаргою може отворити ся тільки безодня, цілковита зневіра у довічного раба, похилену, подлу його породу! Де-ж тут вихід, як тут вірити?..

Утікаючи з свого села Евген, без жалю до селян їде від них... Всідаючи до поїзду він думає: „він винесе мене на ясний день... на ясний день здійснених надій“. І поїхав. „Все, що трапило ся, здавало ся тільки одним моментом з великого діла, а кінець його міг бути тільки один“... І кінчить автор оповідання: „Хоч який болючий сей момент, — мусить пережити й його щоб загартувати ся до краю“...

„А поїзд линув могучим ходом, пробиваючи теряву“...

М. Євшан.

Христя Алчевська. *Сонце з-за хмар.* Поезії. Харьків, 1910 р., ст. 18, ц. 5 к.

В країні п'ятьми — не весело. Чому українські поети так хоробливо жагуче кличуть до сонця, тужать за ним, иноді в покличах своїх доходять до несамовитости і одчаю? Адже-ж наш край признаний за красу природи, у нас так гарно сяє сонце, таке глибоке синє небо, такий чарівний і принадний обрій! Та, що нам з сього, коли те сонце освітлює трупи, коли на блакитному обрії стоять темні хмари... І тому „Туга за сонцем“ життя не тільки перший збірник поезій Христі Алчевської, а й найбільший нерв творчости кожного з українських лірників. Отже Христі Алчевській вже блиснуло „сонце з-за хмар“, принаймні їй так здаєть ся, але ми не зовсім з сим згодні. Про „Тугу за сонцем“ один критик сказав: „ніякої тут туги за сонцем нема“, але ми думаємо, що не тільки туга в „Тузї за сонцем“ була, але залишилась і в „Сонці з-за хмар“. Все сонця хочеть ся, пориву, широкого розмаху; хочеть ся бачити не купу гною—життя, а феєричну казку, а справді доводоть ся скніти, як „Лілія“ в лісі, під тінню, і стежити, як незримий тхось їде і підтина корінне життя?..

В збірничку 16 поезій. Настрої різнородні, хоч з одним лейт-мотивом „туги“ та ще з виразнійшою ноткою про рідний край. Поезії сі не однакової художньої вартости: є такі пахущі квітки поезії, як „Лілія“, „Осіньна пісня“, „Сьвітлий край“, є також досить гарні „Кобзарі“, „Маленька дівчина“, „Вільні хмари“, „Посвята А. Кримському“, але є і слабші, дидактично-патетичні розмови, як „Молитва сліпих“, „Хмарний вечір“, „Сокіл“.

Приємною ноткою звучить в збірничку щирість, бажанне зволитись од патосу „Туги“; є простота, є бажане вирізьблювати тонкі лінії тонких почувань. В сьому розумінні найкращим видаєть ся, на мою думку, чудовий вірш „Лілія“, а поважну задуму, з внутрішньою придалевою бурею, чути з „Осіньної думи“. Гарні сі річи, дійсна поезія...

М. Шаповал.

Видавництво „Український Учитель“. №№ 22—31, Київ 1910 р. Популярні, педагогічно і гарно написані книжки для дітей з важ-

нійших галузей людського знання дуже потрібні, і особливо відчувається потреба у нас Українців, бо до останніх часів не було майже нічого читати дітям.

Маємо на думці рос. Україну, бо в Галичині Педагогічне Товариство видало чимало гарних книжечок оригінальних і в перекладах, між ними багато ілюстрованих кольоровими образками. А на рос. Україні тільки останніми часами деякі видавництва енергічно зайняли ся виданням книжок для дітей — Лан, Бібл. для молодіжи, Укр. Учитель.

„Український Учитель“ видав таких книжечок тридцять і одну. Всі вони відповідають тому завданню, яке ставило собі видавництво, за винятком хіба двох-трьох, які на наш погляд скоріш прочитає доросла людина з користю, ніж дрібна дитвора. Маємо на увазі нпр. №№ 11, 15, 16, бо хоча вони написані і добре і популярно, але займають ся такими справами, що певно маленькій голові не під силу буде їх зрозуміти.

Та про се не будемо розводити ся.

В перших початках не було досить доброї системи в видаванню — не ясно було, для якого властиво дитячого віку призначало ся ці книжки. Тенер же в виданню „першого десятка книжечок“ бачимо ясно, для якого читача вони призначені. Звернемо отже увагу на ті десять книжечок, що отсе сього року появились. Б. Грінченко: Телесник, народня казка; Г. Андерсен: Погане каченя, казка переклана М. Загірня; Б. Грімми: Хатка в лісі, казка, переклав Гр. Шерстюк; В. Лебедова: Урятувана, оповідання; А. Доде: Дядькова коза, оповідання переклала С. Русова; С. Черкасенко: Яма, оповідання; Л. Глібів: Байкарський дарунок, збірка байок; Ю. Сірий: Дивні рослини; Гр. Шерстюк: Про зозулю; Ю. Сірий: Світова подорож краплинки води.

Отже крім казочок і оповідань маємо прекрасно написані книжечки з природних наук. Нпр. Гр. Шерстюка про зозулю, де автор дуже гарно й інтересно оповідає маленьким читачам про життя зозулі. Ю. Сірий вже давніше показав себе, як гарний популяризатор природних наук, що вміє інтересно і приступно виложити дітям цївавї явища природи. Автор оповідає дітям про рослини в теплих краях, про кокосові пальми, про кофейне дерево і т. и.; в другій книжечці оповідає автор метаморфози води — як краплина була парою, хмарою, дощем, градом, росю, як літала світами в просторах. Автор виявив великий хист до популярного пояснення дітям явищ в природі.

Всі отсі книжечки „Українського Учителя“ дуже дешеві, від 1—4 коп., так що нема причини нарікати що купив-би та дорого, як се часто буває.

Л. Лукчи.

„Врачебная помощь фабрично-заводскимъ рабочимъ въ 1907 году“. Составлено и разработано фабричнымъ ревизоромъ *Е. М. Деметьевымъ*. С.-Петербургъ 1909 р. стр. 70+180.

Питання про організацію лікарської допомоги робітникам в Росії та на Україні має свій безперечний інтерес. Отож статистичні відомости про сю справу заслуговують на пильнішу увагу до себе ніж се буває звичайно. Можна силу доказів привести, які свідчили б, що книжка, назву якої ми виписали, не тільки корисна, але й потрібна. І сам автор визнає необхідність своєї праці, бо „дуже важно було вияснити ідучий наперед („поступательный“) розвиток“ організації лікарської допомоги

робітникам (стр. 1). З сею метою в 1907 році повторено було анкету, — перша була в 1897 році.

Проте, як улаштовано було анкету гадати дуже важко, бо на відомости про се автор дуже скупий. Найголовніше що невідомо, по якій картці зібрано було відомости, та й збирали їх через фабричних інспекторів од власників фабрик та заводів. Що анкета була не повна, про се гарно свідчить опублікований матеріал. З нього читач дізнається де і по скількох фабриках і заводах, що під доглядом фабричної інспекції, улаштовано робітниками лікарську допомогу і яку саме (лікарня, „приемный покой“, амбулаторія) та скільки витрачає на се хазяїн. На тому й край. Се занадто мало, щоб уявити собі „ідучий наперед розвиток“ справи. Але ж мало написати: „е, мовляв, лікарня і на неї витрачаю № руб.“ Коли б там разом були відомости про лікарський персонал, про кількість хорих робітників, що були на прийомі і що лічили у самій лікарні, трати поділено на окремі видатки і т. д. — тоді така заява була б, як то кажуть, умотивованою. А так-то більше декламація, ніж відомости. Не подано відомостей по окремих галузях промисловости.

Та не будемо спинятись більш на тому, чого нема, а перейдемо до того що є. Матеріал, здобутий анкетною, розроблено було урядовцем (фабричним ревізором) і видано одділом промисловости міністерства Торговлі та Промисловости.

Лікарську допомогу в 1907 році було улаштовано на 4364 фабриках і заводах по Росії і на 1075 на Україні (мусимо оговоритись: на далі відомости по Росії значимуть, що туди не ввійдуть відомости про Україну — вісім українських губерній), що для Росії буде 38,3% усього числа фабрик і заводів (113.96) а на Україні 37,7% (2851). Ріжниця, як бачимо досить незначна. На сих фабриках і заводах було робітників по Росії 1.306.733, що ставить 84,1% усього числа робітників (1.553.385) і на Україні 221.867, або ж 83,6% усього числа робітників, що були (265.244). Не всюди на Україні таке число робітників було забезпечено лікарською допомогою. Менш показаного середнього числа — 83,6%, — було: на Полтавщині — 57,2, на Волині — 65,7, в Києві з Демієвкою разом — 69,2, на Чернігівщині — 76,5 і в Харькові — 76,9. Більше середнього маємо в Одесі — 95,8, Київщині — 90,2 і Катеринославщині — 88,9. Характеристична ріжниця числа робітників в проценті для деяких великих городів по всій Росії та на Україні и тих губерній, де вони. Так: в Москві 811 робітників з кожної тисячі були забезпечені лікарською допомогою, в Московській губ. (без Москви) в той же час 971; Київ і Харьків мали на тисячу по 692 і 769, а Київщина і Харьківщина 902 і 867. Ріжниця, як бачимо сягає для Києва і Київщини на 21% та Харькова і Харьківщини на 10%. Причина такої великої ріжниці — як каже автор — полягає ні в чому іншому, як в більшій можливості для власників фабрик по великих городах збавлятися од трат на організацію лікарської допомоги своїм робітникам, бо в городах є численні громадські, городські та благодійні лікарські інституції, де робітники, звичайно, мають лікарську допомогу даром, дуже рідко за невеличку плату, яка цілком для них по кешені, і таким чином лікарська допомога робітникам з власників промислових закладів перекладається на громадську благодійність (?)⁴ (стр. 15—17).

Коли порівняти число фабрик і заводів, де було улаштовано лікарську допомогу і число робітників по них, то ясно, що найменші фабрики (по кількості робітників) занадто мало, а то й зовсім не забезпечували робітників лікарською допомогою. Сей апіорний висновок підтвержують і отсі дані: промислових закладів, де працювало не більше 50 робітників (се буде перша група) було на Україні 2118, з них тільки в 502 було улаштовано допомогу; робітників там було 42086 і 13598; в другій групі (од 51 до 500 роб.) фабрик і заводів було 604, з них 452 мали допомогу; робітників там було 101.518 і 87148; в останній групі (більш 500 руб.) було 129 фабрик і заводів, на 125 з них була допомога; робітників було: 121.641; 118.673. Відношення се найкраще можна представити в такій таблиці:

	Число фабрик і заводів.			Робітників.		
	Усього було.	З організованою лікарською допомогою.	% відношення фабрик і зав. з лікар. доп. до всього числа фабрик і зав.	Всіх.	Тих, що мали допомогу.	% не відношене число робітн., що мали допом. до всього числа робітн.
Перша група (до 50 робіт.).	2118	498	23,5	42.086	13.598	32,3
Друга „ (од 51 до 500 роб.).	604	452	74,8	101.518	87.748	85,4
Третя „ (більш 500 роб.).	129	125	96,9	121.641	118.173	97,1

Висновки з сього досить ясні.

Яку ж лікарську допомогу влаштовували капіталісти робітникам? На се прямої відповіді в міністерському виданні годі шукати. Погляньмо, в яких формах було організовано лікарську допомогу, і почасти матимемо відповідь на інтересуюче нас питання. „В сьому статистичному огляді, каже автор — мова йде лиш про організовану (курсів автора) лікарську допомогу, себ то допомогу, що уявляє з себе „нѣчто определенное“ (стр. 1). Коли се досить недотепне й незграбне „нѣчто определенное“ перекласти на людську мову, то воно значить, що фабрики і заводи з упорядкованою лікарською допомогою — се ті, де є: 1) лікарні, 2) „приемные покои“ — с. т. невеличкі лікарні на 1 — 4 ліжок, тут робітники головне мають амбулаторну поміч, тяжко-хорі перележують по таких покоях, поки стане можна перевезти їх до лікарні, 3) амбулаторії, 4) власники фабрик і заводів не улаштовують у себе допомоги в вищезгаданих формах, а погодившись з лікарями городів, земств, Червоного Хреста, приватних особ, то що, одправляють туди хорих робітників з своїх підприємств і платять за се гроші, — і 5) „безусловно неудовлетворительная“ лікарська допомога. Останне в життю значить... хай краще про се говорить сам автор: „Сюди вішли фабрики, де лікарі, що беруть жалування з фабрикантів, не мають певно визначеного прийому хорих робітників, і приїзять на фабрику всього раз-два на місяць, або приїзять за кілька десятків, а то й сотню верств „по требованію“, де хорі мають діло тільки з фершалами, які часто в той же час і прикацикують на фабриці, де хорим не дають даром ні лік, ні „перевязочного“ матеріала, де вони мають лише одні поради і т. п.“ (стр. 6). Скілько фабрик і робітників по них було і яка допомога в них була видно з сеї таблиці:

Форма організації лікарської допомоги.	Фабрик і заводів було.	%	Робітників по них.	%
Перша	310	28,8	139,944	63,0
II	50	4,6	20,940	9,4
III	534	49,7	43,088	19,5
IV	64	5,9	11,848	5,4
V	117	10,9	6,047	2,7
	1075	100,0	221,867	100,0

Трати капіталістів на лікарську допомогу в 1907 році по Росії досягли 7.938.877 карб. на Україні — 1.525 403 карб., що на одного робітника на рік виходить: по Росії — 6 р. 07 к.; на Україні — 6 р. 87 к. Коли середня трата на лікарську допомогу на Україні загалом була 6 р. 87 к., то для окремих місцевостей вона має зовсім інший вигляд: од 11 р. 61 к. у Катеринославі, десять руб. на Харківщині до 4 р. 15 к. на Чернігівщині, 4 р. 74 к. на Полтавщині, і 3 р. 80 к. в Херсоні.

За десять років трати капіталістів на лікарську допомогу на одного робітника в середньому по всій Росії разом з Україною збільшилось на 58,3% — з 3 р. 91 к. до 6 р. 19 к.

Як ці трати збільшались на Україні з окрема, дізнатись не можна. Але є одна прикмета, яка свідчить, що збільшення трат на Україні не йде таким темпом, як по всій Росії. („Треба додати, каже автор, що зібрані в 1907 році відомости ясно вказують на те, що в практику лікарської допомоги робітникам все більш увіходить звичай лічити їх у них дома, а не по лікарнях. Сей спосіб особливо помітний на півдні“ (стр. 5—6). Нових лікарень вже на півдні не будують, робітники дома вилежують своє лихо; а приклад Києва, де так таки, не дивлячись на всі заходи адміністрації, капіталісти і не відкрили фабрично-заводської лікарні, — дуже привабливий.

До книжки додано витяги з різних томів „Свода Законів Російської Імперії“, що торкають ся організації лікарської допомоги робітникам, а також обов'язкові постанови в сій справі різних городських дум.
Я. Міхура.

Отчетъ о дѣятельности Харьковскаго Общества сельскаго хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1908—9 годъ. Харьковъ, 1910.

Харківське сільсько-господарське товариство по складу своїх членів і по основним завданням своєї діяльності є організацією велико-господарською, панською. Одначе, товариство присвячує багато уваги, праці й коштів також і „найменшому братови“, селянинови-хліборобови, і в сій його велика заслуга. Не випадучи в зайву ідеалізацію, можна про те сліливо сказати, що за своє довгочасне існування товариство в великій мірі причинилось до розвитку й піднесення дрібного селянського господарства не тільки на Харківщині, а й по-деяких сусідніх українських губерніях. Товариство має сільсько-господарське бюро, контрольну станцію насіння, сільсько-господарську пробну станцію, віділи садівництва й огородництва, животноводства, гуральництва, комітет для допомоги сільській кооперації й де які інші заклади, користні не тільки для членів товариства, а що найголовніше — для всієї хліборобської людности краю.

Особливої уваги заслуговує видавнича діяльність товариства. Воно видає популярний орган „Хлібороб“ українською й російською мовами й спеціальну „Южно-русскую сельско-хозяйственную газету“. Нас тут особливо цікавить „Хлібороб“, про обставини видання якого знаходимо в рецензованім справоздані цікаві відомости. „Хлібороб“ почав видаватись у 1907 р., при 1099 передплатниках, з яких 549 було платних і 550—б безплатних. Від товариства „Хлібороб“ за перший рік свого існування одержав 3000 карб. субсидії. Не дуже велика передплата, а також де-які міркування більш загального характеру навели товариство на думку провести анкету серед передплатників „Хлібороба“. Розіслано було 1000 анкетних листків, з них повернено заповненими 112. Після виключення 12 відповідей, що не зовсім задовольняли поставленим вимогам, лишилось 100 цілком віригідних відповідей, які й були розроблені. Серед сих 100 відповідей 68 належало селянам і козакам, 19—сільській інтелігенції і 13—поміщикам, духовенству й инш. Таким чином, коло $\frac{2}{3}$ підповідей, що лягли в основу висновків товариства, належить демократичним елементам, себ-то як раз тим, для кого „Хлібороб“ видаєть ся.

Опрацювання відповідей дало дуже цікаві наслідки. Минаючи все инше, зупинимо ся тут на відповідях що до мови, якою повинен видаватись „Хлібороб“. На запитанне—чи все зрозуміло в журналі—88 передплатників одповіли, що зрозуміло буквально все, й тільки 12 передплатників сказали, що де які місця для них не зрозумілі. Як виявилось, се здебільшого Великороси, які не розуміють де-яких місць у статях, писаних українською мовою. Ось кілька характеристичних відповідей про і contra: „Увесь журнал легко-зрозумілий для сільских хліборобів“. „Статі вкраїнською мовою не підходящі до місцевої говірки й трудно зрозумілі й тяжкі“. „Незрозумілими zostались статі вкраїнською мовою, багато висловів архаїчних і невідомих місцевим селянам“ (св. Корнильєв). „Незрозумілі де які українські слова, взяті не з нашої губернії“. „З полтавської говірки багато слів не розуміємо“.

Але з другого боку, де які відповіді зазначали й те що, і в російських статях „Хлібороба“ багато слів і висловів незрозумілих. „Незрозумілими zostають ся слова й термін чисто великоросійські“. „Спеціальні статі з великоросійськими термінами трудно зрозуміти“.

Що ж тут робити й якою мовою видавати журнал, щоб усіх задовольнити? Відповіді на се запитанне можна поділити так:

Треба видавати журнал	число відповідей.
Українською мовою	28.
Російською мовою	33.
Обома мовами	39.

Таким чином, абсолютної більшості відповідней не припало ні на один спосіб видавання журналу, й редакція вибрала той спосіб, на який припала відносна більшість відповідей — себ-то спосіб дуалітичний.

Цікаво навести де-які характерніші відповіді прихильників усіх трьох способів розв'язання язикового питання. „Я передплачую „Хлібороб“, — пише селянин Ковришін, — доводить ся мені читати статі українською мовою. Читати їх мені, Великоросови, майже неможливо й незрозуміло. Я звертаюсь за поясненням до знайомого Українця й той де-які слова пояснює, а инших він і сам не знає; тому я зважуюсь висло-

вити своє бажання, щоб усі статі друковались виключно російською мовою, яку розуміють і Українці, що вчили ся російської мови. Для нас же Великоросів, українська мова являєть ся цілковитою перешкодою до користування „Хліборобом“. Селянин Черкашин пише: „Українську мову треба зовсім усунути; по школах навчають російською мовою, так що для читання українських статей треба ламати язика на-ново. У мене син учитель та й той зле читає. А одному літньому селянинові я прочитав сам, дак він розсердив ся й сказав: це нас мужиків пани передражняють“. „Журнал більше всього цікавий для молодого покоління, а воно, вивчившись по-російському зовсім, зле розуміє українські статі (селянин Кошеленко). „Українську мову вже майже позабували, й нам нею читати трудно“ (учитель Шандибін), — „та й нема потреби її вживати: читачі чудесно розуміють і не по хохлацькому, а розмовляють по-різному“ (учитель Сілін).

Інакше думає друга група читачів. „Видавати невідмінно українською мовою, а мова Шевченка — найбільше для нас зрозуміла“ (козак Кагамлик). „Слід було б увесь журнал видавати українською мовою“ (сел. Сосницький). „Просимо видавати українською мовою весь журнал, або з невеликими виїмками“ (сел. Ольховський). „Бажано мати весь журнал українською мовою“ (козак Макаренко). Козак Степаненко пише українською мовою: „Дуже ми б хотіли, аби весь „Хлібороб“ видавався на нашій українській мові. Всі наші селяне цього бажать“. А ось і аргументація усіх отсих бажань: „Ніяк не можуть зрозуміти що для „Хлібороба“ треба писати, памятаючи про те, хто читатиме написане й користувати ся ним. Особливо часто забувають про рідну мову, дякуючи якій усі відомости оживають, стають життєвими й рідними. Тут суть навіть не в більшій зрозумілості, а головне в духовній близькості друкованого слова й народнього життя. Моє покірне прохання: „видавайте весь журнал рідною українською мовою“ (учитель Дмитрів).

Прихильники компромісу висловлюють ся не менш рішучо. Видавайте, як і ранійше“, пише селянин Прядка. „На мою думку, треба допускати змішенне обох мов“, каже селянин Зінченко. Селянин Дашута пише: „Для читачів-Українців, розумієть ся, краще було б видавати весь журнал українською мовою, але тоді буде обидно Великоросам, тому лишть так, як і було“. Селянин Довгорученко пише українською мовою: „Хоч я й сам Українець, але не скажу, щоб увесь журнал слід було видавати по-українському. Нехай який час буде так, як і тепер, а там ви й самі побачите, коли треба буде весь журнал видавати по-українському“ (відомости про сю анкету ми взяли з справоздання Харьк с.-г. т-ва 1906 — 1907 р., 52—55).

Редакція „Хлібороба“, як відомо вибрала останній шлях, шлях компромісу. Хоч з погляду принципіально-українського се шлях зовсім не ідеальний, проте практика показала, що се шлях далеко не найгірший. Се видно як з числа передплатників, так і з суми субсидії, що видаєть ся „Хліборобови“ т-вом. Як сказано вище, перший рік свого існування (1907) „Хлібороб“ закінчив при 1099 передплатниках і 3000 карб. субсидії, у 1908 р. число передплатників уже зросло до 2547, а сума субсидії зменшилась до 1850 карб. У слідуючим 1909 р. число передплатників зросло до

3907, а сума субсидії хоча й знов зроста (1900 карб.), але тільки на 50 карб. Характеристично й те, що з кожним роком усе зменшується число безплатних „передплатників“ „Хлібороба“. Так, у 1907 р. „Хлібороб“ розсилався безплатно 50,05% усього числа передплатників, у 1908 р. — вже тільки 7,02%, а 1909 р. — 3,59%. У наведених числах не можна не бачити показників великого успіху.

При „Хліборобові“ розсилались і безплатні додатки — здебільшого українською мовою. За 3 роки розіслано з українських книжок: „Чорний пар та плодозмін“, — „Як збути ся ярів та пісків“, — „Товариські крамниці“, — „Корисні звірятка“, — „Про виноград“, — „Сіяні трави“, — „Про городину“ й т. и.

Нічого й казати, яку велику послугу робить українській справі харківське с.-г. т-во виданням „Хлібороба“ розсилкою українських додатків. Потомство напевне оцінить сю заслугу, та вже й сучасники починають оцінювати її. Так, напр., харківський віце-губернатор Стерлігов недавно видав наказ, щоб земські управи більше не передплачували „Хлібороба“ для безплатних бібліотек і читалень. Д. Стерлігов мотивує свою постанову тим, що „Хлібороб“, мовляв, веде агітацію проти урядової землеустроїтельної політики взагалі й проти закону 9 ноября — зосібна. Але не треба бути Едіпом, щоб відгадати, що тут суть не в землеустроїстві, а в марі „українського сепаратизму“. У всякім разі, заборона Стерлігова — добра рекомендація для „Хлібороба“.

Побажаймо ж Харківському с.-г. товариству ще довгої праці на користь економічного й культурного піднесення української хліборобської людности: ся праця марно не пропаде.

М. Гехтер.

КНИЖКИ НАДІСЛАНІ ДО РЕДАКЦІЇ.

Л. Яновська. Трагедія щирого приятеля. Оповідання. У Києві, 1910. Ст 60. Ц. 10 коп.

О. В. Катрайн. Від атеїзму до анархізму Шоучний образок університетського життя в теперішности. Пер. за згодою автора О. І. Плавюк. Львів, 1909. Ст. 173.

Е. Діригайм. Соціологія і соціальні науки. З французької мови переклав М. Залізник (Відбитка з „Нашої Школи“, 1909 кн. III—IV). У Львові, 1910. Ст. 15.
Микола Чайківський. Математика (Показчик для самоосвіти 1). Львів, 1910. Ст. 9.

Ф. Екуртьма, „Наглядное обучение“. Бувальщина. Київ, 1910. Ст. 12 + 1 карта. Ц. 1 коп.

Іван С. Турґенев. Перша любов. Оповідання. З російської мови переклав Вол. Герасимович. (Універсальна бібліотека 8). Львів, Ст. 83. Ц. 30 сот.

Др. Г. Вайнгтер, Фридрих Ніцше—його філософія. З німецької мови переклав М. Стадник (Універсальна бібліотека 7). Львів. Ст. 76. Ц. 30 сот.

Степан Руданський. Співомовки. (Вид. „Час“ у Києві. Серія четверта № 40). У Києві, 1909. Ст. 20. Ц. 4 коп.

Кляра Фібіх. Попихач. Оповідання. Переклад з німецької мови. (Вид. „Час“ у Києві. Серія четверта № 39). У Києві, 1909. Ст. 20. Ц. 4 коп.

М. Пилипович. Землиця рідна. Оповідання. (Вид. „Час“ у Києві. Серія четверта № 38). У Києві, 1909. Ст. 12. Ц. 2 коп.

Царь Менефта. Єгипетське оповідання. Переклад з французької мови (Вид. „Час“ у Києві. Серія четверта № 37). У Києві, 1909. Ст. 12. Ц. 2 коп.

- Едмондо де Амічис.** Хуртовина. Оповідання. Переклад з італійської мови (Вид „Час“ у Києві. Серія четверта № 36). У Києві, 1909. Ст. 12. Ц. 2 коп.
- Петарі Пейверінга.** У дорозі. Оповідання. Переклад з финської мови (Вид „Час“ у Києві. Серія четверта № 35). У Києві, 1909. Ст. 12. Ц. 2 коп.
- Марія Конопницька.** Мендель Гданський. Оповідання. Переклад з польської мови (Вид „Час“ у Києві. Серія четверта № 34). У Києві, 1909. Ст. 32. Ц. 5 коп.
- Михайло Лермонтов.** Пісня про царя Івана Васильовича та одважного крамаря Калашникова. Переклад з російської мови (Вид „Час“ у Києві. Серія четверта № 33). У Києві, 1909. Ст. 16. Ц. 3 коп.
- О. Дангль.** Різдвякий дарунок. Переклад з французької мови. (Вид „Час“ у Києві. Серія четверта № 32). У Києві, 1909. Ст. 8. Ц. 1 коп.
- Боріс Грінченко.** Панько. Оповідання. (Вид „Час“ у Києві. Серія четверта № 31). У Києві, 1909. Ст. 16. Ц. 2 коп.
- Павло Терненко.** Соціалістичні пісні. Edmonton Alta, 1909. Стр. 16, ц. 10 ц.
- Степовик О.** Арихметичний або щотний задачник. Частина друга. Прості дробі та десятичні. Харків, 1910 р. стор. 68, ц. 25 коп.
- Мекзіко.** Цінні інформації для рільників Русіців. Texas. ст. 26 + 1 мапа.
- Підручник користних фантів.** Winnipeg, Man., 1910. Ст. 32.
- По смерті Потоцького „Божевільна промова Вячеслава Будзиновського в палаті послів державної ради виголошена дня 22-го мая 1908 „на замовлене Поляків“. Львів, 1910. Ст. 60 + 2.
- Ол. Ефименкова.** Свят.вечір. Оповідання. (Тов. „Просвіта“ у Києві, № 34). У Києві, 1910. Ст. 32, Ц. 5 коп.

Від редакції.

По день 1/VI н. с. прийняті до друку отсі нові річі :

- Х. Алчевська :** Поезії. — **Анин :** Педлярі (з життя канадійських емігрантів). **І. Васанович :** Литовські народні пісні. — **М. Вдовиченко :** Поезії. — **М. Гехтер :** Закон 9 падолиста на Україні. Лікарська допомога українським робітникам. — **М. Голубець :** Поезії. — Творчість М. Кропивницького. **М. Данько :** В. Винниченко (проба літер. характеристики). **В. Дорошенко :** Б. Грінченко; — **М. Євшан :** Р. Кіплінґ. **С. Ботічелі.** Мик. Ленав. — **М. Зубрицький :** „Ліси і пасовиска“ (спомини). — **П. Капельгородський :** Поезії. — **Ю. Кміт :** Бернштерне-Берсон. — **С. Ковалів :** Віспар. — **І. Кончіц :** Марк Твайн. Август Стріндберг. — **Леся Українка :** Ціна крови. Ліричні пісні давнього Єгипту. — **Д. Маркович :** Весна (малюнки з життя 1870-х років). — **С. Мартос :** Калина. — **В. Панейко :** Нова соціологія. Романтизм у думанню. З соціології національності. — **Л. Пахаревський :** Дівчина з переляканими очима. — **Ол. Пчілка :** М. Кропивницький яко артист і агтор. — **О. Ремез :** Перша сповідь. — **Н. Романович :** А дух перемаже колісь!.. Горе-радість Івана Михайловича. — **В. Тарноградський :** Поезії. — **П. Тенянюк :** Поезії. — **І. Улагай :** На біблійні мотиви. Старець гори. — **М. Чайківський :** Проблемалітання. — **М. Чернявський :** Поезії. Проклятий город, оповідання. — **Ол. Черняхівський :** Нові погляди на ролю ферментів в процесі життя. — **Г. Чупринка :** Поезії. — **А. Шабленко :** Поезії. — **М. Шаповал.** М. Коцюбинський. Театральна література.

ЗМІСТ ПЯТЬДЕСЯТОГО ТОМУ.

За квітень, май і червень 1910 р.

I. ПОЕЗІЇ.

	Сторона.
<i>Іван Франко</i> : Мелеагер. Уривок першої пісні	51
<i>П. Капельгородський</i> : Ніч	92
<i>Петро Тенянка</i> : Стояла ніч	129
” Поезії	517
<i>Грицько Чупринка</i> : На провесні	226
” Золотий дощ	”
” Мої квіти	”
<i>М. Шаповал</i> : З веселих днів	251
<i>М. Чернявський</i> : Поезії	456
<i>М. Пашуля</i> : Поезії	503

II. ПОВІСТІ, НОВЕЛІ, ДРАМИ, МЕМУАРИ.

<i>Леся Українка</i> : У пущі (Драматична поема)	3
<i>В. Вільшанецька</i> : Іскаріот, повість з життя галицького учительства	68, 261
<i>П. Смуток</i> : За водою, оповідання	227, 468
<i>Михайло Коцюбинський</i> : Fata morgana (з сільських настроїв). Част. друга	417
<i>П. Капельгородський</i> : Спогади семінариста	445
<hr/>	
<i>Яльмар Седерберг</i> : За водою, перек. Л. П—ський	107
<i>Редьярд Кіплінг</i> : З індійських оповідань, переклала Н. Романович:	
Без благословення церкви	130
Серед одкинутих	149
Близнята	168
В лісі	342
В шахті номер двадцять два	363
На поліцейській стражниці	372
Повінь	522
Заздрість оранґ-утава	529
Всі ми троє—одно	534
Суд Дунгари	541

	Сторона.
<i>Іван Франко</i> : З австралійських новелістів	318
<i>Е. Б. Годж</i> : Лист, нарис	320
<i>Дж. Дж. Пойтон</i> : Любовна іділля в чагарнику	323
<i>Ар. Г. Девіс</i> : Паскудна ніч	328
<i>Кодак</i> : Пявка Білля Купера	331
<i>С. Лягерловф</i> : Ельзаліль (скарб пана Арне)	550

III. ЛІТЕРАТУРА, НАУКА, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЄ.

<i>Мих. Грушевський</i> : На українські теми : Гимн вдячності	446
„В великий четвер	337
„ Українська історіографія і Микола Костомаров. Па- м'яти М. Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерти. († 7—IV—1885)	209
<i>Іван Раковський</i> : Боротьба за ідею розвою	56, 297
<i>І. Кончіц</i> : Кнут Гамсун	84
<i>Мих. Залізник</i> : Українська популярна література в 1909 році. Календарі „ Видання галицькі	93 504
<i>М. Шаповал</i> : Новини нашої літератури („Менти натхнення“ Грицька Керперенка)	124
<i>Василь Панейко</i> : Із соціології початків держави	242
<i>М. Євшан</i> : Микола Чернявський. Проба характеристики	253
<i>Олена Пчілка</i> : Марко Кропивницький яко артист і автор	457
<i>М. Лозинський</i> : Литовське національне відродження	488
<i>Ю. Кміт</i> : Новини західно-європейських літератур	518
<i>Вас. Кричевський</i> : Перший конкурс на пам'ятник Шевченка	548

IV. ОГЛЯДИ.

<i>М. Гехтер</i> : З українського життя : Переселення	175
„ Де-що про нашу народню школу	376
<i>Е. Левицький</i> : За границею: Балканський союз і австро-російське по- мирнення	189
Вибори у Франції.—Виборча реформа до пруського союму.— Повстання в Альбанії	583
<i>Л. Цегельський</i> : З австрійської України: Галицьке москвофільство в остатній його фазі	389
<i>П. Смуток</i> : З російсько-українського життя	573

V. БІБЛІОГРАФІЯ.

Записки Українського Наукового Т-ва у Києві, Редакційний комітет : Мих. Грушевський, Вол. Перетц, Кон. Михальчук. Книга VI, 1909, ст. 128+48+96, — *М. Залізник* ; Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового Т-ва ім. Шевченка. Том XIII. 1909 р. стор. 68+29+19+64+37, — *М. Чайковський* ; Наша школа. Науково-педагогічний журнал, кн. III—IV. 1909 р. ст. 206, — *Вол. Дорошенко* ; Л. Журбенко. Філістер. Події з родинною життя. 1909 р. ст. 275, — *Ів. Кривецький* ; Остап Грицай. „Утеча Олекси Перхуна.“ Поема, 1910 р. ст. 83. — *М. Євшан* ; Г. У. З.

и 3. Отдѣлъ сельской Экономіи и Сельскохозяйственной Статистики. Кустарная промышленность, ея нужды и мѣры для ихъ удовлетво- ренія 1909 г. ст. 72. — <i>М. Гехтер</i>	197,—205
Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка, наукова часопись під ред. проф. М. Грушевського, том ХСІІ, — <i>Ів. Крипякевич</i> ; Матеріали до української бібліографії. Том І : Іван Ем. Левицький, — Українська бібліографія Австро-Угорщини за роки 1887—1900. Том І (роки 1887 1889), 1909, ст. X+290. — <i>Ів. Кривецький</i> ; Юрій Кміт. В затінку й на сонци, — <i>П. Карманський</i> ; Г. Ващенко. Сліпий, песа. 1909 р. <i>М. Шаповал</i> ; Михайло Гаврилко. „На румовищах“. 1909 р. ст. 80. <i>М. Євшан</i> ; Ежегодникъ Министерства Финансовъ. Выпускъ 1909 года 1909 ст. 681,— <i>М. Гехтер</i>	406, 416
Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка, наукова часопись під редакцією М. Грушевського, том 94 (1910 р. кн. II) — <i>І. Крипякевич</i> ; <i>Б. Грінченко</i> : Брат на брата оповідання. Львів 1910 р. — <i>М. Євшан</i> ; Христя Алчевська: Сонце з-захмар. Поезії, Харків, 1910 <i>М. Шаповал</i> ; Видавництво „Український Учитель“. № № 22—31, <i>Л. Лукич</i> ; <i>М. Дементьевъ</i> „Врачебная помощь фабрично-завод- скимъ рабочимъ въ 1907 году, Спб., 1909. — <i>Я. Міхура</i> ; Отчетъ о дѣятельности харьковскаго общества сельскаго хозяйства и сель- ско-хозяйственной промышленности за 1908 годъ. Харків, 1910 р.— <i>М. Гехтер</i>	594—604
Книжки надіслані до редакції	205, 416, 604
Поклик „Шкільного Союзу“	206
Від редакції	605
Оголошення.	